архив

Веселин Бешевлиев

Първобългари

ИСТОРИЯ

ИЗДАТЕЛСТВО
НА ОТЕЧЕСТВЕНИЯ ФРОНТ
СОФИЯ, 1984

Ш 3(1)411.3
В 139866 2758

Б 10166/87

© Веселин Бешевлиев, 1984
© Русанка Петрова, художник 1984
c/o Jusautor, Sofia

Българска академия на науките
Кн. отдел
София

ПРЕДГОВОР

Настоящото представяне на политическата история на първобългарите, т. е. на онзи период от българската история, който обхваща времето преди превръщането на България в славянска държава и преди приемането на християнската религия, е изградено върху сведенията на известни и вече използувани писмени извори, а също и върху няколко нови, неизползувани досега. Тези писмени сведения, бидейки действителни останки от българското минало, са били за автора ръководна нишка през тъмнините на вековете. Той е избягвал всякакви предпоставки или схващания, изхождащи от предварително съставени мнения и тенденции, а се е стремял да се съобразява само с тогавашната действителност.

Днес, когато се навършиха 1300 години от основаването на българската държава, е напълно естествено да се преразгледат и отново преценят сведенията от изворите, за да се види доколко техните досегашни тълкувания са правилни и съответно за някои от тях да се подирят по-верни интерпретации.

Правилното и всестранно използуване на изворовия материал, от който се вадят заключения, откриват се връзки и се възстановяват причинни отношения, зависи естествено от вярното езиково разбиране и тълкуване на изворите. Погрешно би било да се използуват само като доказателство или като просто отбелязване на станали събития, или да се разглеждат повърхностно. Стойността на изворите, дори на вече известни и често използувани, се увеличава нерядко значително или дори се получават от тях нови познания, ако техният оригинален текст, а също отделни подробности и езикови тънкости и особености се подложат на задълбочени и цялостни езикови, филологически и литературно-исторически проучвания. Такива проучвания могат да хвърлят нова и неочаквана светлина върху вече разглеждани и смятани за установени събития и факти или дори някои добре известни извори да придобият значението на новооткрити. Този подход към сведенията на изворите е създал у автора по-други представи за събитията от най-стария период на нашата история от досегашните.

Разбира се, авторът съзнава добре, че не всичко, което е изложено тук, е безупречно. Обаче той е убеден, че неговото изложение, което сочи и върви по нови пътища, стои по-близо до истината и че то ще подбуди да се провери старото и да се обмисли отново.

Същността на настоящия труд е естествено историята на първобългарите на Балканския полуостров. Затова на славяните е отделено много малко място. Поради същите причини се говори съвършено малко и за българите в тяхната кавказка родина. За да не се обременява изложението, не са засегнати нахлуванията на хуни и авари на Балканския полуостров, ако и те да са предтечи и да са подготвили и създали условията за заселването на славяните и българите. Няма и специална глава за преживелиците и културното наследство на древността, понеже техният носител не е първобългарският етнически елемент, а славянският, който е влязъл в същност в допир със старото заварено население и античната култура. Такава глава би била необходима, ако се разглеждаше цялостно историята на България. Най-сетне не се дават сведения за културата и бита на първобългарите, понеже това е сторено вече в труда „Първобългари. Бит и култура“. С., 1981.

Изворите се привеждат според меродавните оригинални издания, като се посочват винаги съответните текстове и преводи в поредицата „Извори за българска история“, издание на БАН. Текстовете, които не са включени в поредицата, се дават в български превод в забележките.

Привеждането на модерната литература е много ограничено. Многобройните библиографски и понякога ненужни посочвания, които принадлежат към една пълна библиография на книжнината върху българската история, не трябва да заместват или да поглъщат самото изложение. Приведената литература служи само за ориентиране. Затова са посочени главните трудове и изследвания и онези от тях, които дават наистина нещо ново и добре въвеждат в поставените въпроси. По начало са избягнати критични бележки и спорове, понеже те биха надхвърлили целта на настоящия труд. По тази причина някои работи не са споменати изобщо, понеже не дават нищо ново или съдържат неприемливи схващания или разсъждения от общ характер.

I. СТАРАТА РОДИНА

В IV век, а може би и много по-рано, в областите на север от Кавказките планини около р. Кубан и Азовско море докъм р. Днепър са обитавали тюркоезични племена, известни на византийски, латински и ориенталски автори под общото название „българи“. Според готския историк Йорданес (средата на VI в.) техните селища са се простирали над Понтийско море (дн. Черно море).[1] Тези селища се определят по-точно от византийските хронисти Теофан (около 752 до 818 г.) и патриарх Никифор (829 г.) или по-скоро от техния общ, сега загубен извор. Според тях[2] от Меотидското езеро (дн. Азовско море) до реката Кубан или Кофис (дн. Кубан) се намирала „Старата голяма България“, наречена така за отлика от новата малка България при Дунава в Малка Скития (дн. Добруджа) и Долна Мизия (дн. Североизточна България). В арменската география на Ананий Ширакаци (VII в.)[3] се съобщава, че българите живеели на север от град Никопс (дн. Нечепсухо),[4] а отделните български племена носели имената на тамошните реки: Купи-булгар, Дучи-булкар, Олхонтор-блкар и Чдар-болкар.[5] Купи се отъждествява с р. Кубан, а Дучи, което Й. Маркварт[6] поправя на Кучи, с Днепър или Днепърския залив.[7] Останалите две названия не могат да се отъждествят със сигурност. Според Захарий Ретор (средата на VI в.)[8] българите живеели отвъд Каспийските врати, т. е. югоизточния Кавказки проход Дервент.[9] Арменската география на Ананий Ширакаци[10] съобщава още, че Аспарух, синът на Кубрат, бил избягал от т. нар. Планината на българите, която малко по-нататък в текста се нарича Конски планини. Според едни[11] това е планинската верига, която се простира от върха Елбрус на север и отделя басейна на р. Кума от басейна на р. Кубан, а според други[12] бърдото Ергени заедно със Ставрополското възвишение. Следователно Голяма България е достигала на югоизток дотук. А съобщението на византийските хронисти Теофан и Никифор, че Батбаян или Баян, най-старият син на Кубрат, останал в земята на прадедите си, а неговият брат Котраг преминал река Танаис (дн. Дон) и се заселил срещу него (у Никифор срещу тях, т. е. останалите братя), което дава право да се приеме, че тази река е образувала западната граница на Голяма България. Тази граница може би трябва да се отмести още по́ на запад до р. Днепър, понеже според същите хронисти Аспарух бил преминал Днепър и Днестър, когато се отправял за Онглоса. И тъй в горното пространство са живеели, според арменската география, четирите български племена Купи-булгар, Дучи или Кучи-булкар, Олхонтор-блкар и Чдар-болкар. Племето Олхонтор-блкар се отъждествява с вгндур-булгар в „Историята на Армения“ от Мойсей Хоренски[13], с в-н-нт-ри в писмото на хазарския цар Йосиф[14] и с „българите унногундури“ у Теофан[15], „уногундури“ у Никифор[16] и „оногундури“ у Константин Багренородни.[17] Дали е имало и други български племена, не е известно.

II. ПАНОНСКИТЕ БЪЛГАРИ

В края на IV или началото на V век едно или повече български племена са били увлечени или са последвали хуните в придвижването им на запад. В 409 г. хуните заели Панония, след като покорили обитателите ѝ главно германските племена вандали, остготи, вестготи, гепиди и лонгобарди, а също и алани и бастарни. Тук те скоро образували огромна империя, която се простирала от Кавказките покрайнини чак до р. Рейн. В нейния състав влизали и потеглилите с хуните българи.

Историкът на лонгобардите Павел Дякон (около 720 до 792 г.) разказва[1], че българите били нападнали неочаквано една нощ лонгобардите, когато почивали безгрижно при някаква река, избили и наранили мнозина от тях. Те убили краля им Агелмунд и отвели в плен единствената му дъщеря. По-сетне Лимасион, наследникът на убития крал, се отправил срещу българите, за да им отмъсти. Най-напред лонгобардите отстъпили пред българите, но после ги победили и унищожили мнозина от тях. Германистът Рудолф Мух обяви сведението на Павел Дякон за достоверно и прие, че то е заето от епически песни.[2] Той го свързва с епоса Херварарсага, в който се разказва между другото също за две сражения между готи и хуни и за загиването на Агелмунд и на дъщерята на готския крал Хейдрекр. Според Мух в епоса лонгобардите са заменени с готите поради голямата роля, която са играели като противници на хуните в историята и преданията.[3] А самото сражение е станало през V в. около северните склонове на Карпатите.[4] М. Дринов[5] датира това събитие в 422 г. Следователно българите са се сблъскали с лонгобардите, когато са се придвижвали на запад заедно с хуните. Същото събитие се разказва и от Фредегар,[6] у когото се говори за хуни, както в епоса.

Името на българите не се появява повече в изворите след сблъскването им с лонгобардите, докато трае хунската империя на Атила. Техните съвременници чужденци едва ли са ги различавали от сродните им също тюркоезични хуни. За тях те са били също хуни или са минавали под общото название „хуни“. След съдбоносното сражение в Панония при р. Недао в 454 г. между хуните и въстаналите гепиди, в което гепидският крал Ардарих нанесъл тежко поражение на хуните и хунската империя се разпаднала, отделните етнически групи, влизащи дотогава в състава на тази държава, отхвърлили върховенството на хуните и заживели самостоятелен живот. Самите хуни се обособили в отделни племенни групи със свои имена. Едни от тях се изселили и подирили нови селища. Така най-младият Атилов син Хернак се отправил със своите хуни за най-крайните места на Малка Скития, т. е. днешна южна Бесарабия[7] и се установил там не без борба.[8] Други под предводителството на Денгизих, по-възрастен Атилов син, останали по местата си. Според Йорданес[9] това били племената улцинзури, ангискири, битугури и бардори. Денгизих, който бил навярно най-старият син на Атила след загиването на първородния Елак и затова се смятал за наследник на баща си, се опитал да възстанови и укрепи хунската държава. В 468 г. Атиловите синове изпратили до император Лъв I (457—474) пратеници с предложение да подновят връзките с Византийската империя, като сключат мир и продължат да търгуват с ромеите при брега на Дунав. Предложението било обаче отхвърлено и Денгизих решил да започне война срещу ромеите, като призовал и брат си Хернак да вземе участие. Но Хернак го разубедил.[10] Тогава Денгизих се опитал да закрепи, както изглежда, положението на държавата си в старите ѝ предели, справяйки се най-напред с готите. Той сметнал момента за удобен да ги нападне, когато те се отправяли на поход срещу садагите. В завързалото се сражение готите победили и така позорно прогонили хуните от земята си, че оцелелите хуни чак до времето на Йорданес, който съобщава за това,[11] се страхували от оръжието на готите.

Това голямо поражение накарало, както изглежда, Денгизих да дири нови селища отсам Дунава на византийска територия. Той дошъл с войската си на дунавския бряг и поискал от император Лъв I да му даде пари и земя за заселване, като заплашвал при отказ с война. Византийският император отговорил, че той може да ги приеме само при условие, че те му се подчинят и станат негови съюзници, т. е. федерати.[12] Как са се развили нещата, не е известно. В 468 г. обаче Анагаст, който бил главнокомандуващ на войските в Тракия, изпратил главата на Денгизих в Цариград.[13] Атиловият син може би е загинал в сражение или е бил убит с измама.

Смъртта на Денгизих разложила окончателно хуните. Те приели условията на византийския император и се заселили на византийска земя. Една част от тях получила селища при Кастра Мартис (дн. вероятно гр. Кула).[14] Племенните вождове или племената емнецур и улциндур (срв. по-горе племето улцинзури) се заселили в дунавските градове Утус (сега развалини близо до устието на р. Вит), Хискус (т. е. Ескус, развалини при устието на р. Искър до с. Гиген) и Алмус (развалини при град Лом)[15]. Тогава и други хуни дошли на различни места във византийската територия и се подчинили на императора. Едни от тях се наричали до времето на Йорданес, който съобщава за това,[16] сакромонтиси и фосатиси.[17]

След разпадането на хунската държава и изселването на хуните българите останали да живеят отвъд Дунав. Как са се държали те по време на тези събития, не е известно. Обаче обстоятелството, че българите станали верни съюзници на гепидите, които първи се опълчили срещу хунската власт, показва, че те не са взимали участие в опитите на Денгизих да възроди хунската държава и следователно самите не са били хуни. Гепидите държали областта от р. Тиса до Трансилвания, а на юг до Дунав. Дали българите са образували в това пространство отделна държава, или са били част от общата гепидска държава с отделни владетели, не може да се установи със сигурност от изворите. След победата на гепидите над хуните при р. Недао българите предпочели да се присъединят към победителите, отколкото към победените хуни, с които те били само сродни, но не и идентични. От честото споменаване на областта Илирикум, която страдала обикновено от българските нашествия, може да се направи заключението, че българите са живеели срещу тази област до брега на Дунав.

Българите се явяват отново на историческата сцена след разпадането на хунската държава и около 60—70 години подир сблъскването им с лонгобардите. Двамата остготски вождове Теодерих Амалецът и Теодерих, синът на Триарий, наречен Страбон, които се намирали като наемници във Византия и враждували помежду си, се помирили в 479 година. Първият Теодерих се надигнал срещу византийската власт между 479 и 482 г. и оплячкосал много градове в Тракия.[18] Тогава византийският император Зенон (474—491) се обърнал за пръв път към българите за помощ срещу готите.[19]

В сражението, което станало в 480 г. навярно в Тракия, българите били отблъснати от Теодерих, сина на Триарий,[20] който наскоро след това в 481 г. починал внезапно. Другият Теодерих Амалецът, бил назначен в 483 г. от император Зенон за магистър милитум презенталис и получил земя за заселване на подчинените нему остготи в Долна Мизия, с главен град Нове (дн. развалини в местността Стъклен при Свищов). През есента на 488 г. Теодерих обаче напуснал заедно с неговите остготи завинаги Балканския полуостров и се запътил за Италия. От Нове той тръгнал по римския крайдунавски път през Рациария — Виминациум — Сингидунум за долината на р. Сава и оттам пак по стария римски път през Сирмиум — Мурса — Петовио и дошъл в Италия.[21] Градът Сирмиум и неговата област се намирали по онова време в ръцете на гепидите, които били враждебно настроени към остготите. Затова гепидският крал Трапстила се опитал да се противопостави на тяхното преминаване. Обаче в ожесточено сражение при р. Улка (може би Сава) Трапстила бил победен, а неговият богат с припаси лагер завладян от Теодерих.[22] В това сражение взели живо участие и българите като съюзници на гепидите. Но и те били победени, а техният вожд Бусан (може би Баян?) убит.[23] Според Енодий, който разказва за същото сражение в Панагерика[24] на Теодорих и съобщава някои черти от бита на българите, вождът им, чието име не съобщава, не бил убит, а само тежко ранен. Той пише: „Пред моите очи стои вождът на българите, повален от твоята десница, която защищаваше свободата[25] (на преселниците). Той не бе убит, за да не изчезне от историята, но той не остана и непокътнат, за да не проявява по-нататък дързост и за да бъде жив свидетел за твоята мощ всред непобедимото му племе. Ако той беше получил смъртоносна рана, ти щеше да победиш човека, а като остане жив, той изложи потеклото си.“

Отсега нататък името на българите почва да се среща почти ежегодно в изворите. През есента на 492 г. срещу въстаналите исаврийци били изпратени пълководците Йоан Кирт (гърбавият), който бил магистър милитум пресенталис и Йоан Скитът, който изпълнявал длъжността магистър милитум пер Ориентем, с войски, съставени от готи, траки, хуни, с което име навярно се означават българите.[26] В 493 г. те опустошили цяла Тракия.[27] Тогава в едно нощно сражение с тях загинал пълководецът Юлиан.[28] Няколко години по-сетне, в 499 г., българите нахлули отново в Тракия. Срещу тях излязъл Арист, главнокомандуващият на войските в провинция Илирикум, с 15 000 войници и с обоз от 520 коли. При р. Цурта, която се отъждествява с Чорли су,[29] двете войски завързали кръвопролитно сражение, което завършило с победа на българите. Византийците загубили над 4000 войника и били убити четирима военачалника, а мощта на илирийската войска унищожена.[30] Появата на българите почти пред вратите на византийската столица уплашила много император Анастасий I (491—518) и той заповядал да се поправи и завърши окончателно така наречената Дълга стена, която се простирала от Черно море до Мраморно море на около 65 км от Цариград.[31] След три години, в 502 г. българите опустошили неочаквано Илирикум и Тракия, както това било обичайно, без да срещнат някаква съпротива.[32]

В 504 г. остготският крал Теодерих изпратил пълководеца си Пиция с войска, съставена от млади бойци, срещу краля на гепидите Тразарих, за да му отнеме града Сирмиум (дн. Сремска Митровица, Югославия), който бил по онова време в ръцете на гепидите, и да го присъедини към остготската държава. На помощ на гепидите се притекли българите, които насмалко не попречили на готите да победят.[33] Кръвопролитното сражение завършило с победа на готите. Тразарих бил прогонен и градът Сирмиум завзет от готския пълководец Пиция. Според Касиодор[34] победата над българите осигурила на готите владението на града. Няколко месеца по-късно в 505 г., Себастиан, който бил главнокомандуващ на войските в Илирикум, се отправил срещу Мундо, понеже този местен владетел и съюзник на остготите ограбвал византийските земи.[35] В състава на византийската войска, която възлизала според Касиодор на 10 000, а според Йорданес на 2000 пехотинци и 500 конника, се намирали като съюзници и млади бойци българи. Във връзка с това Енодий съобщава, че Гърция, т. е. Византия, довеждала за защита своите българи, с които си служила като укрепление във военните сблъсквания и заплашвала противниците си.[36] Мундо, като виждал, че ще бъде победен, повикал на помощ Пиция и остготите, които устройвали управлението в току-що превзетия Сирмиум. В упоритото сражение при Хореум Марги или Маргопланум (дн. Чуприя, Югославия) на р. Маргус (Морава) Сабиниан и българите били победени. Византийският пълководец се оттеглил в крепостта Нато (може би развалено от Наисо, т. е. Ниш).[37]

В 513 г. Виталиан, началникът на федератите в диоцеза Тракия, въстанал срещу императора Анастасий I.[38] Неговата войска се състояла във втория и третия му поход срещу императора от хуни, навярно федерати на византийска територия, и българи.[39]

Византийският хронист Йоан Зонара съобщава,[40] че българите нахлули отново в Илирикум. Ромейските военачалници, които излезли против тях, били позорно победени и почти всички ромеи загинали, понеже българите употребили магия и заклинания.[41] Гибелта на византийската войска била предсказана от комета и гарвани, които летели над нея по време на похода ѝ. Това българско нахлуване ще да е станало в 519 г., понеже тогава е имало комета, която се виждала в Илирик и Рим.[42]

В 529 г. византийският император Юстиниан I (527—565) назначил за главнокомандуващ на войските в Илирикум отцепилия се от остготския крал Теодорих Мундо.[43] Комес Марцелин съобщава, че той бил долетял в Тракия, за да прогони нахлулите българи, които плячкосвали страната. Той ги разбил и убил 500 души.[44]

Същото събитие разказват малко по-иначе Малала[45] и Теофан.[46] Теофан предава друга, по-пълна версия на Малала. И според двамата автори Мундо бил нападнат от българите (у Малала погрешно от хуните)[47], когато отивал да заеме длъжността си в Илирикум. В завързалото се сражение Мундо унищожил цялата неприятелска войска. Пленените българи, между които се намирал и техният вожд (според Теофан) или един техен владетел (според Малала), били закарани в Цариград, прекарани през Хиподрума за отпразнуване на триумф и изпратени в Армения и Лазика, където те били включени във византийската войска. Оттогава българите не смеели повече да преминават Дунав и да ограбват византийските земи. Според Малала сражението станало в 529 г., а според Теофан в 540 г. Обаче и двете години не са верни, понеже Комес Марцелин го датира точно в 530 г., а в 540 г. Мундо не е бил вече жив. Съобщението на Малала и Теофан, че след победата на Мундо българите не смеели да преминават Дунав, се отнася само до времето, когато Мундо е бил още жив. В 536 г. той загинал в Далмация.[48] Веднага след изчезването на Мундо българите подновили нахлуванията си във Византия. Вече в 535 г. Ситас, патриций и магистър милитум пресенталис, завързал сражение с българите в Мизия при р. Йатрус (дн. Янтра) и ги победил.[49] Това ново поражение обаче не накарало българите да се откажат от нахлуванията си в пределите на Византийската империя. Напротив, нахлуванията станали така чести по времето на Юстиниан I, че готският историк Йорданес сметнал за необходимо да ги отбележи изрично в съчинението си Романа с думите: „Чрез своите провинциални управители Юстиниан се противопоставял в многобройни сражения на херули, гепиди и българи, които опустошавали често Илирикум и храбро ги сразявал.“[50] Той завършва същото си съчинение с думите: „Това са събитията в римската държава освен всекидневните нападения на българи, анти и славяни.“[51] Същото съобщава и византийският историк Прокопий (около 500 до след 565 г.) Той обаче нарича неточно българите „хуни“, било за да посочи чрез това име тяхната принадлежност към тюркоезичните народи, било от желание да архаизира, т. е. да прикачи на нему съвременни народи названия на други народи, които преди това са обитавали по същите места. Неточността на названието „хуни“ вм. „българи“ се вижда не само от сравнение с Йорданес, но и с други автори, които съобщават за същите събития, споменати от Прокопий. И така този историк пише в „Тайната история“ почти същото, което казва и Йорданес: „Почти всяка година, откак Юстиниан взе властта над ромеите, хуни (т. е. българи), славяни и анти нападаха илирийците (т. е. Илирикум) и цяла Тракия, би могло да се каже от Йонийския залив (дн. Адриатическо море) чак до предградията на Византион (дн. Цариград), а също Елада и земята на херсонесците (дн. Галиполски полуостров) и сториха непоправими пакости на тамошното население“.[52] На друго място в същото съчинение се разказва, че хуни, славяни и анти опустошили цяла Европа (т. е. балканските земи).[53] Прокопий съобщава още и за следните български нахлувания. В 539 г., когато се появила комета,[54] голяма хунска войска преминала р. Дунав и нападнала цяла Европа, т. е. балканските земи, често вече събитие, което обаче никога не е донасяло толкова много и толкова поразии на тамошните жители. Защото тези варвари ограбили наред всички земи от Йонийския залив чак до предградията на Византион. Те превзели тридесет и две крепости в Илирикум, завладели с пристъп и града Касандра, без да са щурмували преди това стени. Те се завърнали в селищата си с плячка и със сто и двадесет хиляди пленника, без да срещнат някаква съпротива.[55] По-нататък Прокопий казва, че и по-късно те идвали често там и нанасяли на ромеите непоправими злини. В един от тези походи, на който датата е неизвестна, те стигнали чак до беломорския бряг и навлезли в Херсонес, т. е. Галиполския полуостров. Тук те надвили с щурм защитниците на стената, която се простирала от единия до другия морски бряг,[56] и като обиколили през морето укреплението, което се намирало към така наречения залив Мелас (дн. Сароски залив), дошли отвъд Херсонеската дълга стена и като нападнали неочаквано ромеите в Херсонес, избили мнозина и пленили почти всички. Една малка група българи преминала протока между Сест и Абидос, ограбила местата на азиатския бряг, завърнала се пак в Херсонес и се прибрала в селищата си заедно с другата войска и цялата плячка.[57] Навярно в същия този поход българите залавяли корабите, които спирали в град Анастасиопол на Бяло море[58], и с тях обезпокоявали съседните острови.[59] При друго също недатирано нашествие българите оплячкосали Илирикум и Тесалия, стигнали до Термопилите, като се опитали да превземат укрепленията, но понеже защитниците на стените на укрепленията се отбранявали упорито, те подирили и открили пътека за планината. Така те опустошили почти цяла Елада, без Пелопонес, и се оттеглили.[60] Пак според Прокопий в 544—545 г. всички илирийски войници напуснали Италия и се отправили за родината си, понеже освен неизплатените им заплати българите били нахлули в Илирикум и отвели в робство техните жени и деца.[61] А Теофан[62] съобщава, че през април 562 г. хуните били превзели град Анастасиопол в Тракия. Може би това е същото нахлуване, за което Прокопий намеква по-горе. Е. Щайн прие, че това са били пак българи.

Въпреки враждебните отношения между българите в Панония и Византийската империя те служили често като наемници във византийските походи в Африка и особено в Италия против готите, поради което императорът Юстиниан I бил забранил на военачалниците на Илирикум и Тракия да ги нападнат, когато се оттегляли с плячка от византийските земи.[63] И наистина Прокопий споменава на много места в съчинението си за готските войни, за българи наемници на византийска служба във войните против готите в Италия, като ги нарича по обичая си хуни вм. българи.[64] Така той разказва, че в 537 г. двадесет дни след превземането от готите на града и пристанището Порто, което свързвало Рим покрай Остия с морето, дошли в Италия военачалниците Мартин и Валериан с 1600 конника на помощ на Велизарий, който тогава ръководел военните действия срещу готите. Повечето от конниците били хуни, т. е. българи, славяни и анти, които живеели отвъд Дунав, недалеч от неговия бряг.[65] Според Чудесата на св. Димитър Солунски“ българите обитавали Сремската област отвъд Дунав.[66] На друго място Прокопий съобщава, че през същата година по заповед на Велизарий пълководецът Валериан наредил всички хуни, т. е. българи,[67] които той довел със себе си, да построят вал покрай р. Тибър, за да могат да се хранят конете им по-безопасно. Тук били настанени българите на лагер. Българи командувал и военачалникът Констатин, който бил дошъл заедно с Велизарий в Сицилия през 535 г., за да отвоюват Италия от готите.[68] Тези българи на брой 200 души били съюзници на ромеите, конници и отлични стрелци[69]. В 542 г. Юстиниан изпратил нови подкрепления в Италия, които се състояли от траки, арменци и малък брой българи.[70] Три години по-късно Велизарий поискал с писмо от император Юстиниан I да му изпрати на помощ българи.[71] В 546 г. за известно време командуването на гарнизона в Перузия (Италия) било поверено на българина Одолган.[72] В 552 г. бил изпратен Нарсес за главнокомандуващ в Италия на мястото на Велизарий. Той потеглил от Салона срещу готския крал Тотила с войска, в която се намирали множество българи.[73] През същата година в гибелното за готите сражение при Буста Галорум новият главнокомандуващ Нарсес и военачалникът Йоан командували лявото крило на византийската войска, което се състояло от най-добрите войници. Освен това и двамата пълководци били придружени от подбрани по храброст копиеносци, щитоносци и българи.[74]

Докато Прокопий нарича по обичая си българите хуни, то всички западни извори, писани на латински език, назовават българите с тяхното истинско име. Така Комес Марцелин съобщава под година 548, че пълководецът Йоан нападнал готите в областта Кампания и освободил много съпруги на сенатори. Обаче по-късно поради предателството на неговите българи през нощта внезапно налетял върху него Тотила.[75] Същото събитие разказва и Прокопий[76], който обаче го предава по-различно. Според него сражението между Йоан и Тотила станало няколко дни по-късно след освобождаването на сенаторките. Тотила превел войската си през непроходима планина. Изпратените от Йоан съгледвачи в посока към тази планина, които били навярно споменатите от Комес Марцелин българи, забелязали, че наблизо ще да се намира вражеска войска, обаче не могли нищо сигурно да установят. Все пак поради страх от възможно нападение те се завърнали в лагера на Йоан, където пристигнали през нощта почти едновременно с готите. Готите нападнали изненаданите ромеи, които обаче успешно се измъкнали. В случая не е от значение, как точно са се развили нещата, дали съгледвачите нарочно или не по тяхна вина не успели да се завърнат навреме в лагера и да предупредят пълководеца Йоан. Тук е важно съобщението на Марцелин, че намиращите се във войската на този пълководец наемници, за които съобщава и Прокопий и ги нарича хуни, са били в същност българи.

Че така наречените от Прокопий хуни са били в действителност българи, показва още по-ясно следното известие. Папа Григорий Велики (около 540—604 г.) разказва в четвъртата книга на „Диалозите“ си, написана в 593 г., следната случка, станала по времето на главнокомандуващия Нарсес в Рим.[77] При едно смъртно ранено просто воловарче бил доведен един българин, който бил спатарий на Нарсес. На тежко ранения той заговорил на български език. Воловарчето му отвърнало на същия варварски език, като че ли било произхождало от същото племе. Така то доказало твърдението си, че било на небето, където научило всички езици. Този разказ, предаден тук накратко, в който историческата истина е преплетена с фантастични елементи с религиозна цел, е много важно свидетелство както за осъществяването на особен български език, така и за правилното тълкуване на названието „хуни“ у Прокопий, който изрично съобщава, че между войниците на Нарсес е имало и хуни, т. е. българи (виж по-горе).

В 567 г. аварите в съюз с лонгобардите победили гепидите и завладели тяхната страна. Там те образували своя, аварска държава.[78] Тогава и българите загубили самостоятелността си, от какъвто и вид да е била тя, и станали аварски поданици. В 569 г. Албоин, кралят на лонгобардите и победител на гепидите, довел както гепиди, така и част от българите в Италия, където ги заселил. Селищата на българите били известни до късно под това име.

Останалите под аварска власт българи се ползували, както изглежда, с голяма свобода. В 569 г. по време на аваро-византийските войни една група от 1000 българи, която се движела безгрижно на византийска територия източно от р. Осъм, била нападната от византийската войска. Българите се спуснали срещу нападателите и ги обърнали в бягство. Аварският хаган протестирал за нападението над негови поданици, понеже византийците нарушили мирния договор. Византийският главнокомандуващ Петър, който в същност бил заповядал да се извърши нападението, се извинил с това, че нападението станало уж по погрешка.[80] Според Теофан по време на същите войни в 598 г. византийският пълководец Приск изгонил българите от Сингидунум (дн. Белград), който по онова време бил в аварски ръце.

Българите участвували и иначе често в аварските походи против Византия. Така в 618 г. или 622 г. те се намирали в аварските войски, които нападнали безуспешно Солун.[82] В 626 г. аварите предприели голям поход срещу Цариград. В състава на аварската войска влизали освен авари още славяни, останалите под аварска власт гепиди и българи.[83] Градът бил обсаден на европейския бряг от аварите, а на малоазийския от персите. Нападенията на аварите били отбити и те били принудени да се завърнат в Панония след тежки загуби. Този голям неуспех се оказал съдбоносен за непобедимата дотогава аварска мощ. Отсега нататък те престанали да нахлуват във Византийската империя и да играят важна роля в заетите от тях земи, които започнали да се отцепват от аварската държава. Дори в 631–632 г., когато престолът на аварския хаган станал свободен, за него се явили двама претенденти: българин и аварин. Това съперничество довело до вътрешни междуособици, в които българинът и неговите привърженици били победени и девет хиляди българи заедно с жени и деца били изгонени от Панония. Те отишли при Дагоберт, краля на франките, с молба да се заселят в неговата земя. Обаче той заповядал на баварците, в чиито домове се приютили бежанците, да ги избият през нощта заедно с жените и децата. От това клане никой не се спасил.[84] Според сегашния текст на Фредегар, който съобщава за това събитие, от клането се спасил само вождът им Алциок, който със 700 мъже заедно с жени и деца избягал във Вендската марка, т. е. в областта на дн. Словения. В. Н. Златарски прие с право, че това е по-късна прибавка, направена въз основа на разказа на Павел Дякон за преселването на българи под предводителството на Алцек, който е дошъл може би най-напред в областта на Словения (Вж. за това по-нататък.)

С разказа на Фредегар се свършват известията за българите в Панония. Споменаването на „български наметала“ у Маврикий[85], който е писал в началото на VII в., както и на „български пояс“ в един папирус от същото време[86] се отнася вероятно до същите българи. Какво е ставало по-нататък с тези българи и в каква връзка стоят с по-сетнешните българи, които се споменават по същите места, са въпроси, за които могат да се правят предположения с различна степен на вероятност.

Козма Индикоплевст,[87] който е писал около 547–549 г. и различава също българи от хуни, споменава българите между онези народи, които са приели християнството в следния почти точен географски ред: херули, българи, хеладики и илири, далмати и др. Споменатите на първо място херули са навярно онези, които по времето на Анастасий I в 512 г. са се заселили като федерати в Илирикум около град Сингидунум[88] и по-късно при Юстиниан I са приели християнството.[89] Така стои навярно въпросът и с българите християни. Те ще да са били една малка част от намиращите се отсам Дунав българи, които живеели на византийска територия като федерати и са станали като херулите християни.[90] В 539 г. главнокомандуващ на войските в Илирикум бил хунът Аскум[91] или Акум[92], който бил кръстен от император Юстиниан I. Ако и в този случай с хуни се означават пак панонските българи, то Аскум ще да е бил един от покръстените българи.

Последен отглас от българите в Панония представляват може би думите на патриарх Николай Мистик,[93] отправени към цар Симеон, че българите в Мизия били отломка от аварите, техни роби и бегълци. Тези думи могат да се отнасят както до българите в Панония изобщо, така и до българите на Кубер, за които ще стане по-нататък дума.

До нас не са достигнали никакви сведения за общественото устройство на българите в Панония. Затова не е известно дали те са имали само племенно устройство, съюзено с гепидите, или някакъв вид държава, васална на гепидите. За техния бит и обичай не се знае също нищо освен това, което съобщава Енодий.[94] Според него те са били предимно конници, хранели се с кобилешко мляко и смятали за благороден онзи, чието оръжие било повече окървавено в битките. Той получавал и благородна титла, навярно „богатур“. Освен това според друг извор (вж. по-горе) те правели магии и заклинания, когато воювали.

III. ЗАСЕЛВАНЕТО НА СЛАВЯНИТЕ В ИЗТОЧНАТА ПОЛОВИНА НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ

Славяните проникнали в източната част на Балканския полуостров много по-рано, отколкото в западната. Земите отвъд Дунав са били заети от тях вече в V в. Според едно известие в Дакия били живеели 25 славянски племена, които по-късно преминали Дунав и завзели нови земи в Тракия и Македония.[1] Техните селища се намирали на левия дунавски бряг срещу византийските гранични градове Дуросторум, Нове, Секуриска, Асамум и Палациолум (на устието на р. Искър) и между реките Елибакия (дн. Яломица), Паспириас (дн. Бузау?) и Дунав.[2] Византийците наричали заетите от тях земи Славиния[3], която била отделена от богатите византийски провинции от Дунав. Обаче тази река не представлявала сериозна пречка за жадните за грабеж славяни и те често я преминавали.

Славяните нахлули във Византийската империя почти ежегодно във времето на император Юстиниан I и причинявали големи щети.[4] За да възпре славянските нахлувания и грабежи отсам Дунав, този император назначил в 530/31 г. Хилвудий за главнокомандуващ в Тракия.[5] За същата цел, както изрично съобщава Прокопий,[6] Юстиниан заповядал да поправят и разширят не само около 80 крепости по лимеса от Сингидунум до Дунавската делта,[7] но и над 600 крепости във вътрешността на сраната, а също да построят нови. Всичко това обаче било напразно. Историкът на Юстиниановата епоха Прокопий съобщава, че само от 545 до 550 г. славяните предприели три големи опустошителни и грабителски похода в империята и се завърнали с много пленници и плячка.[8]

Но славянските пълчища като нахлували във Византия, не се завръщали винаги обратно в селищата си. Някои от тях оставали скрити във византийска земя, за да вършат обири или се заселвали за постоянно. Много преди 553 г. или 555 г. славяни живеели или се намирали близо до град Улметум, в Малка Скития (дн. Северна Добруджа) и малко по на юг при Адина в Долна Мизия. Те правели засади в околностите на тези крепости, нападали постоянно тамошните жители или пътуващите през тези земи и правели несигурни околните места.[9] Според Прокопий[10] много варварски племена живеели близо до Анхиало (дн. Поморие) и градовете Филипопол, Берoя, Адрианопол и Плотинопол.[11] Дали между тях се намирали и славяни, е вероятно, но несигурно.

Славянските нахлувания продължили и при наследниците на Юстиниан. В 574 г. славяните навлезли в империята и ограбили между другото и Тракия.[12] Особено чести и опустошителни били техните нападения по времето на императора Маврикий (582—602), които славяните предприемали сами или заедно с аварите. Славяните, подбудени от аварите, нахлули в 585 г. под предводителството на Ардагост в Тракия и стигнали чак до Дългата стена.[13] По пътя си, според Михаил Сирийски[14], разрушили Анхиало и баните Акве Калиде (дн. Бургаски бани). Но били отблъснати от византийския пълководец Коменциол. Той ги пресрещнал при р. Ергиния (дн. Ергене), изненадал ги и убил мнозина от тях. Към края на лятото на 585 г. същият пълководец се сблъскал при Адрианопол с Ардагаст, който водел голям брой славяни, много пленници и богата плячка. При укреплението Ансинос, чието местоположение е неизвестно, Коменциол завързал ожесточено сражение със славяните. Отначало те се оттегляли бавно, после ударили на бяг и напуснали областта Астика (дн. приблизително Ямболско докъм Одрин).[15]

Император Маврикий, след като сключил мир в 591 г. с Персия, изпратил три експедиции срещу славяните отвъд Дунав, за да ги накаже и обезвреди. Военачалникът Приск, под чието командуване била поставена първата експедиция, преминал Дунав в 594 г. може би при Дуросторум, изненадал Адрагаст, вожда на славяните, в лагера му и опустошил земите им. Мусокий, вождът (кех) на друго славянско племе, който се готвел да дойде на помощ на Адрагаст, бил пленен с предателство.[16] Тази успешна наказателна експедиция обаче не уплашила славяните и те продължили да преминават Дунав и да опустошават византийските земи. В 595 г. срещу славяните отвъд Дунав бил изпратен отново наказателен отряд под началството на Петър, брат на императора, който сменил Приск и бил назначен за главнокомандуващ на войските в Тракия. Той е трябвало, както изглежда, да подчини славяните, което Приск не сторил. Новият военачалник потеглил от Хераклея (дн. Ерегли) през Друзипара (дн. Месини при Карищиран, Турция) за Одесос (дн. Варна) и оттам за Марцианопол (дн. Девненски извори). Веднага щом Петър пристигнал в града, изпратил бързо напред 1000 войника в северна посока. По пътя си те се натъкнали на 600 славяни, които се завръщали, натоварени с плячка от обраните градове Залдапа (дн. Арбит), Акве и Скопи. Славяните, като видели византийските войници, избили част от пленниците и наредили колите в кръг, в средата на който поставили жените и децата. Славяните били победени и избити. Междувременно Петър получил заповед от императора да остане в диоцеза Тракия, понеже имало сведения, че славяните възнамерявали да се отправят на поход срещу столицата. Петър потеглил през крепостта Пистус и града Залдапа за Дунав, за да наблюдава бродовете на Дунав, и същевременно да пази северната граница на диоцеза. Той достигнал реката и тръгнал по римския военен път покрай Дунав към западната граница на диоцеза. Преминал през крепостите Ятрум (дн. развалини при с. Кривина на устието на Янтра) и Латаркион, останал два дни в Нове (дн. развалини при Стъклен) и оттам потеглил за Теодоропол (дн. навярно Свищов). След кратък престой в този град продължил похода си и стигнал през Секуриска (дн. Черквица при устието на р. Осъм) в Асамус (дн. Муселиево, южно от устието на р. Осъм), последния град на диоцеза на запад. Тук той се установил на лагер. Този град имал малка собствена войска за защита срещу славяните, които оплячкосвали често околностите му. Военачалникът Петър, комуто градската милиция се харесала, поискал да я включи насила във войската си. Градът се противопоставил, разбунтувал се и той бил принуден да напусне града.[17] Петър се завърнал на дунавския бряг, навярно в Дуросторум, и изпратил разузнавачи отвъд Дунав. Но те попаднали в ръцете на славяните и им предали византийските намерения. Тогава Пирогаст, вождът на славянския отряд, застанал в засада в гората при бродовете на дунавския бряг и избил изпратените през реката хиляда войника. За да избегне повторението на този неуспех, Петър заповядал на войниците да преминават едновременно на малки групи през реката и да нападат славяните, които били се наредили покрай брега и дебнели византийците. Византийците започнали да пускат стрели от лодките срещу славяните и те отстъпили. Една стрела улучила смъртно вожда им Пирогаст и славяните се впуснали да бягат. А византийците почнали да преследват бягащите славяни и отново ги победили. Но понеже нямали кавалерия, те не могли да ги преследват докрай.

При напредването византийците попаднали в безводна местност, понеже техните пътеводители се заблудили. Безводната местност е без съмнение днешната степна област в Бараган между реките Яломица и Дунав. Цялата византийска войска щяла да загине от жажда, ако един пленен славянин не ги довел при р. Елибакия, т. е. дн. Яломица. Славяните обстрелвали византийците от отсрещния бряг, когато те черпели или пиели вода. За да ги прогонят, визанатийците преминали реката, но славяните ги нападнали, нанесли им тежко поражение и те трябвало да търсят спасение в бягство.[18]

Третият наказателен поход на византийците пак под началството на Петър в 602 г. нямал никакъв успех. Императорът заповядал на Петър да прекара зимата в страната на славяните. Войската обаче отказала да зимува в неприятелска земя, разбунтувала се, преминала обратно Дунав и дошла в Паластолон, на устието на Искър. Оттук тя се отправила през Асамус за Секуриска, където настъпило известно успокояване всред войниците, и те започнали да строят лодки, за да преминат реката и нападнат славянските селища. За нещастие паднали проливни дъждове и същевременно настанал студ. Войниците изпаднали отново в лошо настроение, отказали да преминат Дунав и поискали да се завърнат по домовете си, за да прекарат там зимата. Но понеже братът на императора настоявал да се изпълни императорската заповед, войниците се разбунтували и провъзгласили за свой вожд центурионът Фока, който се обявил за император. Военачалникът Петър се спасил с бягство.[19]

Продължителните и опасни войни, които водел императорът Хераклий (610—628) с персите в Мала Азия, оставили Балканския полуостров извън вниманието и грижите на Византия, поради което и силата на провинциалните управители и градските власти много намаляла. Славяните използували случая не само да продължат грабителските си набези отсам Дунав в срещуположните византийски земи, но и да се установят за постоянно. Пространните и съществуващите по онова време блатисти и мочурливи места в южните части на Малка Скития и източните на Долна Мизия предлагали отлични условия за заселване на проникващите отсам Дунав славяни. В тази област е имало три стари и укрепени градове — Дуросторум на Дунав, Одесос на Черно море и Марцианопол във вътрешността, чиито управители, особено на Марцианопол, не само не се осмелявали, но не били и в състояние да се противопоставят сериозно на нахлуващите славяни. Все пак славяните отбягвали по-големите, още добре запазени и защитени градове и основавали селищата си далеч от тях в подходящи за бита им места.

В предприетия от аварите през 626 г. голям поход за завладяването на Цариград участвували не само подвластните им панонски българи, но и много славяни. Те водели със себе си и флота от лодки, които били унищожени от византийците. Този неуспех на славянската флота разгневил много аварския каган и той заповядал да избият онези славяни, които успели да се спасят от унищожените лодки. Безчестното деяние засегнало дълбоко останалите славяни и те първи се оттеглили след пропадането на обсадата на Цариград.[20] Тези славяни, както изглежда, не се завърнали повече в селищата си отвъд Дунав, които се намирали под аварска власт, и се заселили на византийска земя. Отцепването на славяните от аварите не станало обаче без борби.[21]

Вече в 645 г., т. е. около 20 години след неуспешната аварска обсада на Цариград, е имало славянско селище недалеч от Виза, навярно в склоновете на планината Странджа. А около 680 г. славянските племена севери и седемте рода[22] заемали областта между Дунав и източните части на Стара планина. Северите населявали хинтерланда на северните склонове на планината и държали в свои ръце северните части на прохода Веригава (дн. Ришки).[23] Колко далеч на север, изток и запад се простирали, е неизвестно. Плиска и Преслав,[24] а може би и Шумен, най-старите славянски селищни имена в България, произхождат навярно от тях.

Едно известие за заселването на славяните в Североизточна България се е запазило в апокрифната българска летопис от XI в., в която се съобщава, че в Карвунската земя (т. е. Добруджа), наречена българска, в която в продължение на 130 години нямало вече римляни и елини, се заселили множество люде от Дунав до морето и техният цар се наричал Слав.[25]

С изчезването на старото население в заетите от славяните земи били забравени и старите местни, речни и планински имена. На тяхно място се появили нови, славянски названия. Така например р. Панисос била наречена Тича. Само в планинските области останали да съществуват старите имена, понеже там се е запазило по-дълго някогашното население.

Дали и доколко събитията във Византия след победоносния край на Персийските войни, като напредването на арабите в Мала Азия в 634 г., срещу което опитът на византийците да се противопоставят излязъл несполучлив в загубеното сражение при Ярмук в 636 г., църковното движение на монофизитите и нещата в императорското семейство са позволявали на Хераклий да се занимае с новосъздаденото положение на Балканския полуостров, не е възможно да се установи. А и заселилите се в Малка Скития, Долна Мизия и Тракия славяни не давали повод за това. Те не се опитвали като техните събратя около Солун да нападат някой значителен град и да го превземат или да се отдадат на пиратство, но се разширявали, както изглежда, бавно и спокойно върху опустелите преди това земи на източната половина на Балканския полуостров от нашествията на авари и други. Да бъдат изхвърлени отвъд Дунав е било мъчно изпълнимо и дори безнадеждно предприятие. Византийската власт трябвало да се примири някак си с тяхното присъствие особено в обезлюдените земи, понеже там те биха могли да бъдат полезни в един или друг смисъл за Византийската империя. Навярно те са били обявени за съюзници, съответно гранични войски или федерати[26] и им била възложена защитата на дунавската граница на империята, тъй като те са били сигурна преграда срещу бъдещи аварски и други нападения. Вероятно славяните са приели драговолно граничната служба и са признали властта на византийския император, при условие да запазят свободите си. От съобщението в Чудесата на св. Димитър Солунски, че славянският княз „Пребънд“ (Пербунд) е могъл да се спаси, ако е бил избягал при славяните при Виза,[27] може да се направи заключението, че те се ползували с известна самостоятелност.

Византийската власт се е надявала навярно и на това, че разпространението на византийската култура и бит, както и на християнството всред славяните, ще ги приобщат с течение на времето по-тясно към империята и ще ги направят верни византийски поданици. Дали и колко дълбоко е проникнала византийската култура всред тях, е неизвестно. Що се касае обаче до християнството, църквата в големите градове като Одесос и Дуросторум се е погрижила несъмнено да ги похристиянчи и им изпращала проповедници.[28] Отначало успехите сигурно не са били много големи, все пак достатъчно големи, за да може християнството да пусне всред славяните корени, които не са били без значение по-късно за неговото възприемане като официална държавна религия в България.

IV. СЛАВЯНСКИ НАХЛУВАНИЯ И ЗАСЕЛВАНИЯ В ОБЛАСТТА НА СОЛУН

От славянските набези не били пощадени и други области на Балканския полуостров. От особено значение за българската история са обаче нападенията на славяните срещу Солун в края на VI и началото на VII в. и заселването им в Солунската област и Беломорието. За нахлуване в тази област съобщава за пръв път изрично сирийският църковен историк Йоан Ефески. Той пише следното: „На третата година от смъртта на императора Юстин и от царуването на победоносния Тиберий излезе проклетият славянски народ и пребroди цяла Елада, Солунските области и тези на цяла Тракия, и превзеха градове и много крепости, и опустошиха земята, и отведоха от нея пленници, и в нея господаруваха, и в нея седяха като в своя без страх като господари вече четири години. И дотогава затова, понеже императорът беше зает във войната с персите и беше изпратил всичките си войски на изток, поради тази причина те се скитаха в земята и седяха в нея. Те са се разпръснали в нея и досега, докато бог ще ги прогони. Те обаче опустошават и палят, и пленници отвеждат, така че чак до външната стена (на Цариград) и отвличат всички стада на императора, много хиляди, а също и други. И още и досега също, което е година 895 (т. е. 584 по нашето летоброене), те се разполагат и седят, и в ромейските области лентяйстват безгрижно и без страх, като отвеждат пленници и убиват, и пожарят. И са станали богати, и са си присвоили и злато, и сребро, и стада от коне, и много оръжие, и се научиха да се сражават по-добре от ромеите, прости хора, които не смееха да се показват извън горите и места с гъсти храсталаци, и не познаваха други оръжия освен две или три копия.“[1] За същото събитие се отнасят и следните две съобщения на Менандър: „. . .през четвъртата година от царуването на императора Тиберий Константин около сто хиляди славяни нахлули в Тракия и ограбили нея и много други земи“[2] и „когато Елада била опустошавана от славяните, и опасности отвсякъде я заплашвали една след друга, Тиберий нямал достатъчно силна войска да се бори нито с част от противниците си, а още по-малко с войски, нито бил в състояние да излезе срещу неприятелите си, понеже римските войски били изпратени за военни действия на изток“.[3] Тук принадлежи и кратката бележка на Йоан Бикларски: „През петата година на Тиберий славянското племе опустошиха Илирик и Тракия.“[4] С това нахлуване на славяните се свързва и следното съобщение на църковния историк Евагрий, въпреки че се говори за авари: „. . . аварите нахлували на два пъти до така наречената Дълга стена. Те превзели с обсада Сингидунум, Анхиало и цяла Елада, както и други градове и крепости и заробили жителите им, като унищожили и откарали всичко, понеже повечето от войските се намираха на изток“.[5] Към същото събитие се отнася и това, което съобщава Михаил Сирийски въз основа на Йоан Ефески. Докато траели в продължение на 20 години враждебните отношения между ромеи и перси, аварите нахлували в Балканските провинции на Византия. Тогава се надигнали и западните славяни, които били подвластни на аварския каган“. „Те излезли на поход и завладели от ромеите два града и останалите крепости в страната, като казвали на местните жители: „Излезте, сейте и жънете, ние ще ви вземем само половината от ромейския данък.“ Ако не е бил големият окоп, който императорът построил извън Одрин, то те щели да се отправят към Цариград. . . След като славяните оплячкосвали и пленявали навсякъде и свещени съдове на църкви, и големи цибории както на този на църквата в Коринт били натоварени на коли. . . ромеите наели антите и те се нахвърлили върху славяните, завзели земята им и я оплячкосали, откарали богатствата им и я опожарили. Земята на славяните се намира на запад от реката, която се нарича Дунав. Славяните, когато чули, че тяхната земя е завладяна, спуснали се като лъвове да плячкосват и се събрали с хиляди. Те вършели опустошения без край и понеже не били в състояние да проникнат в царския град и да го превземат, насочили се към град Анхиало и неговите бани. Тамошната войска избила мнозина от тях. Накрая славяните превъзмогнали стените и намерили там пурпурната мантия, която Анастасия, съпругата на Тиберий, била оставила на църквата, когато посетила баните. Тази мантия взел каганът, наметнал я и казал: „Дали императорът на ромеите иска или не иска, сега царството му ми е дадено“. . . И славяните се отправили за Сирмиум[6].“

Славянското нахлуване се датира различно в 582,[7] 584,[8] 585 г.[9] Забележително е посочването във всички тези известия, в които има, особено в последното, смесване на различни събития, че причината за успешните славянски нападения било обстоятелството, че нямало войска, която да се противопоставя на славяните, понеже ромейските войски се сражавали на изток с персите. Същата тази причина ще е играла важна роля и в други славянски нападения, което улеснява отчасти тяхното датиране.

В „Чудеса“ на св. Димитър Солунски се намират сведения за няколко нападения на славяните срещу Солун и за заселването им в областите около този град. Разказаните събития, които имат за цел да прославят чудесата, извършени от светеца Димитър, са подредени в отделните глави тематично, а не хронологично. Освен това авторът на първата книга е солунският архиепископ Йоан (VI—VII в.), а на останалите — неизвестно лице. Поради тези причини точното датиране на славянските нападения срещу Солун е несигурно и затова спорно. Въпреки това стойността на „Чудесата“ като извор е много голяма.

През нощта на 22 срещу 23 септември на една неспомената година във времето на императора Маврикий се явила голяма войска от около 100 000 славяни по заповед на аварския каган, чиито поданици те били с голяма бързина пред крепостта на храма на св. Матрона, който се намира извън Солун. В тъмнината нападателите сметнали погрешно крепостта за градските стени. Когато се съмнало, славяните разбрали грешката си, спуснали се срещу града и се опитали да се изкачат на градските стени със стълби. Опитът не успял и те започнали да обсаждат града. Едва тогава гражданите забелязали колко голяма е неприятелската войска и се уплашили извънредно много. „Тогава градът беше обзет от неизричим страх и за първи път видя варварска фаланга. Понеже никога дотогава не бяха виждали неприятели така близо да обсаждат и техният вид беше за повечето граждани непознат, освен за онези, които са служили във войнишките отреди.“ Срещу стените били употребени различни обсадни машини. Обаче всички опити на славяните били напразни. След седемдневна неуспешна обсада славяните отстъпили.[10] За същата обсада се разказва подробно и на друго място в Чудесата, където се предава съновидението на солунския архиепископ Евсевий, в което се предсказва за това славянско нападение.[11]

В Чудесата се разказва и за едно друго славянско нападение, което станало на 27 октомври в една също неопределена година. Тогава се явили 5 000 отбрани славянски бойци в равнината пред храма на св. Матрона. „Те не биха нападнали, ако не се различаваха по сила и дързост от онези, които бяха воювали някога срещу гражданите. Когато се разсъмнало, мнозина граждани отворили градските врати и нападнали славяните. След упорита битка през целия ден неприятелите били прогонени.[12]

Първото славянско нападение, което в Чудесата е разказано след второто, се датира от Ст. Станоевич,[13] К. Иречек,[14] В. Н. Златарски,[15] Б. Графенауер,[16] Фр. Баришич,[17] Люмерл[18] и други[19] в 586 г., а от А. Грегоар,[20] А. Бурмов[21] и други[22] в 597 г. Второто нападение, което в Чудесата е първо, е станало според В. Н. Златарски[23] в 581—584 г., според Фр. Баришич[24] в 584 г., според А. Грегоар[25] преди 597 г., според Б. Графенауер[26] и А. Бурмов[27] в 609 г., а според П. Люмерл[28] по времето на узурпатора Фока (602—610 г.), вероятно в 608 г. Следователно предложената от А. Бурмов промяна на дадената в Чудесата последователност на двете нападения е напълно приемлива.

В Пелопонес славяните се заселили според така наречената Монемвазийска хроника по времето на император Маврикий и то в шестата година на управлението му, т. е. 587—588 г. Там те били свободни 218 години до четвъртата година от царуването на император Никифор I, т. е. 805—806 г.[29] От новите си селища пелопонеските славяни нападнали в 623 г. о. Крит, а също и други гръцки острови.[30]

В началото на VII век областите около Солун се намирали вече в ръцете на славянските племена Драговити, Сагудити, Белегезити, Вайунити, Берзити[31], Ринхини и Стримонди.[32] Славянските племена, живеещи около Солун, опустошили между 612 г. и 620 г. Тесалия, близките острови, а също и Кикладските острови, Ахая, Епир, по-голямата част от Илирикум и отчасти Мала Азия. Тогава много градове и области загубили населението си.[33]

В увода към втората книга на „Чудесата на св. Димитър Солунски“ неизвестният автор съобщава, че архиепископ Йоан, авторът на първата книга, не бил разказал всички обсади на град Солун, и че той ще допълни пропуснатото, преди да опише събитията на своето време.[34] Той дава следното допълнение. Под предводителството на славянския вожд Хацон близките до Солун славянски племена нападнали града и го обсадили по суша и по море. На четвъртия ден след идването си те нападнали едновременно с бойни машини и лодки. Те били отблъснати обаче с тежки загуби. Техният вожд Хацон паднал в плен и бил убит с камъни.[35] Тази обсада се датира също различно. Според Б. Графенауер[36] тя е станала в 615 г., според Фр. Баришич[37] в 616 г., а според А. Бурмов[38] в 620 г., според П. Люмерл[39] в 614 г.

Неизвестният автор съобщава за една друга обсада, неспомената от архиепископ Йоан. Славяните, понеже не могли да се помирят с по-раншния си неуспех, нито да го забравят, убедили с много дарове аварския каган да нападнат заедно Солун и да го превземат, като обещали да му пратят цялата плячка. Каганът се съгласил на драго сърце и се явил през лятото лично с огромна войска, която се състояла от различни подчинени нему племена, между тях и българи, с бойни машини пред градските стени. След 33 дни безуспешна обсада нападателите сключили мир с града и се оттеглили.[40] И за тази обсада са предложени различни дати. Неизвестният автор съобщава изрично, че каганът бил предприел похода след две години,[41] без да съобщава обаче откога започват тези две години. Обикновено се приема, че те трябва да се броят от обсадата на града от Хацон. Според това обсадата се датира в годините 617[42] 618,[43]622,[44] а от П. Люмерл[45] в 618 г.

Малко преди 645 г. император Константин III — Констанс II (641—668) сключил мир със славянските племена около Солун поради арабските победи в Мала Азия. Този мир бил спазван само привидно. Пербунд, князът на славянското племе Ринхини решил да превземе Солун заедно със славяните от Струма и започнал да се готви за този поход. Императорът, на когото това било съобщено, заповядал на властите в Солун да заловят славянския вожд, който се намирал в града и да му го изпратят окован във вериги. Когато императорската заповед била изпълнена, пред императора се явили славянски пратеници, които го молили да подари живота на Первунд и да го освободи. Констанс II, който се готвел в 654 г. за война с арабите и искал да има спокойствие на Балканския полуостров, обещал да освободи славянския вожд след завършването на войната. Временно той му разрешил да се движи свободно в столицата. Первунд използвал тази свобода, за да напусне тайно Цариград и да се скрие в едно имение при град Виза, притежание на един императорски преводач, с когото той бил завързал приятелство. Внезапното изчезване на Первунд от града стреснало много императора и той заповядал да го търсят навсякъде и да наблюдават строго изходите от Цариград. Но всичко било напразно. Первунд, който могъл лесно да избяга при славянските племена, които се намирали недалеч от Виза и да се спаси там, останал в скривалището си, понеже искал да се завърне при съплеменниците при Солун и да изпълни намерението си. Но бил случайно открит и отведен обратно в Цариград. Там той се опитал да избяга пак, но не успял и бил посечен. Неговото убийство предизвикало неудържим гняв всред славяните. Ринхините, сагудитите и племената по Струма започнали да опустошават непрекъснато почти цели две години околностите на Солун и обсадили града. Продължителната обсада и спекулациите с хранителните продукти предизвикали голям глад. Жителите се превърнали на скелети. На 25 юли пети индиктион[46] (т. е. 467 г.). ринхините и сагудитите, към които се присъединили и Драговитите, нападнали града по суша и море. Нападението траело три дни. Обаче избухналите междувременно разпри всред славяните направили обсадата немощна. Тя се изродила в отделни, несъгласувани нападения и била най-сетне вдигната. Скоро след това славяните по реките Струма и Ринхин се отдали на пиратство. Те нападнали островите, теснините на Хелеспонт, бреговете на островите Парион и Проконесос и ограбвали отделни кораби.[47] Докато траели борбите с арабите в Мала Азия, които изисквали големи усилия и напрежение, император Констанс II не бил в състояние да предприеме нещо срещу славяните. Той насочил вниманието си към тях едва тогава, когато положението в Арабия взело за Византия благоприятен обрат поради избухналата там гражданска война. В 658 г. той изпратил войски срещу струмските славяни през Тракия и насрещните ѝ земи. Славяните, предизвестени за похода, завзели своевременно теснините и укрепените места. Към тях се присъединили и други славяни. Византийците успели да пробият тяхната защита, да ги обърнат в бягство и да заловят много пленници. Тогава славяните се видели принудени да сключат мир.[48] Повечето от тях се подчинили на императора и се задължили да плащат данък. Част от тях обаче била, както изглежда, изселена в Мала Азия[49], понеже в 665 г. пет хиляди славяни преминали на страната на арабите и получили селища в Сирия.[50]

Освен горната хронология, която дава А. Бурмов[51], предложени са още и следните: П. Люмерл[52] 676—678 Фр. Баришич[53] 674--677 г. (680 г.), А. Грегоар[54] 691 г., В. Н. Златарски[55] 735—737 г. и др.

Заселването на славянските племена на Балканския полуостров променило почти изцяло неговия етнически облик, което не са направили нито гръцката колонизация по Черноморския бряг, нито завладяването му от римляните. Сега, както най-старото тракийско население, така и дошлите по-късно гръцки колонисти и елинизираният или романизираният горен слой на старото население са били принудени първите да се оттеглят в недостъпни планински кътове, а вторите да се изселят или постепенно да се стопят както първите в славянската маса. Тази основна етническа промяна на Балканския полуостров довела с течение на времето до образуване на славянски държави в западната му част, а в източната улеснила създаването на българската държава.

V. СЪБИТИЯТА В СТАРАТА РОДИНА

За българите, които останали да живеят в старата родина, в така наречената Голяма България след откъсването на онази част от общото цяло, която заедно с хуните потеглила на запад в началото на V в., в продължение на повече от десет години обичайните извори не съобщават нищо или почти нищо. Наистина мнозина историци[1] приемат, че появилите се в 530—558 г. на Балканския полуостров тюркски племена кутригури и утигури са били българи, понеже са дошли откъм Азовско море, където са се намирали техните селища. Това отъждествяване обаче не се гради на никакви сигурни доказателства, а само на географски съображения. Забележително е, че никой извор не нарича тези племена българи, нито ги отъждествява с тях. Затова то беше отхвърлено с основание от А. Бурмов[2] и Д. Симони.[3] А. Бурмов посочи, че в списъка на народите в църковната история на Захарий Ретор (около 569), запазена в сирийски превод от гръцки, българите „бургар“[4] се привеждат като народ различен от кутригурите „куртаргар“. Освен това той изтъкна, че византийският историк Агатий (преди 582) отбелязва в историята си, че окончателното загиване и унищожаване на кутригурите и утигурите е станало по-късно от събитията, разказвани от него, за което щял да разкаже отделно.[5] Агатий обаче не е изпълнил обещанието си, понеже не е завършил съчинението си. Гибелта на кутригурите и утригурите се изтъква и от историка Менандър[6] (писал в 583 или 584). Следователно кутригурите са изчезнали през втората половина на VI в. преди 582 г. или най-малко се превърнали в незначително племе, което се е загубило от погледа на ромеите.

Единственото най-старо известие, което може да се свърже с българите в Азовската област, е следното съобщение на Теофан: „В тази година (539) българите — двама вождове с пълчища от българи и с една друнга . . . нахлули в Скития (Малка Скития, дн. Добруджа) и Мизия (Долна Мизия, дн. Северна България от р. Вит на изток), когато стратилат (т. е. главнокомандуващ на войските) на Мизия бил Юстин, а на Скития Баударий. Те излезли срещу българите и завързали сражение. В сражението бил убит стратилатът Юстин и на негово място станал стратилатът Константин, синът на Флоренций. А българите дошли чак до областите на Тракия (дн. Южна България). Срещу тях излезли стратилатът Константин и Годилас и стратилатът на Илирик (дн. Източна Югославия и Западна България) хунът Акум, когото императорът бил възприел от светото кръщение. Те, като обкръжили българите, започнали да ги секат и убили голямо множество, отнели им цялата плячка и ги победили напълно, като убили и двамата им вождове. Но когато се завръщали с радост, срещнали ги други българи и понеже стратилатите били уморени, ромеите обърнали гръб. А българите ги преследвали и уловили с ласо бягащите Константин, Акум и Годилас. Но Годилас срязал с меча си ласото и избягал, а Константин и Акум били заловени живи. Българите върнали Константин срещу откуп от хиляда номизми и той се завърнал в Константинопол. Те задържали обаче Акум заедно с други пленници в отечеството си."[7] Това сведение Теофан е почерпил от първоначалния цялостен текст на Малала, който е достигнал до нас, съкратен и изменен в единствен ръкопис в Оксфорд. В този съкратен текст Малала предава същото събитие с малки разлики, от които най-важна е замяната на „българи" с „хуни".[8] Вероятно авторът на кратката версия на Малала е сметнал, че понятието „българи" е малко известно или е равностойно на хуни, както това приемат византийските хронисти след IX в., и го е заменил с хуни. Че тук се касае наистина за замяна, а не за първоначалния текст, показва обстоятелството, че срещу ясното meta plethous без всякакви определения в съкратения текст на Малала у Теофан стои неясният израз meta plethous Boulgaron kai droungou. Мъчно може да се приеме, че Теофан е променил текста или че е съчинил ненужно един на пръв поглед неразбираем израз поради думата droungou на която правилното тълкуване затруднява много разбирането на Теофановия текст, и че е прибавил още и „българи" в оригиналния текст на Малала. Тук са възможни различни предположения, за да се обясни сегашният текст на Теофан, като напр. преписвачът на Теофан не е разчел правилно текста на това място или че е пропуснал да напише думата, която е определяла понятието „друнг". Във всеки случай не може да се допусне, че Теофан е изопачил текста, ако в оригинала не е стояло наистина името на българите. Географският ред на провинциите, през които са минали нахлулите българи, а именно Скития, Мизия и най-сетне Тракия, дава основание да се приеме, че те са дошли североизточно от днешна Бесарабия и откъм Азовско море. Следователно тези българи не са били панонските. И така известието на Теофан — Малала е най-старото, което съобщава за нахлувания на българи откъм земите над Черно море.

Около сто години по-късно тези българи се появяват отново в изворите. Византийският хронист Никифор[9] съобщава, че Кубрат, господарят на българите уногундури, въстанал срещу аварите и изгонил позорно от родината си тяхната войска, която той бил имал от хагана им.[10] От това известие се вижда, че Кубрат е бил първоначално наместник на аварския каган, а страната му се намирала под аварска власт навярно от втората половина на VI в., когато аварите завладели почти цяла Източна Европа чак до Волга. Българите запазили, както изглежда, племенните си вождове, които аварският хаган направил свои наместници и началници на окупационните аварски войски. Въстанието е станало вероятно около 635 г. или още по-рано, когато след неуспешната обсада на Цариград в 626 г. силата на аварите отслабнала извънредно много. По същото време някои славянски племена се надигнали срещу аварите.[11] Въстанието на българите е станало може би със знанието или дори подбудено от византийския император Хераклий, който имал интерес да отслаби още повече аварите и да ги отклони от византийските провинции на Балканския полуостров. Никифор съобщава още, че Кубрат изпратил пратеници при византийския император Хераклий и сключил с него мир или по-скоро договор за приятелство, който те спазили до края на живота си. От своя страна императорът му изпратил подаръци и го почел с титлата „патриций“[12]. Тъкмо тези действия от двете страни внушават и подкрепят предположението, че изгонването на аварите е станало със знанието или дори със съдействието на императора.

Според Никифор Кубрат бил племенник на Органас или Арганас.[13] За личността на Органас хронистът не съобщава нищо. Все пак биха могли да се направят някои вероятни предположения. Обстоятелството, че чрез личността на Органас Никифор представя Кубрат на читателите си, показва, че Органас е бил добре известно лице в Цариград. А неговите роднински връзки с Кубрат говорят, че той е бил високопоставено лице. Но той не е бил господар на уногундурите, понеже Никифор съобщава изрично, че въстанието срещу аварите и освобождението на уногундурите от тяхната власт е извършил Кубрат. Следователно той е бил техният вожд, а не Органас.

Известността на Органас всред византийците насочва вниманието към друго едно съобщение в хрониката на Никифор. Той разказва, че в 619 г. господарят на хуните, чието име не се съобщава, дошъл във Византион заедно с първенците и копиеносците и поискал от императора да бъдат посветени в християнските тайнства. Императорът ги приел с радост. Неговият брат Теодор възприел господаря на хуните от светата купел, ромейските първенци — хунските първенци, жените на ромеите — жените на хуните. Покръстените били почетени с царски дарове, а техният господар със сана патриций и били изпратени в тяхната страна.[14] Това сведение не се среща у друг византийски хронист. То е взето от някакъв извор, в който събитията са били подредени хронологически и са почивали върху официални данни. Описаното покръстване, което К. де Боор е датирал навярно правилно в 619 г., е било голямо и важно събитие, но не и официално преминаване на споменатите хуни към християнската религия. Затова то не е могло да бъде отминато с мълчание в официалните документи или в официалната хроника на Константинопол. Покръстена е била следователно най-напред управляващата върхушка, която трябвало да се погрижи по-сетне за покръстването на цялото хунско племе. Вероятно владетелят и

неговите висши сановници са се завърнали в родината си, придружени от християнски свещеници, които да поучават управляващите, да извършват църковните треби и да се заемат с покръстването на народа.

Трудно е да се каже кои са били тези хуни. Определителният член пред Kyrios (т. е. господар) показва, че те са били добре известни в Цариград. В. Н. Златарски[15], а след него Г. Моравчик изказаха предположението, че тук става дума за българите, като се позоваваха на погрешното схващане, че имената „хуни“ и „българи“ били у Никифор равнозначни, а неназваният по име хунски владетел бил според Златарски Кубрат. А. Бурмов[16] и М. И. Артамонов[17] отхвърлиха с право това отъждествяване. Горното известие трябва да се свърже по-скоро със сведенията на един епархийски списък от средата на VIII в.,[18] в който се споменава епископ на оногурите и епископ на хуните, подвластни на митрополита на Дорос в епархията Готия. А понеже Никифор говори за покръстване на хуни, то може да се има пред вид само епископът на хуните. Обстоятелството, че в VIII в. е съществувал хунски епископ, е още едно основание да се отхвърли отъждествяването на хуните с българите, които по онова време са били вече подвластни на хазарите, И. Маркварт[19], Ю. Кулаковски[20] и Г. Моравчик изказаха предположението, че неназованият по име хунски владетел е бил Органас. Това отъждествяване става още по-вероятно, ако се вземе под внимание, че Органас е бил добре известна личност в Цариград поради някакво голямо събитие. А това събитие може да бъде тъкмо тържественото му покръстване, което е било сигурно голямо зрелище за жителите на столицата. И. Маркварт[22] допусна възможността, покръстеният хунски вожд да е бил господар на онези хуни, при които се е оттеглил император Хераклий в 626 г. по време на персийските войни.[23]

Така или иначе, роднинските връзки на Органас с Кубрат не означават непременно, че те са били от едно и също племе. Гръцката дума anepsios, с която се посочват роднинските връзки между двамата у Никифор, значи, както е известно, „братов или сестрин син“. Затова може да се приеме, че майката на Кубрат е била сестра на Органас.[24]

Освен у Никифор Органас се споменава още в запазената в етиопски превод хроника на Йоан Никийски във връзка с бунта на малоазийските византийски войски в Кападокия (дн. областта югоизточно от Анкара) срещу Мартина и Хераклонас, наследниците на Хераклий. Ето как гласи това място според английския превод от етиопски на Р. Х. Чарлз: „И когато жителите на Византион чули това известие,[25] те казали: „Този план е съставен от Кубрат, вожда на хуните, племенника на Органас, който беше покръстен в града Константинопол и възприет в християнската общност в неговото детство и беше израсъл в императорския дворец. И между двамата цъфтеше голяма обич и мир и след смъртта на Хераклий той показа тази обич към неговите синове и неговата жена Мартина, понеже (Хераклий) му беше засвидетелствувал приятелство. И след като той беше покръстен с животворното кръщение, победи всички варвари и езичници благодарение на светото кръщение. Сега се казваше за него, че той защищавал интересите на децата на Хераклий и се противопоставял на онези на Констант.“[26] Според приведения пасаж Кубрат бил приел християнството още като дете в Цариград, където отрасъл в императорския дворец. Това известие, взето само за себе си извън контекста, би могло наистина така да се тълкува, както го тълкуват В. Н. Златарски,[27] който пръв обърнал внимание върху него, и прие, че е напълно достоверно, Й. Маркварт,[28] Г. Моравчик,[29] М. И. Артамонов[30] и много други. Срещу това тълкуване на текста направиха на времето възражение И. Смирнов,[31] Г. Баласчев[32] и А. Бурмов.[33] И наистина въпросният пасаж съдържа в контекст и отделно редица несъобразности, които показват, че то е късна интерполация, съставена въз основа на съобщението на Никифор и затова няма никаква историческа стойност.[34]

След като отхвърлил аварската власт, Кубрат успял да обедини българските племена и да образува заедно с котрагите голяма държава, която византийските хронисти наричат „Голяма България“.[35] Тя се простирала от езерото Меотис (дн. Азовско море) и р. Дон до р. Кубан. Според хронистите Теофан и Никифор[36] Кубрат имал пет сина. Най-старият се наричал Баян (Никифор) или Батбаян (Теофан)[37]. Вторият носел името Котраг, наречен така може би според името котраги, на които бил вожд.[38] Третият се наричал Аспарух. Имената на останалите двама сина не са предадени у Теофан и Никифор. Обаче от други извори може да се заключи, че четвъртият носел името Кубер, а петият Алцеко.[40] Тези пет сина или по-скоро четири владеели части от общата територия като наместници. Най-старият Батбаян бил престолонаследникът и може би съвладетел на баща си. Вторият син Котраг управлявал племето котраги, които били според Теофан и Никифор сродни с българите, но не и част от тях, и живеели отвъд реката Дон. Третият син Аспарух бил управител на областта при Хипийска планина, наречена още „българска“. Кои области са управлявали последните двама сина, не е известно. Навярно те са били управители на гранични области. Разделянето на българската държава на четири или пет области с отделни управители може да се предположи и от съобщението на Теофан и Никифор, че всеки син на Кубрат бил напуснал родината си с войската или народа, който бил нему подчинен.[41] Оттук може да се предположи също, че синовете на Кубрат управлявали отделни части на държавата заедно със съответното население и имали своя войска вече преди смъртта на баща им. Такова разпределяне на държавната територия е било обичай у тюркските народи.[42]

Теофан и Никифор предават още, че Кубрат посъветвал синовете си да не се отделят един от друг, за да бъдат те господари навсякъде, а не да робуват на друг народ.[43] Според двамата хронисти Кубрат починал по времето на Констанс II (641—668)[44] може би около 664 г. В. Н. Златарски приема 642 г.

Съветът на Кубрат бил пренебрегнат скоро след неговата смърт. Синовете му били принудени, както изглежда, поради външни причини да напуснат родината си с изключение на Батбаян. Около началото на втората половина на VII век хазарите нахлули на запад от вътрешността на Берзилия.[45] Те нападнали най-напред Аспарух. Той потърсил спасение в бягство и се отправил на запад. Неговият пример последвали и братята му Алцеко и Кубер, които също се насочили на запад. В родната земя останал само най-старият брат Батбаян. Той се подчинил на хазарите, на които плащал данък до времето на автора на общия извор, от който

Теофан и Никифор са почерпили тези сведения за българите. Вторият брат Котраг бил преминал реката Танаис (дн. Дон) и се заселил според Теофан срещу първия брат,[46] а според Никифор срещу тях,[47] т. е. срещу останалите братя. Трудно е да се каже кой от двамата хронисти предава по-точно първоначалния общ извор. Ако се приеме, че Никифор стои по-близо до оригинала, то Котраг е преминал Танаис преди разселването на тримата братя или изобщо не е преминавал реката, а се е намирал отвъд реката с подвластните му котраги още по времето на Кубрат. Това изглежда най-вероятно. Теофан или неговият извор е променил текста, за да избегне противоречието, което се явява у Никифор. Във всеки случай забележително е, че и двамата хронисти не съобщават нищо за по-нататъшната съдба на Котраг, както са направили за изселилите се трима братя. Навярно котрагите са се подчинили на хазарите.

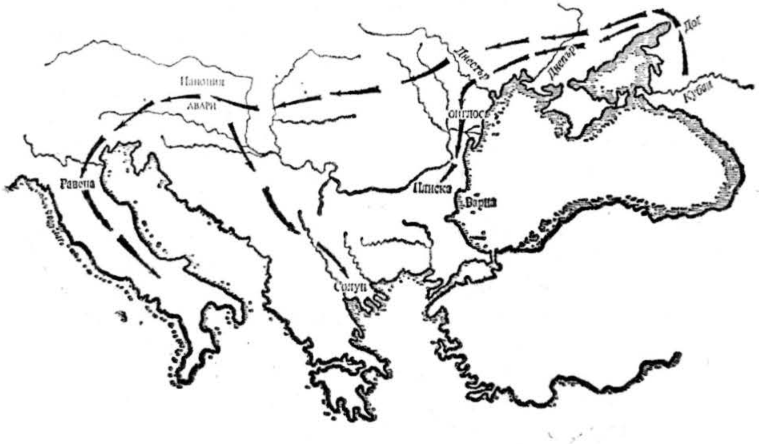

Разселване на Кубратовите синове

Фигура № 1

Според двамата византийски хронисти синовете на Кубрат напуснали родината си преди нахлуването на хазарите, понеже поради тяхното изселване Голяма България отслабнала значително и станала лесна плячка за хазарите. Но авторът на „Арменската география“ пише изрично, че Аспарух избягал от нахлуващите хазари.[48] Следователно двамата хронисти не дават точно хронологическия ред на събитията.

Онези от българите, които останали в родината си под управлението на Батбаян[49], се запазили дълго време под името „вътрешни“ или „черни българи“[50]. Константин Багренородни[51] нарича тяхната страна „Черна България“. Арабските писатели от Х век съобщават, че една част от тези българи били християни, а друга мохамедани. След Х в. тяхното име не се споменава повече. Спомен за тях се е запазил в името на така наречените балкарци в централната част на северен Кавказ.[52]

Различни от тези българи са били „волжките българи“. Те са били също бежанци от Голяма България. В Х век те имали държава със столица Болгар. Арабските писатели от Х в. ги наричат „външни българи“.[53] В една руска хроника[54] волжките българи носят името „сребърни българи“. През Х в. те приели мохамеданството. Като самостоятелна държава те са съществували чак до първата половина на XIII в., когато са били унищожени от татарите.[55]

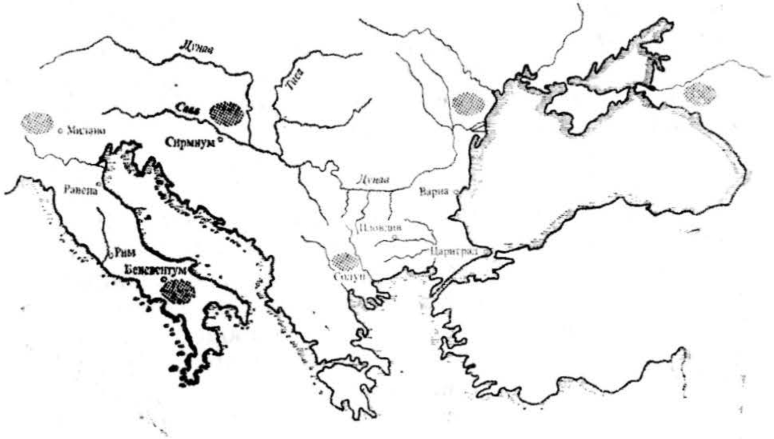

Български поселения преди 681 г.

Фигура № 2

VI. АЛЦЕКО И КУБЕР

Четвъртият и петият син на Кубрат се отправили, може би заедно, първи на запад, заедно с намиращите се под тяхна власт българи.[1] Те вървели навярно покрай северните склонове на Карпатите, преминали Дунав и дошли в Панония, която се намирала в ръцете на аварите. Това ще да е станало вероятно със съгласието на аварския каган. Четвъртият син останал в земите на аварите и станал поданик на кагана. Петият обаче продължил, стигнал в така наречения Пентаполис[2] в Равенската област, която се намирала по онова време в ръцете на византийците, на които се подчинил. Там той не останал дълго време. Лонгобардският историк Павел Дякон[3] съобщава, че около 663 г. един български вожд на име Алцеко[4] се отделил по неизвестни причини от племето си, напуснал го и мирно отишъл с цялата си войска на своето дукатство[5] в Италия при краля на лонгобардите Гримоалд (662—671), на когото обещал да служи вярно, ако му се разреши да се засели в страната му. Кралят го изпратил в Беневент при сина си Ромуалд, на когото заповядал да даде на Алцеко и неговия народ земя за заселване. Ромуалд, който бил дукс на областта Беневент, ги приел сърдечно и им определил места за заселване в Сепинум, Бовианум, Исерния (дн. Сепино, Бояно, Исерния), а също в други градове на областта Кампобасо, които били безлюдни по онова време. Дотогавашната титла дукс на Алцеко била променена в гасталдиус.[6] Павел Дякон отбелязва, че „те живеят и до днес, т. е. края на VIII в., по тези места и никак не са забравили собствения си език, ако и да говорят на латински."

Пръв Дюканж[7] отъждестви Алцеко с петия син на Кубрат. Същото отъждествяване, добре основано, предложи и В. Н. Златарски.[8] Обстоятелството, че Алцеко, преди да дойде при Гримоалд, е носел титлата дукс и е имал дукатус, показва, че той е живял известно време преди това в Италия, вероятно в Пентаполиса на Равена. Обаче поради неизвестни причини той предпочел да бъде на служба при лонгобардския крал, а не при византийския император, ако и да е трябвало да се задоволи с по-малка титла. Точната дата на неговото преминаване от единия към другия не е известна. Това ще да е станало навярно след 663 г., т. е. след несполучливия опит на императора Констанс II да очисти Италия от лонгобардите. Този неуспех е накарал може би Алцеко да напусне византийците и да търси нови селища при победителите лонгобарди. Тук е играло известна роля може би и обстоятелството, че в Италия са били преселени българи от Албоин, друг лонгобардски крал преди около сто години (вж. по-горе). За някогашното присъствие на българи в Италия свидетелстват и местни имена като Bolgare, Bolgheri, Borgheri, vicus Bulgarum и др.[9]

Четвъртият син на Кубрат, който се подчинил в Панония на аварския каган, се отъждествява с Кубер в „Чудесата на св. Димитър Солунски" най-напред от П. Сречкович[10], после от Н. Милев[11] и В. Н. Златарски[12]. Това отъждествяване беше потвърдено напълно от разчитането на най-стария надпис пред Мадарския конник, в който се споменават чичовците на Тервел в Солунско.[13] След установяването си в Панония Кубер бил поставен от аварския каган за управител или наместник в онази област от аварската държава, в която били отведени отвлечените в различни времена ромеи от префектурата Илирикум, т. е. от нейните провинции Дардания, Мизия, Превалис, Родопа, от диоцеза Тракия, Дългата стена при Цариград, а също и от други места, градове и общини. Областта се намирала между Дунав и Панония, на която главен град бил Сирмиум (Срем). Според Чудесата населението се състояло от българи, авари и др. племена, навярно славяни и гепиди. Българите са били навярно панонските, които живеели там вече преди идването на аварите. Отвлечените ромеи запазили християнската си вяра и станали многолюден народ поради брачните си връзки с лица и от други племена. Техните деца наследили от бащите си копнежа да се завърнат в първоначалната си родина. Отвлечените се разраснали в нов народ, наречен „сермисиани“, т. е. сермесийци по името на града Сирмиум, според неизвестния автор на Чудесата около шестдесет и повече години след отвличането им.[14] Повечето от тях станали свободни с течение на времето и съгласно аварските обичаи каганът им поставил особен управител, понеже ги смятал вече за особен народ. Този управител или наместник бил, както се спомена вече, Кубер. Дотогава отвлечените ромеи са били навярно подчинени направо на аварския каган.

В същата област живеели и панонските българи, които са имали сигурно свой племенен вожд. Но той не ще да е бил Кубер. Чудесата съобщават, че пръв сътрудник и верен човек на Кубер е бил българинът Мавър. Той бил много хитър, знаел освен български още гръцки, латински и славянски и имал много жени и своя дружина. Мавър бил известен на отвлечените ромеи като човек, който не спазвал дадената дума и бил разорил много места и племена. Обстоятелствата, че той знаел латински, който е могъл да научи само в Панония, че той е участвувал в много аварски грабителски походи, навярно във византийска територия, и че бил изобщо добре известна личност, дават основание да се предположи, че е бил панонски българин и може би техен вожд.

Времето, когато Кубер е дошъл при аварите, може да се определи приблизително според преминаването на Алцеко към лонгобардите, понеже двамата братя са потеглили вероятно едновременно или почти едновременно на запад. Това ще да е станало не много преди 664 г. Но кога Кубер е бил поставен за управител, не е известно. Навярно той е получил тази служба малко преди или след 670 г., понеже е малко вероятно да е станало това веднага след пристигането си при аварите. Трябвало е все пак да измине известно време, докато пришелецът спечели благоволението и доверието на аварския каган.

Според Чудесата Кубер имал около себе си първенци, навярно боили, които били негови съветници. Техните решения се държали в тайна, за което се задължавали с клетва. Кубер, който напуснал родината си като син на владетел и искал да има своя държава, естествено едва ли е бил доволен от положението си на управител. Той възнамерявал да се отдели от аварите и да създаде своя държава на византийска територия,[15] за което търсил удобен случай. Желанието на потомците на отвлечените ромеи да се завърнат по родните места на родителите им представял добър случай, от който Кубер решил да се възползува. Под маската на техен водач той могъл лесно да стъпи на византийска територия, без да срещне съпротива и да възбуди съмнение у тамошните власти. Планът на действие е бил обсъден навярно в съвета на боилите. Кубер е трябвало да спечели на своя страна най-напред панонските българи. Тогава той ще да се е свързал с Мавър. Както приготовленията, така и изпълнението на плана били пазени в строга тайна. Аварският каган узнал за действията на Кубер едва тогава, когато бегълците били вече на път. Той се спуснал да ги преследва с набързо събрана войска. Обаче бил победен в няколко сражения и принуден да се оттегли на север, понеже навярно се е боял да не би Кубер да се възползува от поражението му и да го свали от престола. Обстоятелството, че каганът се оттеглил на север, показва, че областта, която управлявал Кубер, се намирала на юг далеч от центъра на аварската държава, вероятно около Срем, както може да се заключи от назването „сермесианци“ на отвлечените ромеи.

Времето, когато Кубер се опълчил срещу аварския каган и напуснал Панония, не може да се установи от текста на Чудесата. Обаче обстоятелството, че въпреки установяването на Кубер в Македония и едва прикритото му намерение да образува там самостоятелна държава, византийците не предприели нищо против него и че не била изпратена войска срещу него, показва, че Византийската империя се е намирала в затруднение, което не е позволявало разкъсване на военните сили. Очевидно налагало се е да се избягват, както в други подобни случаи, всякакви военни действия, които не били належащи и могли да бъдат извършени по-късно. В затруднено положение е била поставена Византийската империя от арабите в годините 674 до 678, когато те предприемали, както е известно, опасни, но безуспешни опити да превземат Константинопол. Появата на Кубер в Македония трябва да е станала следователно в този промеждутък, може би в 674—675 г.[16]

Победилият Кубер преминал свободно Дунав заедно с всички отвлечени ромеи, завзел Керамисийското поле и се установил там. Локализацията на това поле е спорна. Едни го отъждествяват с Битолското поле[17], а други с Прилепското, по-точно с Марков Варош.[18] Във всеки случай полето се е намирало северозападно от Солун. Потомците на отвлечените ромеи поискали да се отделят от хората на Кубер и да отидат в родните места на бащите си, понеже били християни, т. е. различни от българите. Едни желаели да заминат за Солун, а други за столицата и други градове на диоцеза Тракия. Това тяхно желание обърквало плановете на Кубер и неговите съветници се опитали да ги разубедят. Те казвали, че всички заедно са потеглили и всички трябва да останат заедно, а Кубер трябва да управлява всички и да стане техен вожд и каган. Ако обаче Кубер се явял пред императора, както изглежда, са предлагали някои, за да получи разрешение за всичко, то императорът щял да разпръсне целия му народ, а него да лиши от власт. Далеч от Константинопол не могли да му сторят нищо нито местните власти, нито императорът, който, зает с отблъскване на арабската опасност, не бил в състояние да изпрати срещу Кубер войски.

Все пак, за да задоволи бежанците, Кубер се съгласил да проводи пратеници при императора, които да изложат молбата му да се установи мирно в Македония. Освен това пратениците замолили императора да нареди на славянското племе драговити да им доставят необходимите храни. От последната молба се вижда, че драговитите са били вече поданици на императора, понеже иначе той не би могъл да им заповядва да снабдяват с храни бежанците. Подчиняването на драговитите е станало навярно едновременно с подчиняването на останалите славянски племена по време на похода на император Констанс II в 658 г.[19] Тази молба е била един хитър ход да се измами императорът. Под предлог да си достави храна от драговитите, Кубер е могъл, от една страна, да завърже връзки с това може би най-силно славянско племе и да ги поддържа, без да възбужда подозрителността на императора, а, от друга страна, да изтъкне своите привидно миролюбиви намерения. В бъдещите планове на Кубер драговитите е трябвало да играят някаква важна роля. И затова не е било в негов интерес да си навлече тяхната вражда, ако би се опитал да си достави със сила храни от тях. Императорът бил принуден да изпълни молбата на Кубер, понеже поради арабската опасност не е имал друг изход.

Потомците на отвлечените ромеи не били доволни от положението на нещата. Мнозина от тях, които били изпратени за храни при славяните, избягали в Солун, понеже били узнали от славяните, че този град отстои недалеч от славянските селища. Те бягали с жените и децата си. От Солун с кораби се прехвърляли в Цариград. Тогава Кубер решил да използва бягството на християните. Той свикал боилите на съвет и измислили следната хитрост. Мавър, който бил най-видният от първенците, трябвало да се опълчи привидно срещу Кубер, да избяга в Солун както ромеите, да се престори, че се подчинява на императора и да вмъкне в града със себе си колкото може повече съмишленици. След това той трябвало да предизвика суматоха в града и по този начин да го завладее отвътре. След завладяването на града Кубер щял да влезе с останалите първенци и да се установи там с цялото си имущество. По-нататък, след като се закрепи в Солун, щял да покори околните племена и да води война срещу островите и малоазийския бряг и дори да се отправи срещу императора. Решено било планът да се пази в пълна тайна.

И така Мавър дошъл като беглец в Солун и се представил на градските власти. Той успял да ги убеди с хубави и измамни думи, придружени с клетви да го препоръчат на императора. Императорът, убеден от тяхното донесение, с писмо им заповядал веднага да окажат на Мавър почести, провъзгласил го според Чудесата за консул и му изпратил знаме в знак на благоволение. Освен това императорът наредил да поставят всички сермесийци, избягали от Кубер под заповедите на Мавър. Заповедта била разгласена и вписана в матрикуларния списък,[20] което означавало вероятно, че сермесийците се обявявали за редовни войници. Тогава всички бегълци били поверени на Мавър, който им станал началник. Това се потвърждава и от един оловен печат със следния надпис: „Мавър, патриций и вожд на семесианците и българите."[21] Според този печат Мавър не е бил провъзгласен за консул, а за патриций, титла, която се е давала обикновено на варварски владетели. В Чудесата е дадено погрешно hypaton вм. anthypaton титла, която се е свързвала често с по-висшата „патриций".[22] И така Мавър станал официално вожд или военачалник на бегълците в Солун.

Високата чест, оказана на Мавър, е била продиктувана не само от желанието на императора да го спечели за себе си, но и от критичното положение на Константинопол, което не позволявало изпращане на войски срещу Кубер. Привидното отричане на Мавър от Кубер било за императора добре дошло. Той възнамерявал навярно да го противопостави по-късно на Кубер и да се освободи по този начин от опасния пришелец. Императорът виждал в лицето на Мавър и неговите хора сигурни защитници на Солун срещу евентуални нападения на Кубер и други неприятели.

За да не даде възможност да се чуе нещо за неговите намерения, Мавър убивал всички, които се опитвали да го издадат, а жените и децата им продавал като роби. Все пак до ушите на градските власти достигнало нещо. Но те не се осмелявали да му се противопоставят открито, понеже управлението на града се намирало почти в негови ръце. Мавър поставил свои хора на всички най-важни военни места. А неговите войници били храбри, бдели денем и нощем и получавали издръжката си от държавната хазна.

Планът за завладяването на града бил следният. През нощта на великата събота срещу Великден, когато целият град щял да бъде в църквите, хората на Мавър трябвало да предизвикат смущение, като запалят пожари на много и определени места. В бъркотията те трябвало да завладеят града. Обаче градските власти успели да съобщят намеренията на Кубер в Константинопол. Тогава императорът, виждайки, че развоят на нещата взима опасна посока и че налага бързи мерки, заповядал на Сисиний, който командувал флотата на областта Елада[23], да се отправи с военните си сили за Солун и да влезе в града, за да следи дейността на Мавър и неговите хора. Присъствието на флотата трябвало — това бил официалният предлог за нейното идване — да вдъхне по-голяма смелост на онези, които искали да напуснат Кубер.

Сисиний пристигнал с флотата в Солун в сряда на страстната седмица. Когато Мавър видял, че неговите планове са узнати и че намерението му е осуетено, от голямо отчаяние бил обзет от силна треска, легнал болен или се престорил на болен. Византийският адмирал обаче не се подвел от болестта му. Наистина той показал голямо съчувствие към болния Мавър, но все пак му наредил да премести лагера си в западната част на града, където се намирала и неговата войска, все под лъжливия предлог да се улесни бягството на сермесийците. За по-голяма безопасност императорът заповядал на Сисиний да натовари Мавър и избягалите сермесийци, т. е. българите, на кораби и да ги изпрати в Цариград.

Мавър се явил пред императора, който го назначил за началник някъде в тракийските области, т. е. в диоцеза Тракия. Кубер се опитал и този път да използува неговото положение. Той внушил на Мавър да извърши покушение срещу живота на императора при удобен случай. Навярно Кубер имал намерение, ако покушението успее, да завладее Солун или други места, когато избухнат безредици. Синът на Мавър обаче разкрил на императора както предишния план за завладяването на Солун, така и замисленото покушение срещу живота му. Императорът, който, както изглежда, не искал да дразни българите и да започне борба с тях, не наказал Мавър със смърт, а се задоволил с това да го лиши от достойнствата и да му отнеме войската, която командувал, а самия него да заточи в предградията на столицата под стража. Вероятно византийско-арабските войни не са били още завършени. А Кубер оказал голямо уважение на жените на Мавър и оставил непокътнати както хората му, така и неговото имущество. Така завършил опитът на Куберовите българи да превземат Солун и да образуват там държава.

От разказа на Чудесата се вижда, че Кубер е бил предприемчив и умен, който от всяко положение се опитвал да извлече полза. Вината за неуспеха на неговите планове да основе своя държава заедно със славянските племена в Солун не се крие у него, а във външните обстоятелства. Заслужава да се отбележи, че докато неговият брат Аспарух основал държава чрез военна сила, Кубер се опитвал да стори това чрез хитрост. Забележително е, че и двамата братя са се стремели да създадат държави на Балканския полуостров. Дали съществува някаква връзка между действията на двамата или се касае само за случайност, не може да се установи с положителност. Изложените събития са станали, както вече се каза, между годините 674 и 678 г., т. е. по времето на император Константин IV (668—685) и то по-близо до годината 678.[24]

Първоначалната мощ на Кубер намаляла значително след пропадането на плановете му, което довело и до загуба на влияние. Дошлите заедно с него бежанци от ромейски произход го изоставили и се отправили за родните места на бащите си. Българите, които командувал Мавър, постъпили навярно на византийска служба. Кубер е трябвало да се откаже от плановете си и да се задоволи с позволение на императора да се установи мирно на византийска територия заедно с останалите му хора. Император Константин IV сключил мир с Кубер и неговите българи[25] и му позволил да се засели в планинската област Халкидика между планината Кисос[26] (дн. Хортач) при Солун, устието на Струма.

Юстиниан II (685—695) и (705—711), наследникът на Константин IV, не одобрил сключените от баща му мирни договори. Скоро след възкачването си на трона нарушил мира с българите и събрал войски в Тракия, за да покори българите и славяните в Солунската област.[27] В 688 г. той потеглил на поход срещу тях. Императорът отблъснал най-напред българите и достигнал до Солун. Той покорил околните славянски племена отчасти в сражения, отчасти с доброволно подчинение. Голяма част от славяните императорът преселил в Мала Азия в темата Опсикион[28] и им поставил за началник някой си Небул.[29]

Когато Юстиниан се завръщал от победоносния поход, българите му устроили засада в някакъв планински проход, нападнали го и направили голяма сеч всред византийската войска, при което императорът едва избягнал собствената си гибел.[30] Пътят, по който е вървял Юстиниан, е бил сигурно известният Виа Егнатиа, който между Солун и устието на Места е минавал през няколко теснини.

Кубер се явява отново на сцената в 705 г. Най-старият надпис около Мадарския конник съобщава[31], че сваленият от престола византийски император Юстиниан II, който избягал от земите на хазарите и дошъл при българския владетел Тервел, предложил на Тервеловите чичовци в Солунско[32] да вземат участие в похода срещу Цариград за завземането на бащиния трон отново. Обаче те му отказали, понеже нямали доверие в него, и се завърнали в Кисинските си селища. Сигурно те не са вярвали, че Юстиниан ще изпълни обещанията си, понеже в 688 г. той своеволно нарушил мирните договори на баща си. Надписът на Мадарския конник свидетелствува следователно за тесни връзки между солунските и дунавските българи.

След дълго мълчание за солунските българи отново става дума в документи от X век. В един хрисовул на император Роман II от 959—960 г. се съобщава между другото, че на манастира Колову при Йерисос били отнети земи от заселилите се там български славяни.[33] Според една грамота на патриарх Николай Хрисоверг от 989 г. в манастира Лавра манастирът Гомату при Орфано страдал много от грабежите на съседните българи.[34] А житието на светиите Йоан и Евтимий от 1041—42 г. съобщава, че всички земи в областта на Атонските манастири били напуснати от населението поради страх от българите.[35] А според житието на светията Георги Агиорит[36] българите, които се наричат и славяни, живеели в село, наречено Ливадия, което се намирало в отдалечен кът, на пусто място под диви височини, покрити с дъбови гори. Оттам минавал сухоземният път за Константинопол, т. е. Виа Егнатиа. Житието съдържа и едно важно съобщение: споменатите българи били още езичници, почитали една антична женска статуя и били покръстени от споменатия светия. С това известие трябва да се свърже едно място в един сигилий[37] от времето между 960 г. и 975 г., което се отнася пак до българи езичници. Те били погубили 36 парици на манастира Колову.

Споменатите българи в приведените документи и жития не са били чисти славяни. Те са били или славянизирани българи, или смесица от българи и славяни. Поради неизвестни причини тези българи нападнали през X–XI в. имотите в полето на Йерисос. С течение на времето солунските българи били погълнати от славяните и по този начин изчезнали завинаги.

VII. АСПАРУХ – ОСНОВАВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ

Аспарух, третият син на Кубрат, избягал според „Арменската география“ от Хипийската планина поради нахлуването на хазарите[1] и потеглил с подвластните нему уногундури[2] на запад. В противоположност на споменатите по-горе двама братя той не се отправил за Панония, но преминал реките Днепър и Днестър и се насочил на юг към Дунав.[3] Той бил принуден да воюва с аварите[4], под чиято власт се намирали тамошните земи. Аспарух победил аварите сравнително леко, понеже аварската войска се намирала на периферията на тяхната държава и била навярно малобройна, само отделни гарнизони, а освен това аварската мощ била вече сломена и изтикана на запад. Аспарух се настанил с хората си между реките Днестър и Дунав, в така наречения Онглос[5], понеже видял, че мястото е добре защитено и непревземаемо. Отпред то било мъчно достъпно поради блатистата местност, а от другите страни оградено като венец от реки.[6] То предлагало на отслабналия от деленето народ сигурна защита от неприятелски нападения.[7] Онглосът, който отдавна е отъждествен с днешна Южна Бесарабия[8] и представя славянската дума &ГЛЪ или &ГЪЛЪ „ъгъл“[9] с запазено произношение на носовката в гръцката транскрипция,[10] е било добре познато понятие на византийците. В тази област, наречена крайна Малка Скития, се установил, както е известно, Хернак, най-малкият син на Атила след разпадането на хунската държава. Колко време е съществувала държавата на Хернак, не е известно. В VI в., когато славянските племена залели земите отвъд Дунав, тази област била заета също от тях. Те останали там доста дълго време, както се вижда от обстоятелството, че нейното славянско название Онглос е било възприето от ромеите. Около средата на VI в. областта била завладяна от аварите. Аспарух, след като прогонил оттам аварите, основал уногундурска или българска държава вероятно със заварените остатъци от хунската държава на Хернак и заселилите се там славяни. Точната дата на това събитие е неизвестна. То ще да е станало след 660 г., може би около 664 г. В продължение на около 15 години българите живеели там заедно с хуни, славяни и други племена. Какви са били отношенията на новодошлите със завареното население, не е известно. Все пак трябва да се приеме, че сродните с българите хуни се приобщили с готовност. Двете народностни групи влезли в такива тесни връзки помежду си, че Хернак, основателят на хунската държава в крайна Малка Скития, се явява под формата Ирник като един от първите български владетели в полулегендарния Именник на българските князе. Добри отношения са съществували без съмнение между българите и заварените славяни. Вече тук ще да са започнали първите тесни връзки между тях, които са довели до образуването на българо-славянската общност по-късно.

Как са се развивали нещата извън етническите връзки по време на престоя на българите отвъд Дунав, в подробности не е известно. Теофан и Никифор[11] съобщават, че българите (навярно заедно със славяните) нахлували отсам Дунав и ограбвали византийските земи. Тези нападения, които са били може би предвестници за намеренията на българите да преминат масово Дунав и да се заселят на византийска територия или само грабителски набези, не са могли да останат незабелязани от византийския император Константин IV. Обаче той не е бил в състояние да предприеме нищо срещу тях, докато траели продължителните и опасни войни с арабите на Изток (663–678 г.) Той бил принуден да остави нещата в най-далечния край на източната част на Византийската империя на Балканския полуостров да се развиват временно свободно, както с Кубер в Солун. След завършването на арабските войни в 678 г. императорът насочил вниманието си към българите в Онглоса. Те били с право по-опасни, отколкото много намалелите Куберови хора в Солунско, които той направил безопасни чрез мирни договори. Константин IV решил да прогони българите от Онглоса[12] или дори да ги унищожи.[13] Той заповядал да се съберат всички конни отреди в Тракия, а флотата да се постави в боева готовност. В 680 г. императорът потеглил за Онглоса срещу българите. Сухопътните войски се движели навярно по крайбрежния път:[14] Месемврия — Одесос — Дионисополис — Калатис — Томи — Улметум — Новиодунум (дн. Исакча), за да държи връзка с флотата, която плувала недалеко от брега. Те достигнали Дунавския бряг срещу Онглоса, а флотата пуснала котва някъде наблизо. Византийската войска преминала на отсрещния бряг навярно пак там. Според Теофан и Никифор[16] българите се уплашили, като видели многобройните византийски войски, и се скрили в укреплението[16], което е навярно идентично с така наречения Долен Траянов окоп.[17] В продължение на три-четири дни те не се осмелявали да излязат от укреплението, а византийската войска поради блатата не могла да завърже сражение. Бездействието на византийците окопитило българите и ги направило посмели. Междувременно императорът, измъчван от силни болки в краката, напуснал войската и отплувал с пет кораба заедно с приближените си за Месемврия, за да прави бани навярно в близките Акве Калиде (дн. Бургаски бани).[18] Преди да замине, той заповядал на стратезите и войската да водят схватки, за да накарат българите да излязат от укреплението и да завържат сражение. Ако това не може да стане, да ги обсадят и държат в укрепленията.

Обаче конниците пуснали слух, че императорът бил избягал и обзети от страх, почнали да бягат, без никой да ги преследва. Техният пример последвала, както изглежда, и останалата войска. А българите, като видели това, се възползували от случая, излезли от укреплението и се спуснали след тях[19], като избили повечето[20] и мнозина ранили. И като ги преследвали чак до Дунав, преминали реката, прекосили Добруджа и стигнали до Варна, близо до град Одесос, където преустановили преследването. Така Теофан и Никифор предават, че са се развили събитията. Обаче мъчно може да се приеме, че една голяма армия, водена първоначално от самия византийски император, така без сериозна причина само въз основа на някакъв слух ще напусне бойното поле и ще се отдаде на панически бяг, без да окаже съпротива или да използува Дунав като отбранителна линия. По-вероятно е да се приеме, че малките, крайгранични отреди на българите, като видели огромната византийската армия, се оттеглили с или без бой в укреплението. Там те останали 3—4 дни, докато се съберат българските войски и пристигнат главните бойни сили. Тогава обединените българи нанесли поражение на византийската конница, която отстъпила безредно и внесла паника всред останалите войски. Започнало общо отстъпление, което се превърнало в панически бяг поради стремглаво настъпващите български войски, които убивали безпощадно всеки византиец. Тези, които се спасили от сечта, преминали Дунав, без да мислят за съпротива на отсрещния бряг. Това дало възможност на преследващите българи да преминат безпрепятствено Дунав и да продължат преследването чак до Варна.

Бягащите византийски войски се движели навярно по най-късия път на юг, който водел от Новиодунум през Улметум, Тропеум Траяни и Залпада за Марцианопол. Единственият по-забележителен географски обект близо до Одесос е бил днешното Девненско езеро,[21] покрай чийто западен бряг е минавал римският път от Марцианопол за Анхиало и на чийто източен бряг при Одесос е започвал пътят Одесос—Месемврия. Отстъпващата византийска войска е използвала навярно и двата пътя. Недалеч от споменатото място започвали предпланините на Стара планина, през които минавали няколко прохода и които представлявали сериозна пречка за войски, свикнали на сражения в равнини и вече изморени от преследване. Затова преследването било прекъснато при Варна.

Българите, като видели, че достигнатата от тях земя е добре защитена, понеже отзад била пазена от Дунав, а отпред и отстрани от планинските теснини и Черно море, решили да се установят тук за постоянно. С оттеглянето на ромейските войски завършила фактически и византийската власт над тази страна. Тя била обаче вече гъсто населена, с малки изключения, от славянски племена доста отдавна, на които Византия била поверила вероятно защитата на границите. От тези племена според хрониста Теофан българите завладели така наречените Седем рода, като сключили с тях договор, и понеже били под „договор“, било наредено[22] на северите да се преселят[23] от предната теснина Веригава в местата на изток, а на останалите Седем рода в местата на юг и запад до аварите, за да ги пазят. На запад следователно българите се разпрострели до границите на аварската държава, с която те не били в добри отношения и затова били възможни аварски военни действия. От сведението на Теофан се вижда, че българите са влезли във федеративни отношения със славяните, които продължили, както показват изворите, до времето на Омуртаг. Теофан не съобщава къде са били селищата на изселените на запад Седем рода, нито мястото, където са били преселени. Навярно то се е намирало някъде между Тимок и Искър[24].

За северите се съобщава,[25] че те населявали предната част на прохода Веригава.[26] Това известие едва ли трябва да се вземе буквално, понеже е малко вероятно северите, които са били голямо и силно племе, да са живеели в едно малко пространство. Техните селища ще да са се намирали вероятно в целия предпланински край пред северните склонове на Стара планина. Докъде са се простирали на север, не може да се каже. Във всеки случай най-старите славянски местни названия в тази област — Плиска, Преслав[27] и може би Варна и Шумен принадлежат навярно на тях. Северите са били преместени от прохода Веригава вероятно на изток,[28] за да освободят места за заселване на българите. Според Никифор те трябвало да поемат защитата на областта, която се намирала на българо-византийската граница.[28] В новите селища северите се ползвали почти с пълна самостоятелност, със запазване на техния племенен вожд и са били, както показват някои по-късни събития, верни съюзници на българите.

Хронистът Никифор[29] съобщава два момента в установяването на българите отсам Дунав: 1) укрепителна дейност и 2) увеличаване на заетата територия. Последният момент е отбелязан и от Теофан[30]. Докато за втория момент и двамата хронисти говорят доста подробно, както е изложено по-горе, то за първия не се казва нищо, а само се отбелязва. Той може да се установи само по археологически път. Първата грижа на българите след преминаването на Дунав ще да е била да се укрепят в новозавзетата земя главно в Добруджа, за да се осигурят от евентуално подновяване на византийския поход срещу тях. Като седалище на върховната власт те са избрали, както изглежда, укрепения лагер в днешния Никулицел, който се намирал по средата на българските земи в Онглоса и новопридобитата територия до Варна, по-близо до отвъд дунавския бряг, където при случай на неуспех лесно биха могли да се оттеглят. По същото време ще да е бил построен или нагоден за защита от нападения откъм юг и окопът от Черна вода до Кюстенджа, строежът на който народното предание е приписвало, може би с право, на Испор, т. е. Аспарух. Втората грижа на българите е била да разширят властта си над цялата територия между Дунав и Стара планина до Искър. След като българите се установили и укрепнали в земите на някогашните римски провинции Малка Скития и Долна Мизия, започнали според Теофан и Никифор[31] да нападат и ограбват граничните византийски крепости, съответно селища и градове в Тракия. Тези нападения принудили императора, както пише Теофан, „да сключи мир с българите, като се съгласил да им плаща годишен данък за срам на ромеите заради многото им грехове. Защото чудно бе за далечни и близки да слушат, че този, който е направил свои данъкоплатци всички на изток и на запад, на север и на юг, да бъде победен от този отвратителен и новопоявил се народ. Но той, като вярвал, че това се е случило по божия промисъл, сключил мир, разсъждавайки по евангелски“. Вече от приведения Теофанов пасаж проличава, че двамата хронисти едва ли предават точно събитията. Защото мъчно може да се приеме, че императорът Константин IV, който водил продължителни и опасни войни с арабите на изток и ги завършил с победа в 678 г., ще да се е задоволил само с един неуспешен поход срещу българите отвъд Дунав, който не означавал още крайна победа на българите, без да се опита да прогони нежеланите нашественици и да си възвърне загубените земи, колкото и да било това безнадеждно, и ще да се е примирил с откъсването на земите между Дунав и Стара планина от изконната ромейска територия. Малко вероятно е също така да се приеме, че по-незначителните в това отношение набези на българите в Тракия са накарали императора да сключи позорен мир. Обстоятелството, че част от славяните са били преместени на юг в крайгранични области, за да пазят границите на новата държава от византийски нападения и че императорът бил, според Теофан, победен от българите, показва, че не се касае за бягството на византийските войски от Онглоса, където той не е присъствувал, води до непринуденото заключение, че византийският император е бил победен в друга война, която имала за цел да отвоюва от българите загубените земи и за която намеква презвитерът Константин Апамейски.[32] Поражението на императора, което го принудило да сключи мир, двамата хронисти прикриват със съобщението за български набези в Тракия.

Със сключения мирен договор, който се датира от 681 г.,[33] новооснованата държава на българите върху византийска територия била призната официално.

С това събитие сведенията за Аспарух и неговото време свършват у византийските хронисти. Обаче някои полулегендарни известия, които се разглеждат в следващата глава, дават възможност за някои вероятни предположения, допълващи отчасти вече изложеното.

В. Н. Златарски[34] прие, че Аспарух не е бил вече жив в 701 г. Той е управлявал следователно около 40 години, пълни с важни събития. Същият учен[35] определи границите на тогавашна България така: на север Дунав заедно с Бесарабия, на изток Черно море, на юг Стара планина, а на запад река Искър.

VIII. ПОЛУЛЕГЕНДАРНИТЕ СВЕДЕНИЯ ЗА ПРАИСТОРИЯТА И ЗАСЕЛВАНЕТО НА БЪЛГАРИТЕ

Освен съобщенията на двамата византийски хронисти Теофан и Никифор, въз основа на които е направено горното изложение, до нас са достигнали два домашни извора на старобългарски език с полулегендарен характер и две сирийски известия за най-старата история на българите и тяхното преселване.

Първият домашен извор е така нареченият Именник на българските князе,[1] който представя списък на първите български владетели с кратки сведения за техния род, продължителност на живота им и тяхната година на възкачване на престола, означена на първобългарското летоброене, до годината 765, където прекъсва. Според този списък първият български владетел бил Авитохол, който живял 300 години, принадлежал към рода Дуло[2] и стъпил на престола според българското летоброене в годината дилом твирем.[3] Вторият владетел бил Ирник, който живял 150 години, бил също от рода Дуло, а годината на възкачването му пак дилом твирем. Авитохол се отъждествява обикновено с хунския владетел Атила.[4] За името му са предложени различни тълкувания.[5] За Ирник обаче се прие почти единодушно, че той е най-малкият син на Атила Хернак (у Йорданес), Ернах (у Приск).[6] Независимо от това, дали Авитохол е Атила или не, легендарно дългият живот на двамата първи владетели показва, че те са взети от някакво предание, което поради името Ирник не може да бъде друго освен чисто хунско. Това хунско предание е било свързано в едно цяло в Именника с български исторически спомени, които не съдържат легендарни черти. Това е станало в Онглоса, където споменът за Ирник, основателят на тамошната хунска държава, е бил все още жив всред запазилите се потомци хуни.

Като трети владетел в цялата редица и като пръв в историческата част на Именника се дава Гостун[7], за когото се казва, че бил наместник, управлявал две години и произхождал от рода Ерми. Той получил властта си в годината докс твирем. В. Н. Златарски прие[8], че той е един и същ с Органас, което се отхвърля с право от А. Бурмов[9] и М. Артамонов[10]. Не по-малко важен е въпросът, на кого е бил той наместник. Гостун не може да е бил наместник на български владетел, понеже българите са били преди Кубрат под аварска власт. Затова предположението на Ст. Рънсиман,[11] че той е бил може би наместник на аварския каган, ще да отговаря на истината. Аварски наместник е бил първоначално и неговият наследник Кубрат (Курт в Именника), за когото Никифор[12] съобщава изрично, че бил началник на аварската войска, която имал от аварския каган. Следователно в Именника се е запазил мъглив спомен за аварското владичество. Той е бил българин на аварска служба, както може да се съди от неговия род Ерми, който под формата Ермиар се среща в един първобългарски възпоменателен надпис.[14] Иначе трудно би могло да се обясни защо един чужденец е намерил място в Именника на българските князе. Неговото родово име напомня аварското лично име Ермич.

Четвъртият владетел Курт или Курът, който според Именника бил управлявал 60 години, произхождал от рода Дуло и заел престола в година шегор вечем, се отъждествява всеобщо с Кубрат, Кобрат.[14] Голяма трудност представя отъждествяването на петия владетел, която носи името Безмер, управлявал три години, произхождал пак от рода Дуло и поел властта в годината шегор вечем. В. Н. Златарски прие[15], че Безмер трябва да се отъждестви поради хронологически причини с Батбаян, най-стария син на Кубрат. Против това само по себе си привлекателно отъждествяване се явяват разликите в имената. Разбира се, би могло да се приеме, че името Батбаян е било изопачено в Именника до неузнаваемост или че Безмер представя титла. Краткото управление на Безмер би могло да се тълкува в смисъл, че той е бил владетел на всички български племена само три години. На третата година Аспарух се отделил от него.

След Безмер в Именника стои следната бележка. „Тези пет княза управляваха княжеството на другата страна на Дунав 515 години с остригани глави. И след това дойде княз Исперих на тази страна на Дунав и също и до днес.“ Тази бележка буди съмнения в много отношения. В предходния текст на Именника Исперих не се привежда между князете, които са управлявали отвъд Дунав, нито като наследник на Безмер, но изведнъж се казва, че той бил онзи княз, който довел българите отсам Дунав. Според Г. Фехер[16] формата Исперих срещу Есперих в следващия текст издавала по-късния произход на бележката. И. И. Микола прие[17], че числото пет и думите „с остригани глави“ са по-късна прибавка, понеже българите си стрижели косите и след преминаването на Дунав. Към това се присъедини и Фехер.[18] Той обърна внимание също върху израза „и до днес“, който издава бележката като късна прибавка към Именника и дойдо до заключението, че се касае за интерполация. Въпреки че различните форми на името да не са от толкова голямо значение, все пак останалите възражения не могат да се отхвърлят. Без тази бележка текстът би продължил съвършено естествено с Есперих като наследник на Безмер. Авторът на бележката, може би преписвачът на Именника, е сметнал за нужно едно такова важно събитие — преминаването на Дунав от българите — да бъде споменато и е направил съответната бележка. Шестият владетел е Есперих, т. е. Аспарух. Той живял 61 години, бил от рода Дуло и заел властта в годината верени алем.

* * *

Вторият домашен извор е апокрифната българска летопис от втората половина на XI в.[19] Тази част от нея, която се има тук пред вид, се състои както и Именникът, от две исторически предания, смесени едно с друго: славянско и прабългарско. Според тази летопис една трета част от българите, наречени тук кумани[20], навярно за да се изтъкне техният тюркски произход, понеже във времето на автора Южна Русия е била в кумански ръце, преминали три реки, които носят митични имена, дошли в Карвунската земя,[21] която римляни и гърци били напуснали от 130 години насам, и се заселили там от Дунав до морето. Пръв техен цар бил Слав, който населил села и градове. Той издигнал сто могили и царувал 119 години. Тогава българите били още езичници.

След него цар станал Испор, който като дете бил носен в кошница три години. Той основал големи градове: Дръстър на Дунав и Плиска. Построил и голям презид от Дунав до морето. Испор населил цялата Карвунска земя, където по-рано имало етиопи, погубил много измайлити, царувал 172 години и бил убит от измайлитите на Дунав. След неговата смърт куманите били наречени българи. По времето на този цар куманите били безбожни езичници и постоянни врагове на гръцкото царство много години.

В приведения накратко текст двете предания личат съвършено ясно. Славянското, вече доста избледняло, разказва за идването и заселването на славяните в Карвунската земя, т. е. Добруджа, а българското, по-добре запазено, за идването, заселването и смесването на българи със славяни. Тяхната достоверност не подлежи на съмнение, понеже тя се потвърждава и от други сигурни извори. В славянското предание заслужава особено внимание съобщението, че славяните се поселили в обезлюдената от дълго време вече Карвунска земя.

В българското предание се е запазил помътнял спомен за разделянето на българите на три части (Алцеко, Кубер и Аспарух), за преминаването на една част от тях на три реки (Днестър, Днепър и Дунав) и за неславянския произход на българите. Забележително е посочването, че куманите след смъртта на Испор били наречени българи, което напомня на думите на Константин Багренородни, че българите били известни по-рано под името уногундури.

Не по-малко важни са сведенията за строежите и борбите на Испор с измайлитите, които почиват на историческа основа. Испор е съградил в завладяната от него страна градовете Дръстър (дн. Силистра) и Плиска, т. е. той направил някои строежи и поправки в тези градове, които авторът на летописа означава според тогавашния византийски начин на изразяване,[23] като основаване на градове. Същото важи може би и за големия вал между Черна вода и Кюстенджа в

Добруджа, който той поправил, доизградил или построил. С названието „измайлити“ се означават тук сигурно аварите,[24] които Аспарух прогонил най-напред в Онглоса (вж. по-горе). Преселването на славянското племе Седемте рода в областта, граничеща с аварите за защита на новооснованата държава от техни евентуални нападения, показва, че аварите са били предприели вече нападения срещу българската територия или се готвели. Следователно Испор ще да е водел войни с аварите, навярно подтикнати от византийския император. В една от тези войни той загинал. Името Испор, както и Исперих в Именника са форми, произлезли от Аспарух. Зад названието „етиопи“, които по-рано населявали Карвунската земя, се крият гърците, по-малко вероятно римляните.

Сирийската хроника на света от Михаил Сириеца (1199) съдържа едно объркано и анахронистично място, където разказва за началото на българската държава. То гласи според превода на Фр. Алтхайм — Р. Стил[25], както следва: „В това време (бяха дошли) трима братя от вътрешна Скития, като водеха със себе си 30 000 скити, и те бяха дошли в един преход от 65 дни от проходите на планината Имаон. Те дойдоха обаче в зимно време, поради наличието на вода и стигнаха до Танаис, река, която изтича от езерото Меотис и се влива в Понтийско море. Когато стигнаха границата на ромеите, един от тях, чието име беше Булгарий, взе 10 000 души, отдели се от братята си и премина Танаис в посока на Дунав, река, която също се влива в Понтийско море. Той изпрати при Маврикий (хора с молба) да им даде земя, за да живеят там, а той (Булгарий) щял да образува помощен отряд за ромеите. И той (императорът) му даде Горна и Долна Мизия, а също и Дакия, укрепени области, които народът на аварите бяха опустошили от дните на Анастасий. Те (хората на Булгарий) живееха, значи, там и образуваха защита за ромеите. Онези прочее, които стояха на страната на ромеите, бяха наречени българи. Обаче (останалите) скити, (т. е.) двамата други братя, дошли в страната на аланите, която се нарича Берзилия, на която градовете бяха построени от ромеите. . . Прочее (живеещите в Мизия и Дакия) българи и пугурайе, които образуват жителите (на градовете на Берзилия), станаха овреме християни. Когато чуждият народ завладял онази земя (Берзилия), нарекоха се хазари по името на по-стария брат, който се наричаше Казариг. Този народ стана силен и се разшири.“

Същият разказ се намира и в световната история на Бархебрейе (1226—1286) с малки различия, от които най-забележително е следното: „Когато те стигнали границата на ромеите ,един от тях, чието име било Булгарий, взел 10 000 (човека) и преминал Танаис. Той се установил на стан между двете реки Танаис и Дунав, която се влива също в Понтийско море.“[26] Приема се, че Бархебрей довършил хрониката на Михаил Сириеца.[27] Фр. Алтхайм[28], напротив, е на мнение, че Бархебрей е използвал същия извор на Михаил Сириеца и че този извор е бил загубената част от хрониката на Йоан Ефески (след 585 г.) Според Ж. В. Шабо[29] разказът е взет от хрониката на Дионисий от Телмаре, която достига до 775 г.

Съобщението на Михаил Сириеца, което отмества идването на българите в Мизия по времето на император Маврикий (582—602) и споменава приемането на християнството от тях, не може да се датира преди годината 865. Следователно то не може да е взето от Йоан Ефески, нито от Дионисий от Телмаре. Й. Маркварт[30] отрече всякаква стойност на съобщението. Същото мнение застъпи и В. Н. Златарски[31], който обърна внимание на следното известие на византийския хронист Йосиф Генесий, което показва допирни точки с Михаил Сириеца:

„Предводителят на България, който по род произлизаше от аварите и хазарите, наречена по името на господаря си Българ, който получи земя за заселване в Доростол и Мизия.“[32] И според Лъв Дякон българите били наречени така по името на техния предводител Българ.[33] В IX в., както се вижда, е била създадена нова версия за идването и заселването на българите и тяхното име, която е трябвало да замени старата, според която българите победили ромеите и ги принудили да им отстъпят Мизия. Новата версия все пак е запазила нещо от по-старата като напр. сведенията за тримата братя, за установяването на българите под водачеството на единия от братята в Онглоса (у Бархебрей:

между Танаис и Дунав) и подчиняването на най-стария брат от хазарите, които тук са представени като изселници от областта на аланите, т. е. Берзилия. По този начин се обяснявало и родството на българите с хазарите. Върху тази нова версия почива съобщението на Михаил Сириеца.

IX. ТЕРВЕЛ И КОРМЕСИЙ

Юстиниан II (685—695), син и наследник на император Константин IV, не бил доволен от сключените договори и решения на баща си относно положението на Балканския полуостров. Той обявил в 687 г. мира със солунските българи за невалиден и предприел в 688 г. поход срещу тях и тамошните славяни, който завършил с покоряването им (вж. по-горе). Други, по-важни вътрешни работи попречили на Юстиниан, както изглежда, да изпълни намеренията си и срещу дунавските българи. В края на 695 г. избухнало голямо въстание срещу него. Той бил свален, опозорен с отрязване на носа и изпратен на заточение в Херсонес. Всичко това се е случило навярно още във времето на Аспарух.

Междувременно в България престола заел Тервел, синът на Аспарух. Според Именника той бил също от рода Дуло, управлявал и стъпил на трона в година текучием твирем. Точната дата на Тервеловото възкачване на престола е спорна. Според К. Иречек[1] това станало в 700 г., според Г. Баласчев[2] в 703—704 г., според В. Н. Златарски[3] в 701 г., а според О. Прицак[4] в 691 година. Във византийските извори той се споменава за пръв път във връзка с второто управление на Юстиниан II (705—711). Заточеният в Херсонес император не се примирил с положението си и избягал при хазарския каган, за чиято сестра се оженил. Там той продължил да готви планове да завземе отново престола, които достигнали до император Тиберий II (698—705), който поискал от кагана да му го предаде. Тъй като хазарският владетел се показал склонен да изпълни желанието на императора, Юстиниан напуснал тайно Фанагория на Таманския полуостров, където живеел, и през 704 г. след опасно морско пътуване на лодка достигнал делтата на Дунав. Оттам той изпратил своя довереник Стефан при българския владетел Тервел с молба да му помогне да си възвърне бащиния престол, като обещавал да му даде дъщеря си за жена и много дарове. Българският владетел се съгласил с готовност, заклел се във вярност и приел носоотрязания император с големи почести.[5] От готовността на Тервел да изпълни молбата на Юстиниан може да се заключи, че той още не бил нарушил сключения от баща му мир с българите или че не бил предприел поход срещу тях. Иначе Тервел би бил зле настроен срещу Юстиниан и имайки пред вид неговата вероломност, едва ли би се показал толкова гостолюбив и би проявил такава голяма готовност да изпълни молбата му. Съвършено друго е било държането на солунските българи. Според най-стария Мадарски надпис[6] техните първенци, които там се наричали „чичовци" на Тервел, и се намирали при него, били поканени от Юстиниан също да окажат помощ. Те обаче не били забравили какво им е сторил той на тях и на солунските славяни в 688 г. и отказали, понеже не му вярвали на обещанията и се завърнали в селищата си.

През есента на 705 г. Тервел, придружен от Юстиниан, потеглил за Цариград начело на голяма войска от българи и славяни.[7] Пътят, по който вървели, минавал през Месемврия. Там Юстиниан бил посрещнат от бъдещия император Лъв III, който му подарил 500 овци,[8] навярно за прехрана на придружаващата го войска. Оттам те продължили вероятно по стария, малко използван крайбрежен път, който водел от Месемврия край морето през Деултум, Созопол, Салмидесос и Филея за Константинопол. По този път те могли да стигнат до столицата незабелязано и избягвали силно укрепения град Адрианопол, където императорът би се натъкнал на съпротива и походът би се забавил или дори осуетил. Пред стените на Цариград Тервел се установил на лагер срещу вратата Харисиос (Едирне капу). Юстиниан се опитвал в продължение на три дни да привлече на своя страна гражданите на столицата, но думите на низвергнатия император били посрещнати с подигравки и смях. Тогава Юстиниан се решил на смела постъпка. Той се вмъкнал през нощта, придружен от няколцина, през един водопровод (акведукт)[9] в града.

Появата му в столицата предизвикала голяма паника. Той завзел града отвътре с привържениците си и малко след това и Влахернския дворец.

След като осигурил така властта си, поканил Тервел да влезе в града, за да го възнагради. Византийският хронист Никифор[10] съобщава за това следното. Когато Тервел дошъл при Юстиниан, той му наметнал царска хламида и го провъзгласил за цезар. Наистина титлата цезар била загубила своето първоначално значение, но все пак била най-високата византийска титла след императорската.[11] За пръв и последен път чужд владетел получава тази титла, на която носителят наистина не взимал участие във властта на императора, както било по-рано, обаче се ползвал от императорските почести. Юстиниан поставил Тервел да седне до него на престола и заповядал на войската да им се поклони. Накрая го надарил с много подаръци и го изпратил в страната му.[12]

Разказът на Теофан[13] за същото събитие е по-кратък. Според него Тервел получил много дарове и царски одежди. С одежди тук се означава навярно императорската хламида.[14] Според първоначалните обещания на Юстиниан Тервел е трябвало да получи и неговата дъщеря[15] за жена. Титлата цезар е заместила може би тази женитба, понеже тя е могла да означава все пак, ако и символично, сродяване с императора. Понеже тази титла се давала на най-близки императорски роднини като синове, братя и пр.[16]

Къде е бил провъзгласен Тервел за цезар, не се съобщава. Обаче с голяма вероятност може да се приеме, че това е станало в т. нар. базилика със златния таван.[17] В тази зала според едно известие[18] Тервел и шуреят на Юстиниан, хазарът Ибузур Глиабан, седели често. Тук Тервел бил произнесъл публична реч и получил много данък.[19] Така мирният договор от 681 г. бил възстановен или потвърден и Юстиниан II продължил да плаща данък на българите.[20] Между даровете се намирало и т. нар.[21] hexamon.

Суидас[22] е оставил друго подробно съобщение за възнаграждаването на Тервел. Българският владетел поставил конския си бич и бойния си щит с изпъкналата страна на земята и трупал толкова много пари отгоре, колкото да се покрият. После забил копието си и трупал копринени дрехи на височина и нашир. Накрая раздавал на войниците си с дясната ръка злато, а с лявата сребро от сандъчетата, които постоянно пълнел.

Колко време е останал Тервел във византийската столица, не е известно. Вероятно той е останал там, докато Юстиниан закрепил здраво властта си. Тервел се завърнал в страната си с големи лични, политически и материални успехи. Българската държава била отново призната, владетелят ѝ получил титлата цезар и много дарове, а мирният договор и плащането на данъка възстановени. Това необикновено голямо събитие е било овековечено в България с изваянието на Мадарския конник и издълбаването на паметен надпис.[23] Мадарският релеф представя българския владетел като победител. Тервел си направил и оловен печат, който стана известен напоследък,[24] с надпис на задната страна: „Богородице, помагай на цезаря Тервел". На лицевата страна е изобразен Тервел до пояса с брада и развята коса, облечен в ризница и шлем, в дясната ръка държи копие напречно зад гърба си, а в лявата кръгъл щит, на който е изобразен конник с копие, насочено към неприятел, легнал на земята, който, както Мадарския конник символизира идеята за победа. Наистина изображението на лицевата страна на печата се среща върху византийски печати, но неговото представяне на оловния печат на Тервел, както и връзката му с Мадарския релеф не са случайни. Те целят да изразят величието на Тервел и неговото политическо равенство с византийския император.

След като Юстиниан се закрепил здраво на византийския престол, византийските хронисти Теофан и Никифор[25] съобщават, че той излязъл неочаквано на поход в 708 г. срещу Тервел. Тази постъпка на носоотрязания император оправдала отрицателния отговор на солунските българи за подпомагане завръщането му на престола. Двамата хронисти не съобщават нищо за причините на похода. Вероятно гордият и непостоянен император се разкаял за по-раншните си деяния и решил да поправи лекомислието си относно Тервел. Юстиниан заповядал да се съсредоточат конните отделения в Тракия, поставил флотата в бойна готовност и потеглил срещу българите. Той пристигнал в Анхиало, където флотата хвърлила котва пред крепостта, а конните отряди се разположили на стан непредпазливо на равнината пред града. Императорът имал вероятно намерение да се промъкне до Одесос през Стара планина по един от двата стари римски пътя и да нападне българите откъм фланга. Българските разузнавачи следели от височините на планината, която отдавна се намирала в ръцете на славянското племе севери, движението на вражеската войска и като забелязали, че ромеите се разпръснали безгрижно по полетата да събират фураж, дали знак и българите нападнали внезапно ромеите. Те убили мнозина, пленили голям брой ромеи и взели като плячка голямо количество коне и оръжие. Императорът избягал в Анхиалската крепост. В продължение на три дни българите го дебнели под крепостните стени. На третата нощ Юстиниан се качил на корабите и отплувал тайно за Константинопол, където пристигнал, както се изразява Теофан, със срам. Преди да отпътува, той прерязал жилите на коня си и заповядал на другите да направят същото, навярно, за да не могат българите да използват конете. Освен това той поставил победен знак (трофей) на градските стени, с което искал вероятно да покаже, че все пак той е победител, понеже българите не могли да превземат града.

По-късно мирът между двете страни бил, както изглежда, възстановен, понеже три години след това, както съобщава Никифор,[26] Юстиниан се обърнал към Тервел отново за помощ. Ненаситното му желание да отмъсти на предишните си врагове предизвикало въстание в Херсонес в 711 година. Той се опитал да го потуши с жестокост, но подпомогнато и от хазарите, то се разширило. Византийският гарнизон на град Херсон, под командата на Филипик Вардан, както и изпратената флота преминали на страната на въстаналите. Тогава Юстиниан придумал българския владетел Тервел отново да му помогне. Навярно Тервел се е надявал да извлече още по-големи облаги и му изпратил три хиляди човека на помощ. Заедно с тях и византийските войски Юстиниан преминал на азиатския бряг и се разположил на стан в равнината на Даматрис във Витиния. Но вече било късно. Филипик, който междувременно бил провъзгласен за император, дошъл с флотата без съпротива в столицата и изпратил срещу Юстиниан спатария Илия, който обещал с клетва, че ще пощади войските на Юстиниан, а на българите свободно да се изтеглят, ако го напуснат. Изоставен от всички, Юстиниан бил убит.

Скоро след това новият император Филипик нарушил договора с българите, които дякон Агатон[27] нарича с племенното им название уногундури (в текста погрешно уногури). Вероятно той отказал да плаща данъка. Това накарало българите да предприемат наказателен поход. Една тежковъоръжена българска войска проникнала незабелязано в 712 г. по малко използвания крайбрежен път Месемврия за Филея до Босфора, по който минал и Юстиниан II. Там в предградието на Константинопол тя избила голямо множество от населението и от тези, които били дошли за развлечение от столицата. Българите отвлекли и мнозина от тях и заграбили голям брой сребърни и други съдове. Оттам те се отправили за градските стени на Цариград и стигнали чак до Златната врата. След това те се завърнали необезпокоявани през Тракия, където опустошили много селища и откарали голямо количество добитък.[28] За защита на Тракия бил повикан патриция Георги Вураф, главнокомандуващ на войските в тема Опсикион,[29] но той, както изглежда, нищо не можал да направи. Така мирните отношения между България и Византия били прекъснати. Това продължило до 715 година.

По това време изпъква личността на Кормесий (в Именника Кормисош) от рода Вокил, който бил капкан при Тервел[30] или втори владетел. У първобългарите съществувала институцията на двойните владетели, която не е била рядкост у тюркските народи. Тя е найдобре позната от хазарите.[31] Дали тя е съществувала още при Аспарух или е била въведена, или възстановена при неговия наследник, не е известно. Във всеки случай тази институция се установява за пръв път при Тервел. Поради непознаване на институцията у византийския хронист Теофан — Тервел и Кормесий се явяват като двама едновременни български владетели.[32]

В 715 г. императорът Анастасий II бил свален от престола и неговото място заел Теодосий III (715—717). Първата грижа на новия император била да възстанови мира между България и Византия. Вторият български владетел Кормесий сключил в 716 г. мирен договор,[33] когато Теодосий бил император, а патриарх Герман (715—730). Договорът съдържал следните условия: 1. Българо-византийската граница трябвало да започва от т. нар. Милеони в Тракия,[34] някъде близо до сегашната българо-турска граница, т. е. на българите била отстъпена днешната Югоизточна България, която тогава се наричала Загория; 2. Византийската държава се задължавала да плаща годишно данък в дрехи и червени кожи на стойност до 30 златни литра. С първата клауза се санкционирало притежанието на областта Загория, която българите заели след поражението на Юстиниан II в 708 г. или били получили от същия император за помощта в 712 г.[35] Нейното фактическо притежание от българите предполага и военния поход от 712 г., понеже българите мъчно биха се промъкнали незабелязано или използвали без съпротива крайбрежния път Месемврия — Филея.

През 717 г. във Византия станала нова промяна на престола, който бил завладян от Лъв III (717—741). Вече редица години арабите предпиремали отново нахлувания във Византийската империя и готвели голямо нападение срещу столицата. Скоро след заемане на властта от Лъв III те се явили с войски и флота пред Константинопол.[36] Арабският пълководец Маслама преминал Хелеспонта при Абидос през лятото на 717 г. и се отправил за Тракия. Той разположил стана си пред столицата. Обаче арабската флота били почти напълно унищожена с т. нар. гръцки огън, а на дългата и сурова зима (717—718) станали жертви не само много хора, но и коне, камили и друг добитък. През пролетта на следващата година (718) настанал глад и арабите били принудени да се хранят с трупове, кожата на обувките си и други негодни за ядене неща, което причинило опустошителен мор в арабския стан. Междувременно императорът Лъв III изпратил патриций Сисиний Рендакий при българите, за да моли помощ срещу арабите.[37] Българите се съгласили с готовност, което показва, че сключеният мирен договор в 716 г. бил все още в сила, и изпратили на помощ войска вероятно под командата на втория владетел Кормесий, както това може да се заключи от втория надпис под Мадарския конник,[38] понеже едно от основните задължения на втория владетел е било да предвожда войските.

Сведенията на изворите за действията на българите не са единодушни. Според Теофан, арабския летописец Табари и др.[39] българите нападнали и убили 22 000 араби. Според сирийската хроника от 846 г. арабският пълководец Убаида нападнал българите в тяхната земя и бил победен от тях.[40] А Михаил Сириецът съобщава, че българите, подбудени от император Лъв III, нападнали арабския главнокомандуващ Маслама, когато той се отправял за Цариград. По-късно той бил принуден да защищава от нападенията на българите стана си, който се намирал пред Златната врата и бил ограден с ров.[44] Така или иначе, българите се намесили дейно в борбата срещу арабите и допринесли много за тяхното поражение. Вероятно за тази помощ става дума в долния Мадарски надпис,[42] който произхожда от времето на Кормесий. Това би било потвърждение от българския извор за участието на Кормесий във войната срещу арабите. Обстоятелството, че арабите, според сирийската хроника от 846 г., нападнали българите в страната им, както и участието на българите във военните действия в Тракия, показват, че българо-византийската граница не се намирала много далеч от бойното поле и потвърждава съответните сведения за българо-византийския договор от 716 година. Поради лошото положение на арабите техният главнокомандуващ Маслама получил заповед да снеме обсадата на Цариград и да се оттегли.

Едва била преминала арабската опасност, когато се появила нова опасност за императора Лъв III. Заточеният в Солун бивш император Анастасий II (713–715), чието гражданско име било Артемий, решил да си възвърне престола с помощта на българите.[43] Той писал на патриций Сисиний Рендакий, който се намирал още в България във връзка с преговорите с българите за помощ срещу арабите, да придума българския владетел Тервел да му даде помощ. Сисиний изпълнил молбата му с успех. Навярно той е подвел Тервел, като го убедил, че Лъв III има лоши намерения спрямо българите. Понеже иначе не може да се разбере защо българите, които малко преди това дошли с такава голяма готовност на помощ на император Лъв против

арабите, изведнъж без видими основателни причини му обърнали гръб и се съгласили да подкрепят противника му Артемий.

Артемий дошъл при Тервел, който му дал войски и 50 кентинария злато. Бившият император пратил и писма на различни знатни лица и военачалници в Цариград с молба да минат на негова страна, да го признаят за император и да му отворят вратите на столицата. Обаче писмата били заловени. Едни от привържениците на Артемий хванати и наказани със смърт, а други — заточени. Между това Артемий потеглил с българските войски, навярно пак под началството на Кормесий и патриций Сисиний и стигнали чак до Хераклея (дн. Ерегли). Неговите привърженици в Солун водили със себе си оттам еднодръвки, които получили вероятно от тамошните българи и славяни. Император Лъв заявил на българите, че те трябва да спазват мира и да му предадат бунтовника. От императорското писмо българите узнали истината, че Сисиний ги заблудил. А освен това видели, че съмишлениците на Артемий в Цариград били заловени. Според Теофан жителите на столицата отказали да го приемат. Ето защо българите не могли друго да направят освен да се оправдават, да молят за извинение и да обещаят, че те ще спазват за напред мира. Те изпратили Артемий в окови, архиепископа на Солун, който бил също с тях, и много други на императора. Наказанието на Сисиний те извършили сами. Той бил обезглавен и главата му изпратена в Цариград. Пак според Теофан Лъв се отнесъл приятелски с българите и те се завърнали в страната си.[44]

Тервел се споменава за последен път във византийските извори във връзка с горните събития. Починал е навярно около това време или скоро след това. Годината на смъртта му била според К. Иречек[45] 720, според Г. Баласчев[46] — 724, според В. Н. Златарски[47] — 718, а според О. Прицак[48] (по Микола) — 719. Тервел, вторият владетел на новооснованата българска държава на Балканския полуостров, се оказал способен продължител на бащиното си дело. Той запазил не само непокътната завладяната земя, но успял да я разшири на юг от Стара планина, като използвал умело византийските борби за престола. Също така той укрепил държавата както във военно отношение, така и в политическо. Тя станала важен фактор на Балканския полуостров, с който дори могъщата Византия била принудена да се съобразява.

BULGARIA
THEMA
DYRRHACHII
THRACIA
THEMA
MACEDONIA
THEMA
Hellespontus
Dardani

Карта с името на оногундурите от XVIII в.

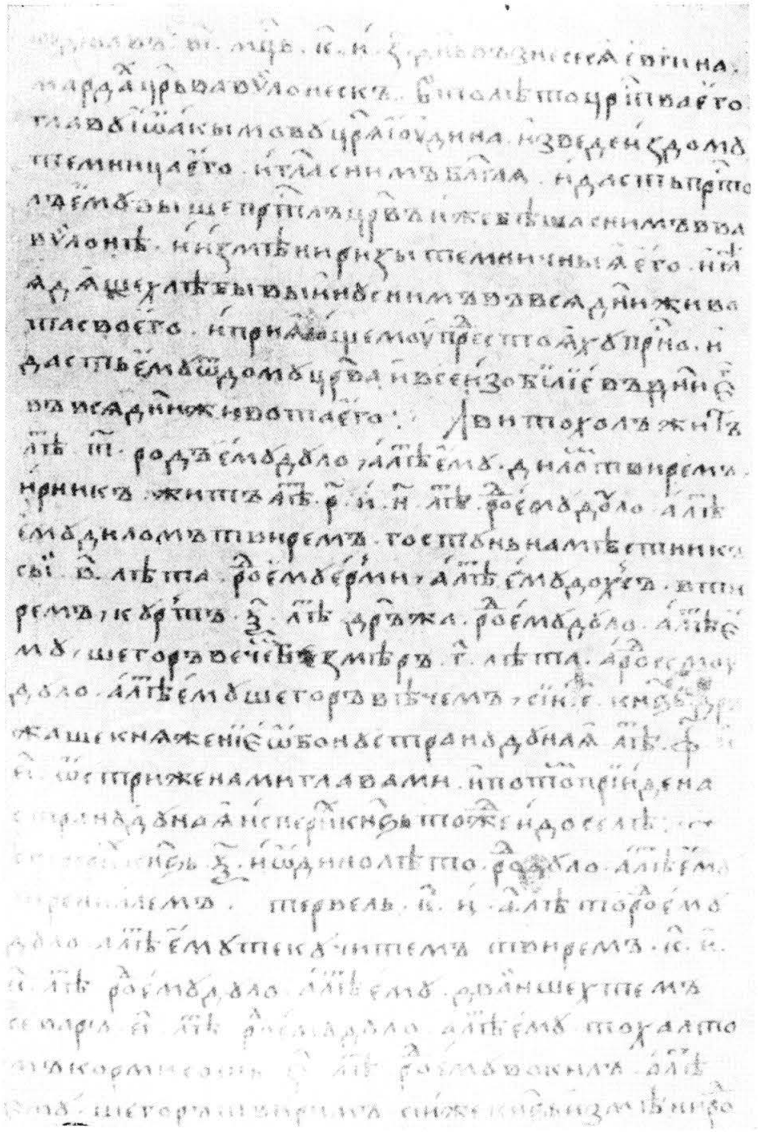

Ръкопис на Именника на българските князе

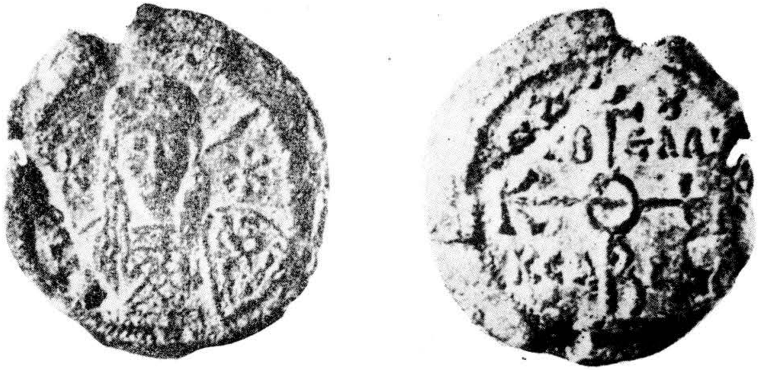

Оловен печат на Тервел

Мадарският конник

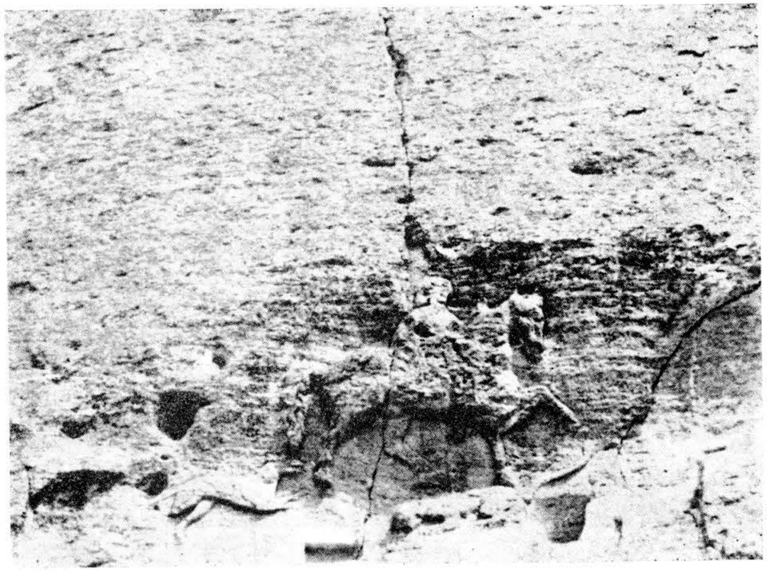

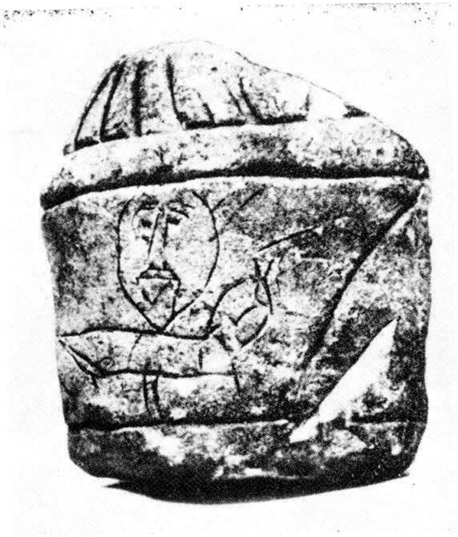

Каменен модел на прабългарска юрта
с изображение на шаман

Откъслек от надпис с името на Крум

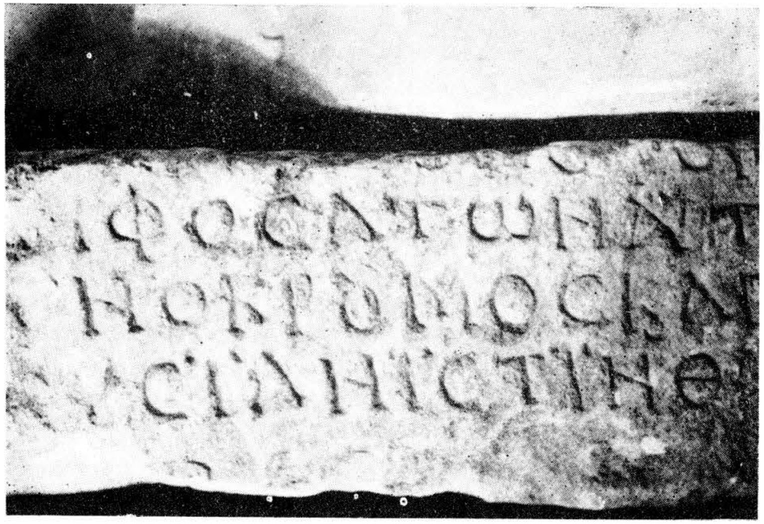
ΦΟϹΑΤΩΝΗΛΤ
ΝΟΚΡȣΜΟϹΙΝΜ
ϹΙΛΗΙϹΤΙΝΕ

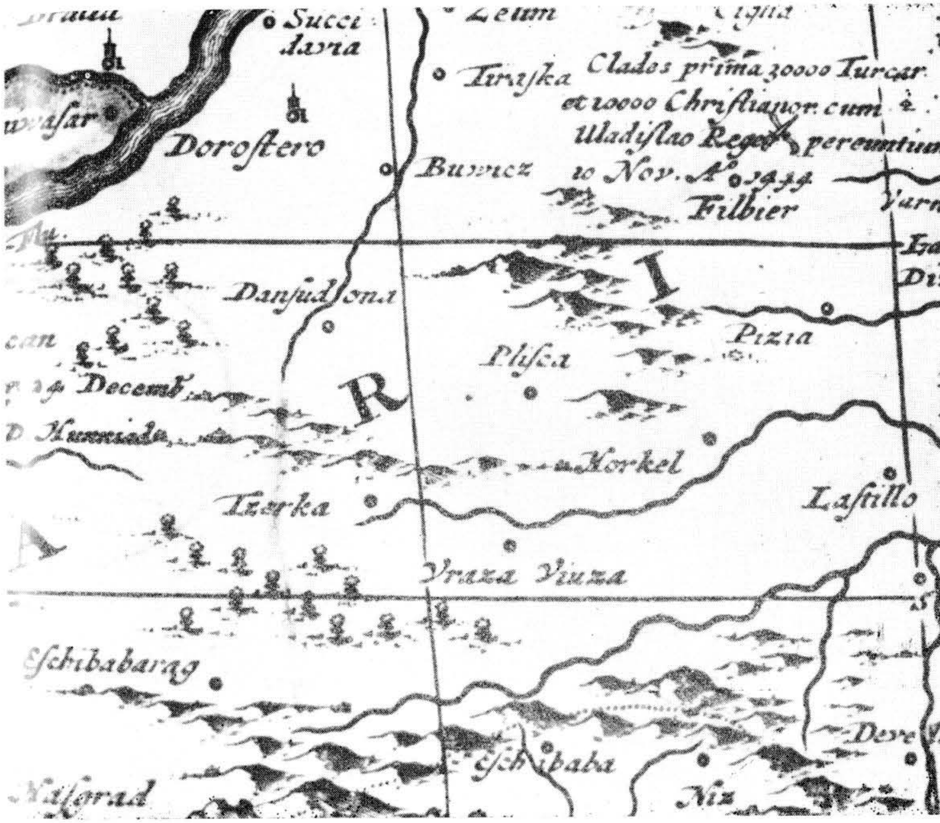
Succi dava
Zelum
Tirijska
Clados prima 30000 Turcar. et 10000 Christianor. cum Uladislao Rege peremtum 10 Nov. A° 1444
Dorostero
Buwicz
Filbier
Danjudsona
I
Pizia
Plisca
Decemb
R
Hunniade
Korkel
Lastillo
Izerka
Vraza Viuza
Eschibabarag
Eschibaba
Nissorad
Niz

Плиска в карта от 1688 г.

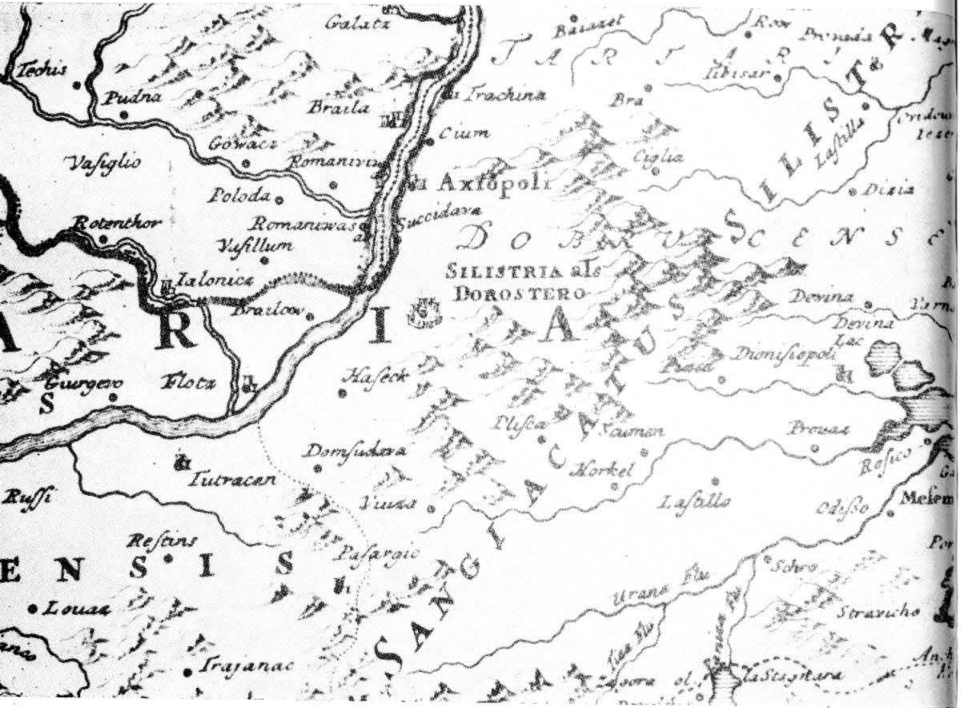
Galatz
Baiazet
Rov
Provada
Techis
T A R T A R I
Ibisar
Pudna
Trachina
Bra
Braila
Cium
Gowacz
Romaniva
Vasiglio
Ciglia
Lasilla
Axiopoli
Dixia
Poloda
Romaniwas
Succidava
SILISTR
D O B R U S C E N S
Rotenthor
Vasillum
SILISTRIA al's DOROSTERO
Ialonica
Brailow
Devina
Devina Lac
A R I
Dionisiopoli
Haseck
Gurgevo
Flotz
Plisca
Souman
Provad
Domsudera
Tutracan
Morkel
Rosico
Russi
Viuza
Lastillo
Odisso
Mesem
Restins
Pasargic
SANGIACATUS
E N S I S
Urana flu
Schro
Louaa
Stravicho
Trajanac

Плиска в карта от първата четвърт на XVIII в.

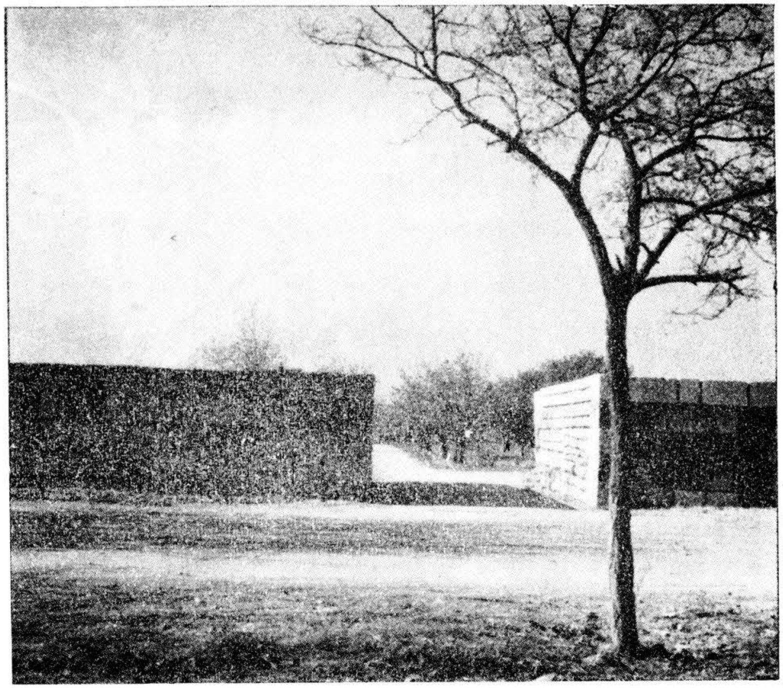

Източният вход на Плиска

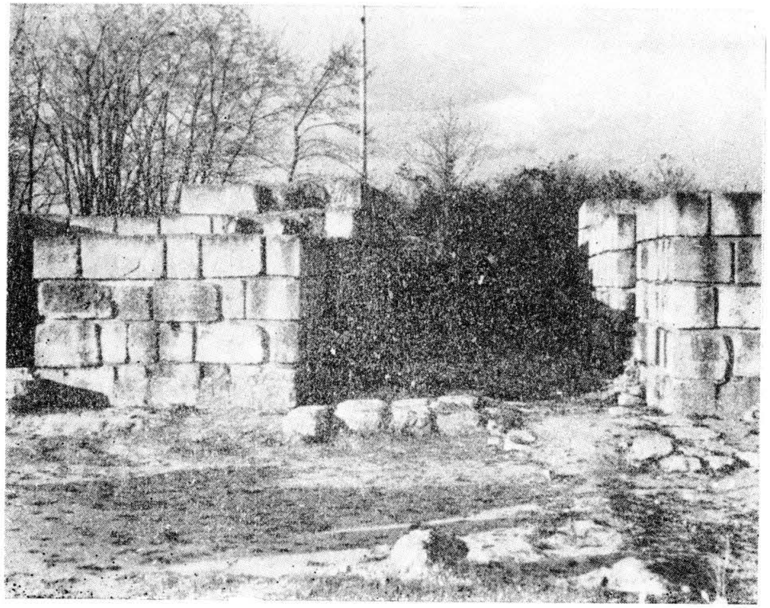

Северният вход на Плиска

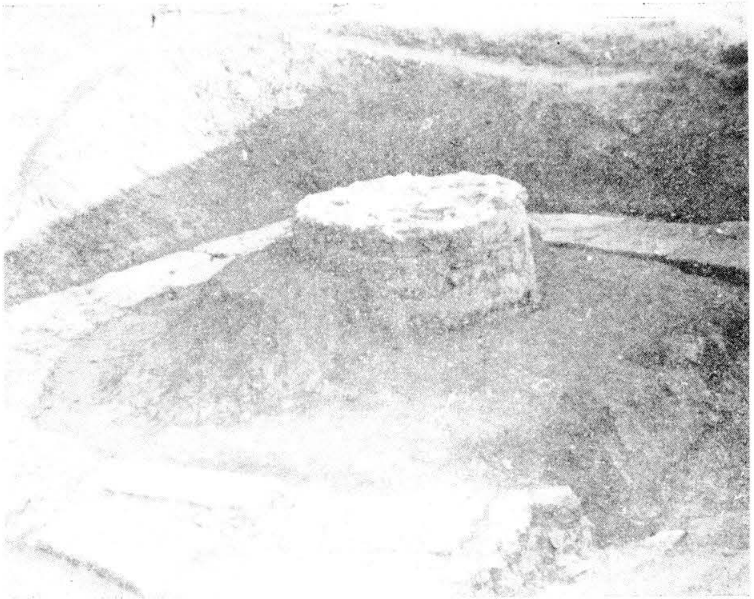

Основа на кула на опожарения Крумов дворец в Плиска

Големият дворец в Плиска

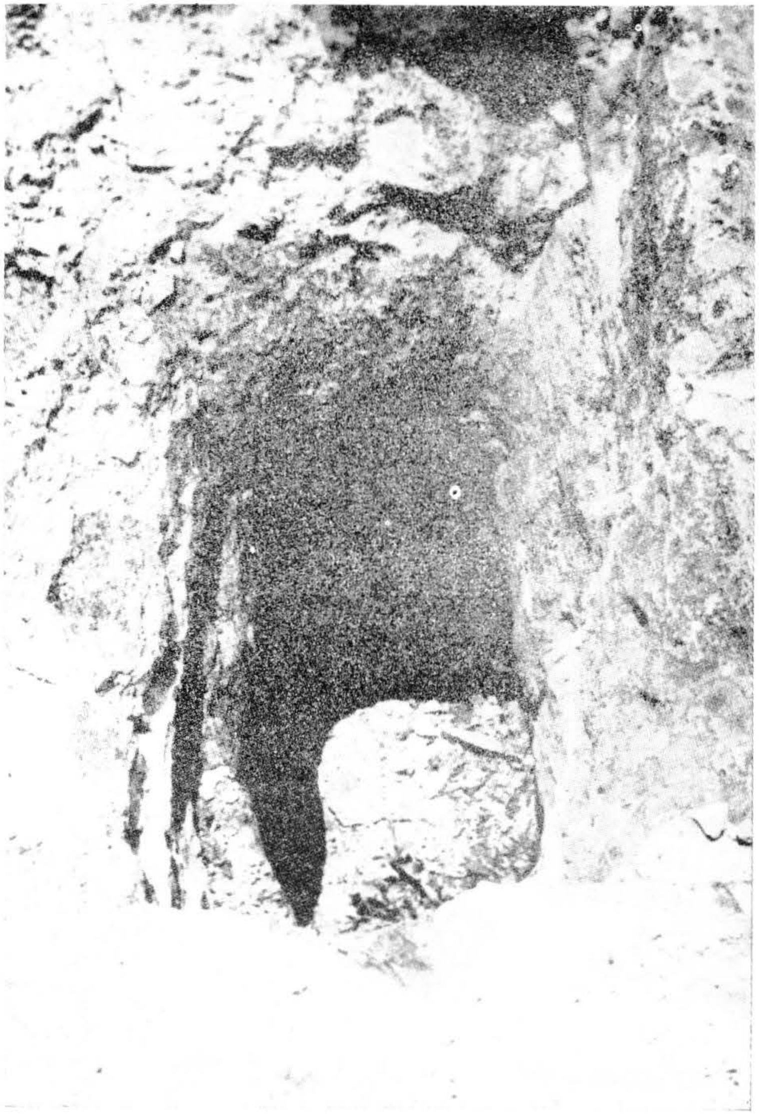

Подземен вход в Плиска

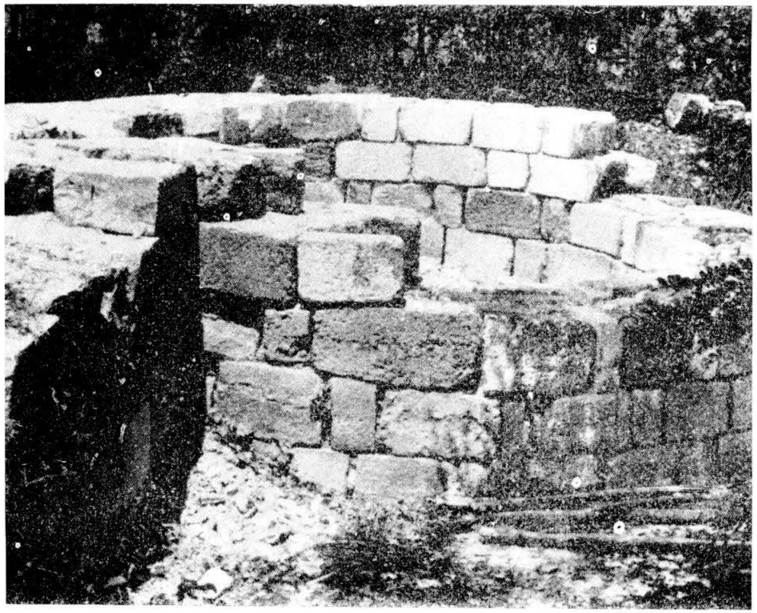

Кръгла кула на крепостната стена на Плиска

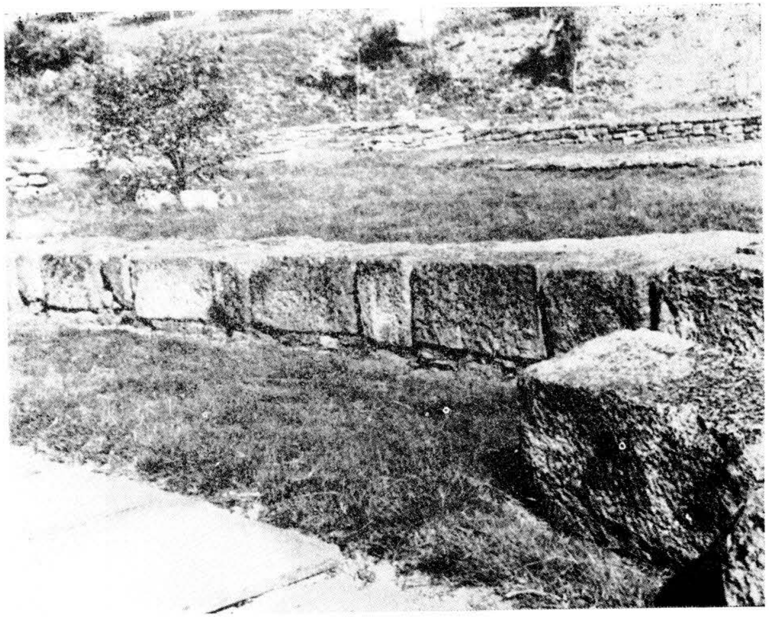

Характерен прабългарски градеж с дълги и къси блокове в Мадара

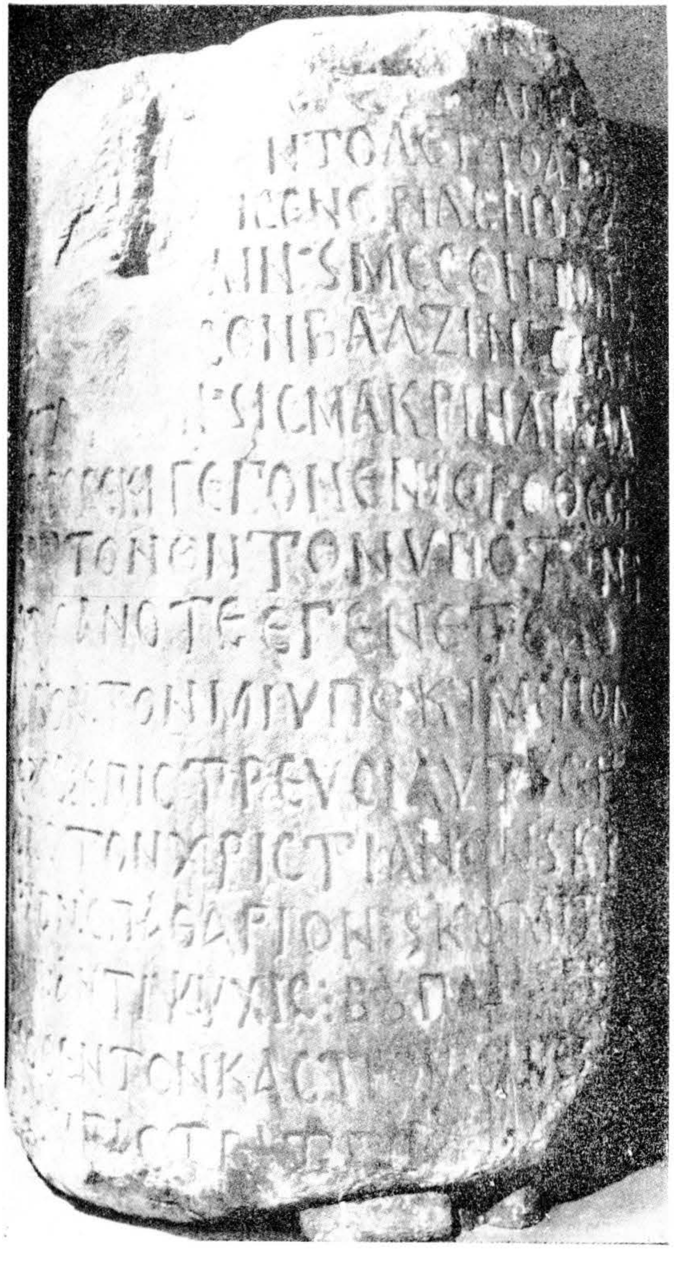

Медальон на Омурта

Част от надписа с 30-годишен мирен договор

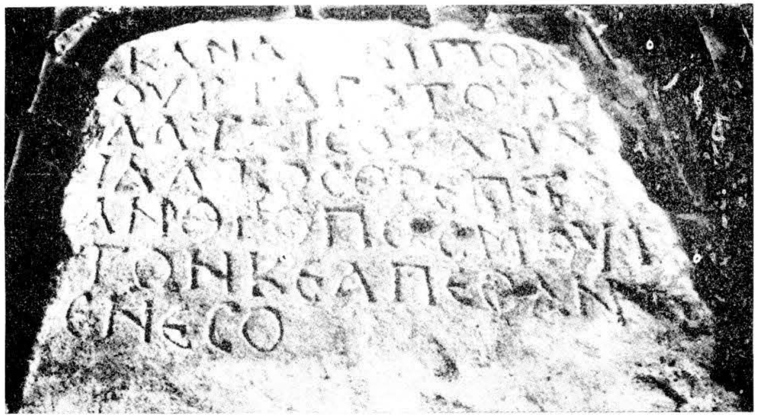

Възпоменателен надпис на Турдапис от времето на Омуртаг

Най-често срещаният прабългарски рунен знак

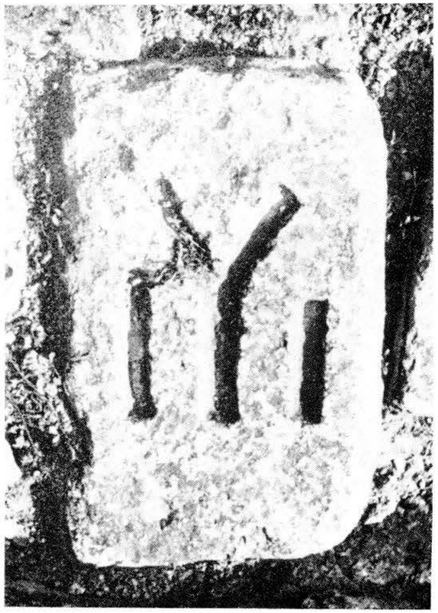

X. ПОСЛЕДНИТЕ ВЛАДЕТЕЛИ ОТ РОДА ДУЛО. КАН КОРМЕСИЙ

За преките, законните наследници на Тервел, които принадлежали към същия род Дуло, дава сведения, и то откъслечни, само Именникът на българските князе. Но той е повреден тъкмо там, където се съдържат тези сведения[1]. В реда, който е посочвал обичайните данни за първия наследник, се чете само краят на годината на възкачването... твирем. Името му, броят на годините и посочването на рода му са загубени било поради повреда на листа на това място, било поради нечетлив оригинал, от който е преписано днешното копие. Следващият ред, който е съдържал сведенията за втория наследник, също не е достигнал цял. И тук липсва името. Запазени са само останалите данни, от които се вижда, че този княз е управлявал или живял 28 години, бил е от рода Дуло и е заел властта в година дван шехтем. Негов наследник бил Севар, който управлявал или живял 17 години, принадлежал също към рода Дуло и заел властта в година тох алтом.

И така според Именника след Тервел са управлявали трима или четирма князе от рода Дуло, за които никой друг извор не съобщава. Вероятно и при тях Кормесий е ръководел вътрешната и външната политика и бил фактически държавният глава.

Както от досегашния текст на Мадарския надпис, така и от липсата на всякакви известия за българите у византийските хронисти за времето на императора Лъв III може да се приеме, че двете съседни страни са спазвали сключения в 716 г. мир, докато този император е бил жив (741). Неговият син и наследник Константин V (741—775) е бил принуден да отвоюва най-напред бащиния си престол от узурпатора Артавасд. А после е трябвало да води упорити и продължителни войни на изток с арабите, които завършили в негова полза. В продължение на около 15 години мирните отношения между България и Византия продължили да съществуват. В 755 г. или 756 г. Константин V започнал да укрепва градовете в Тракия, в които заселил сирийци и арменци. Те произхождали от Мелитене и Теодосиупол в Мала Азия, били павликяни[2] и били щедро подпомогнати от императора с всичко, от което имали нужда[3]. Това заселване, както се виждало от строежа на укрепленията, имало за цел не само да засили защитата на Тракия срещу евентуални български нахлувания и опити за разширение на юг, но да подготви областта за бъдещи офанзивни действия срещу българите. Постройката на укрепления в Тракия на времето се смятало за едно от най-големите дела на Константин V.[4] Българите схванали правилно значението на укрепленията и на заселването на сирийците и арменците и сметнали тези действия за нарушение на съществуващия мирен договор[5]. Те поискали от императора да им заплати обезщетение за построените крепости[6]. Обаче Константин не само отказал да изпълни исканията на българите, но се отнесъл лошо с техните пратеници[7]. Тогава българите потеглили срещу Византия и достигнали чак до т. нар. Дълга стена, откъдето предприели нападения срещу Цариград. Според хрониста Теофан те направили големи опустошения, взели пленници и се завърнали непокътнати в България[8]. Хронистът Никифор обаче съобщава, че императорът излязъл срещу българите, завързал сражение, обърнал ги в бягство, преследвал ги упорито и убил мнозина от тях[9]. Никифор предава, както е известно,[10] официалната версия, която почива върху съставените и изпратени от самия император военни бюлетини. В тези бюлетини Константин представял естествено всички свои бойни действия като успешни и победи.[11] Истината ще лежи по средата. Византийския император се е обърнал вероятно наистина срещу българите, които ще да са се оттеглили веднага в България. Той ще да е водел малки, незначителни схватки с оттеглящия се неприятел, без обаче да е успял да им нанесе поражение. В официалните известия за столицата той е представил обаче излизането му срещу българите като голяма победа. Тогава именно крепостта Бурдизон (дн. Баба ески), където навярно е станало сблъскването, ще да е била преименувана на

Булгарофюгон, т. е. „Българско бягство".[12] Че Константие едва ли е имал някакъв голям успех, показва обстоятелството, че той е предприел по-късно особен наказателен поход. Към тези събития се отнасят навярно думите в долния Мадарски надпис: „те нарушиха договорите" и „война"[13].

Походът на българите до Дългата стена е било голямо предизвикателство и силно е засегнало амбициозния византийски император, който преди това бил спечелил много битки с арабите и отстранил завинаги опасността за Византия от тях. Той решил жестоко да накаже българите и дори да ги покори, ако му се отдаде. Това не могло да стане веднага, понеже арабите започнали отново да нападат византийските области в Мала Азия (756) и дори завладели Мелитене, Теодосиупол и Мопсуесте. В 757 г. те нахлули в Кападокия. Срещу тях излязъл императорът и те се оттеглили. Той ги преследвал чак до реката Пирам. Така положението в Мала Азия било отново затвърдено и Константин насочил сега вниманието си към Балканския полуостров. През 759 г. той предприел поход най-напред срещу славяните в Македония, които отчасти покорил, отчасти отвел в плен. С този поход императорът целял очевидно да осигури гърба си срещу възможни славянски нападения по време на бъдещите си военни действия срещу българите.

След победите над арабите в Мала Азия и покоряването на славяните в Македония дошъл редът на българите. В 760 г. Константин V предприел голям поход срещу тях. Той изпратил през Черно море войски, навярно конници, натоварени на 500 кораба, които дошли при Дунав, опожарили тамошните български земи и взели много пленници. Те трябвало да привлекат част от българските бойни сили на север. Императорът потеглил по суша с друга войска и се отправил по найкъсото разстояние през крепостта Маркеле и прохода Веригава за столицата Плиска. Напред била изпратена част от войската, която трябвало да изненада българите и да заеме прохода Веригава, за да осигури свободно преминаване на следващите главни бойни сили. Ромеите обаче неочаквано се натъкнали на българското главно бойно ядро и били разбити. В сражението загинали много и видни ромеи, между които били патрицият

Лъв, стратег на темата Тракесион, и един друг Лъв, логотет на дромоса[14]. Българите взели оръжието им и се спуснали след останалите живи да ги преследват. При крепостта Маркеле обаче те попаднали на византийските главни сили. В завързалото се там сражение българите били разбити, загубили много бойци и обърнати в бягство, били принудени да молят за мир.[15]

Поражението при Маркеле имало за българите катастрофални последици. Те били победени за пръв път от заселването им на Балканския полуостров. Мирът бил сключен при много тежки условия. Българите трябвало не само да изпратят децата на някои знатни българи като заложници в Константинопол[16], но и да се откажат от областите, които съгласно договора от 716 г. били придобили. Членовете на стария царски род Дуло, които управлявали след Тервел, не само загубили високото си привилигировано положение, но трябвало да заплатят поражението с живота си. Теофан и Никифор[17] съобщават, че българите въстанали и избили членовете на стария владетелски род, а Именникът отбелязва: „Кормисош 17 години, родът му беше Вокил, а годината му шегор твирим. Този княз промени (или измени на) рода Дулов, т. е. Вихтун“. Значението на Вихтун е спорно. Според И. И. Микола[18] вихтун е „турко-български израз със значение „друг род“, според Й. Маркват[19] друго име на рода Дуло, според Х-В Хаусиг[20] племенно название, а според О. Прицак[21] лично име. Последното предположение е може би най-приемливо, понеже Вихтун може да се сравни с личните имена като Гостун, Склавун, Шун и др. Обаче предположението на Прицак, че Вихтун е Мао-тун, е погрешно. Текстът на Именника би могъл да се тълкува по следния начин. Кормесий сменил рода Дуло, т. е. той свалил от престола княз Вихтун от същия род. Може би Вихтун е бил току-що заел престола или е бил само престолонаследник, поради което в Именника не са дадени никакви други сведения освен името. Кормесий използвал, както изглежда, нещастния случай, за да унищожи членовете на рода Дуло и да основе собствена династия[22]. Те били обявени може би за виновни за загубената война, понеже върховният бог Тангра, от когото били получили властта си, бил оттеглил благоволението си от тях и затова те не могли да останат повече на власт[23]. Съгласно тюркските обичаи те трябвало да бъдат избити[24]. Според Именника управляващият род станал Вокил или Укил. Наскоро след това починал, както изглежда, и престарелият Кормесий.

Още приживе навярно през 760 г. Кормесий заповядал да се издълбае големия надпис под Мадарския конник не само за да овековечи делата си, но и навярно да оправдае постъпката си спрямо досегашния царски род. Този надпис дава единствено сведения за неговото управление, като се изключат откъслечните споменавания на името му у Теофан и някои западни хронисти[25]. В силно повредения текст на надписа наистина не се е запазило сведение за сключения от Кормесий мирен договор в 716 година. В началото на надписа обаче се чете на няколко пъти думата „злато“. Това са може би предвидените в договора данъчни плащания в злато. Добре запазеното изречение в надписа: „Каквото ти давах всяка година, ще го давам и по-нататък, понеже ми помогна“[26] представя навярно ново потвърждение на стари, по-рано уговорени данъчни плащания, понеже Кормесий оказал помощ на императора Лъв във войната срещу арабите или понеже му предал разбунтувалия се Артемий, предишния император Анастасий II (вж. по-горе). Почти непосредствено подир това следват в надписа сравнително добре запазени думи, от които може да се заключи, че императорът проводил пратеници при Кормесий, които го поканили. Това може да се свърже с известието на Теофан, че императорът се бил отнесъл приятелски[27] с българите след предаването на Артемий. Надписът е разказвал, както изглежда, и за подаръците, които Кормесий раздал на войниците както Тервел. Най-сетне се споменава и някакво езеро, което може да бъде едно от трите лагуни-езера при Бургас. Поради днешното състояние на надписа споменаването на това езеро е откъснато от околния текст и затова не може да се каже в каква връзка то се споменава.

От малкото, което е известно за Кормесий, би могло да се заключи, че той е бил енергичен и честолюбив държавник. След Тервел той е допринесъл със своята дейност много за укрепването на България. Все пак той не е могъл да се мери на стари години с младия, способен и деен император Константин V. Хронистът

Теофан нарича Кормесий някогашен или престарял[28] владетел. Според западния хронист Сигиберт[29] той управлявал около 727, а според Алберик[30] около 750, и бил третият български владетел.

XI. ПО РЪБА НА ПРОПАСТТА. ЕПИЧЕСКИ БОРБИ ЗА ОЦЕЛЯВАНЕ

Наследникът на Кормесий бил според Именника Винех, който управлявал 7 години, произхождал от рода Укил = Вокил, т. е. от рода на Кормесий и стъпил на престола в година шегор алем.[1] Обаче според Теофан[2] и Никифор[3] българите били избрали след унищожаването на стария род Дуло за свой владетел енергичният и строг тридесетгодишен Телец или Телесий, който бил враждебно настроен срещу византийците. Той се споменава и в Именника и то като наследник на Винех, управлявал три години, произлизал от рода Угаин и заел властта в година сомор алтем. Различните родове на Телец и Винех правят съобщението на двамата византийски хронисти съмнително, понеже би трябвало да се очаква, че наследниците на Кормесий ще бъдат от неговия род. Според Теофан[4] и Никифор след Телец станал български кан Савин, който бил зет на Кормесий, т. е. той бил от същия род, а това подсказва, че Винех и Сабин трябва да са едно и също лице. Пръв Дж. Б. Бъри[5], а след него Й. Маркварт[6] и Й. Й. Микола[7] приеха тази възможност. Последните двама учени се опитаха да я подкрепят и езиково. Според първия името Винех е гласяло в Именника първоначално* Шевинех, а според втория* Совинех. Първобългарското име Сивин, което се среща върху дъното на една сребърна чаша от Преслав[8], показва, че вм.* Винех в Именника е стоял вероятно първоначално Сивинех. Преписвачът на Именника е приел обаче първата сричка „си“ — за старобългарското показателно местоимение „този“ и понеже това не е давало задоволителен смисъл, изпуснал първата сричка като излишна. Формата Савин е само погрешно приравняване с иначе добре известното име Сабин.

Противоречието в сведенията на Именника и на византийските хронисти се отстраняват лесно, ако се вземе предвид, че Сивин и Телец не са били равностойни владетели, които са управлявали един след друг, а двама едновременни, но различни по ранг, т. е. Телец е бил вероятно капхан. Византийските хронисти, които не са разбирали правилно институцията на двойните владетели в България, са схванали и представили събитията погрешно. И в този случай Именникът заслужава поголямо доверие. Винех (= Сивинех) е бил като наследник на Кормесий първият владетел, а Телец вторият или съвладетел, т. е. капхан. Потвърждение на това се намира в самия Именник. Тук при Винех стои изразът: А ЛѢТЪ ЕМОУ ИМ&, за който се предлагаха различни незадоволителни тълкувания. Напоследък Ст. Стоянов[9] даде следното правилно тълкуване. Думата ЕМОУ е била написана навярно от преписвача механично по подобие на предходните редове, където тя стои винаги след ЛѢТЬ, след това преписвачът е продължил да преписва текста с правилното ИМ&. Тази форма е двойствено число дателен падеж от показателното старобългарско местоимение, към което принадлежи ЕМОУ (ІЕМОУ). Следователно „. . . годината им (на двамата) беше. . .“, т. е. на Винех и Телец. И двамата са заели според тях властта в едно и също време. При Телец стои в Именника също един неясен досега израз като забележка: И СИИ ИНОГО РАДЪ. И за този израз се предлагаха различни незадоволителни тълкувания. Ст. Стоянов[10] даде и за него приемливо обяснение, а именно, че РАДЪ или РАДИ, както предлага да се чете М. Н. Тихомиров[11] в Уваровския препис на Именника, представя известният предлог „заради“, „зарад“. Според това съответният израз означава „и този (управлява) заради другиго“. И наистина според двамата византийски хронисти военните действия срещу ромеите водел Телец, т. е. вторият владетел или капханът, което било неговото главно задължение, а не първият владетел Сивин. Посоченото в Именника времетраене на тяхното управление 7 и 3 години е очевидно погрешно. Даденото за следващия в Именника владетел Умор управление 40 дни се отнася вероятно за тях или за Телец. Срокът три години подхожда по-добре за Умор.

И тъй българите, т. е. боилите избрали за капхан младия енергичен Телец, комуто възложили да отмъсти

на ромеите за поражението при Маркели и да отхвърли позорния мир. Според Никифор[12] той нападнал с тежковъоръжена войска византийските погранични селища и крепости. Така той нарушил мирния договор. Това нападение накарало византийския император да предприеме в 763 г. втори поход срещу българите. И този път планът на Константин бил старият: война на два фронта, обаче с тази разлика, че императорът предпочел да бие българите със сухопътните си войски във фланг, като искал да използва двата стари римски пътища, които водели от Анхиало и Месемврия за Одесос през източните разклонения на Стара планина[13]. По този начин той избягвал опасното фронтално нападение през Маркеле и прохода Веригава, което в 760 г. му струвало скъпо. Натоварени били 800 кораба (хеландии)[14] с по 12 коня или всичко 9600 конника, т. е. 300 кораба повече отколкото в първия поход, които отплували по Черно море за Дунав. Самият император пристигнал на 16 юни с други войски при Анхиало. Телец, който бил своевременно осведомен за византийския поход, излязъл срещу ромеите с войски от българи, чийто брой ще да е значителен, и с 20 000 съюзници от съседните славянски племена. Те се настанили в укрепленията. Теофан, който съобщава тази подробност, не казва нито какви са били тези укрепления, нито къде са се намирали. Не е трудно обаче да се отгадае, че те са били построени на споменатите два римски пътища[15]. Телец, като осигурил по този начин гърба си, се явил на 30 юни, което било четвъртък, на Анхиалското поле. Завързала се ожесточена борба, която траяла от ранна сутрин до късна нощ. И двете страни дали големи жертви. Най-сетне ромеите добили надмощие и обърнали българите в бягство. Пленени били много знатни българи, а някои се предали доброволно[16]. Според едно друго известие на патриарх Никифор, в което той, както Теофан, не следва официалната версия, както сам признава, Константин V насмалко не бил победен и загубил много бойци, чиито кости могли да се видят дълго време на бойното поле[17]. Изворите не съобщават нищо за действията на конниците, изпратени на Дунава[18].

Тази победа се смятала на времето за едно от найславните на Константин[19] и завършила с триумфални тържества[20]. Тя обаче не донесла очакваните резултати — покоряването на България. Императорът Константин, въпреки че бил победител, не могъл да използва победата, за да продължи похода си и да навлезе в България. Причините за това са били, от една страна, тежките загуби на жива сила, които той претърпял, а от друга страна, укрепените старопланински проходи, в които съюзниците славяни стояли навярно с непокътнати сили. Българите, като видели, че Телец поради поражението си не оправдал техните надежди, го убили съгласно обичая[21]. Наистина Телец не спечелил сражението, но с упоритата и храбра съпротива направил невъзможно проникването на императора в България. Неговият героизъм бил правилно оценен, като бил споменат наред с управляващите канове в Именника на българските князе с изричната забележка, че той управлявал вм. друг, т. е., че той бил капхан.

След поражението първият владетел Сивин сметнал, че най-наложителното в момента е да се сключи мир с Византия, за да се затвърди положението както вън, така и вътре и затова проводил пратеници при императора да молят за мир. Предложените от императора мирни условия обаче били вероятно извънредно тежки и означавали фактически подчинение на страната. Затова в свиканото по този случай народно събрание българите, т. е. боилите отхвърлили предложените условия, за приемането на които, както изглежда, Сивин настоявал. Според Теофан те му заявили: „Чрез тебе България ще бъде поробена от ромеите“, и се надигнали срещу него. Това накарало Сивин да избяга с някои негови поддържници в Месемврия и оттам да отиде при императора[22].

При напускането на България Сивин оставил за свой наследник Умар, който принадлежал към същия род Вокил[23]. Очевидно той е бил негов роднина. Умар, под славянизираната форма Умор, се явява и в Именника, който завършва с този княз. Според този извор той управлявал само 40 дни, което не може да бъде вярно. Навярно това се отнася за Телец. Умор заел властта в година дилом тутом. Вторият владетел бил избран измежду първенците, т. е. боилите, на който името е неизвестно, но който, според Никифор[24], имал титлата „кампаган“ или „капаган“, първичната форма на капхан[25]. От неведение Теофан сметнал титлата за лично име, която той предава в съкратен вид като „паган“[26]. Междувременно императорът изпратил в България няколко леко въоръжени лица, които намерили укрилите се жени и роднини на Сивиновите привърженици и ги довели при бившия български владетел[27].

Новите управници на България сметнали все пак за най-добро да започнат мирни преговори. Константин V, добре осведомен от тайните си агенти и избягалия Сивин за положението и настроението в България, решил да се отправи в 763 г. или 764 г. за трети път на поход срещу българите. Той искал да ги направи, както изглежда, по-склонни за мир с този поход, който имал повече характер на военна демонстрация. Това личи от обстоятелството, че походът бил предприет само по суша. Войските били стоварени навярно пак в Анхиало. Българите укрепили отново проходите в източната част на Стара планина. Императорът, който нямал сериозни намерения да навлезе в България, особено като разбрал, че проходите са здраво укрепени, се съгласил на мирни преговори. Кампаганът или капханът, който командвал съгласно задълженията си българските войски, бил заел позиция по планинските височини. Той слязъл оттам и отишъл заедно с боилите при императора, след като получил от него гаранции за сигурност. Срещата станала на бойното поле, навярно в Анхиало. Императорът ги приел в присъствието на избягалия Сивин, като си дал вид, че е много загрижен за положението в България и ги укорил за размириците и особено за тяхната омраза към Сивин. Все пак той се показал примирителен и сключил с българите мир при неизвестни условия. Според Теофан този мир бил привиден[28].

Поражението в прохода Веригава и укрепването на проходите в източната част на Стара планина от Телец и по-късно от кампагана показали на императора, че опитът да се проникне от юг през проходите в България едва ли би бил успешен, ако не се вземат предварително особени мерки. За тази цел той прибягнал до хитрост. Императорът имал в много страни привърженици или по-скоро агенти, които се занимавали с шпионаж. Константин изпратил тайно в България хора, които отвлекли Склавун, вожда на славянското племе севери, под предлог, че бил сторил много злини в Тракия[29]. Защитата на югоизточната част на българската държава била поверена на северите още при нейното основаване. Чрез отвличането на Склавун Константин искал да внесе бъркотия или да отслаби защитата на източните старопланински проходи. Забележително е, че въпреки това грубо нарушение на границите българите не посмели да скъсат така трудно сключения мир.

Отвличането на Склавун показало ясно, че византийският император не се е отказал от намерението си да покори най-сетне България. Той чакал само удобен случай, за да предприеме нов поход срещу българите. Такъв случай се явил в 765 г. Всред българите или боилите имало мнозина, които не одобрявали сключения мир и провизантийската политика на управляващите, съответно тяхното унизително държане пред Константин. Първият владетел Умар бил свален и може би убит съгласно обичая. За да избегне същата участ, вторият владетел или капханът побързал да избяга във Варна, за да премине към императора. Обаче на път за там той бил убит от прислужниците си[30]. За нов владетел бил избран Токт, който бил брат на някой си Баян. Този Баян е бил по всяка вероятност добре известна личност в Цариград, понеже Никифор представя чрез него Токт на читателите си. Това дава основание той да се отъждестви с патриция и стратега Баян от един оловен печат от онова време с надпис: „Богородице, помагай на Баян патриция и стратега.“ На лицевата страна на печата е изобразен орел с разперени крила[31].

Двамата братя искали както Телец да възстановят честта и независимостта на българите, което Никифор изразява с изтъкването, че Токт бил мъж българин[32]. Византийският император, който бил, както изглежда, своевременно оведомен за промените в България, предприел четвърти поход срещу българите под предлог да отмъсти за Умар или, за да го върне на престола. Той се надявал да намери този път старопланинските проходи без защита и да нахлуе през тях лесно в страната. Трудно е обаче да се установи как точно са се развивали събитията по-нататък, поради оскъдните и отчасти противоречиви сведения на византийските хронисти Теофан и Никифор. Според последния от онези българи, които побягнали и отишли в горите при Дунав[33],

загинали не малко[34]. Хронистът не съобщава, за съжаление, нито какви са били тези българи, нито защо са избягали. Изхождайки от обстоятелството, че кампаганът, т. е. капханът на Умар се опитал да избяга във Варна, за да се спаси[35], позволява да се приеме, че както той, така и бегълците в дунавските гори са били привърженици на сваления владетел Умар, които се разбягали в различни посоки, преследвани от хората на новия владетел Токт. Изглежда, че Никифор е имал тъкмо тези събития предвид, когато разказва в съчинението си Антиресис,[36] че Константин V, който лъжел и обичал да се кълне често за подигравка на създателя, бил нападнал българите, когато били разделени на две враждуващи партии поради раздор на владетелите. Наистина той споменава по-нататък в разказа си името на Сабин като жертва на такива раздори, но Константин е престъпил клетвата си за мир и е нападнал българите по време на раздор само в горния случай. Забележително е, че привържениците на Умар избягали на север и изток, а не на юг към Месемврия както Сивин, понеже се страхували навярно да не попаднат в ръцете на войските, които се намирали на южната граница в бойна готовност.

В сраженията, станали между двете партии в горите на Дунав, загинали, според Никифор[37], Токт заедно с Баян и други от противната страна. По същото време, пак според Никифор[38], бил убит от собствените си роби побягналият във Варна кампаган. Тогава именно, продължава Никифор, били опожарени от ромеите извънредно много селища в България и съвършено съсипани. Теофан[39], който обаче не споменава нищо нито за Токт и Баян, нито за съдбата на кампагана, съобщава, че императорът бил излязъл внезапно от столицата и като намерил проходите незащитени поради лъжовния мир (или по-скоро поради премахването на Склавун), навлязъл в България чак до река Тича[40]. Той опожарил селските дворища, на които попаднал, и се завърнал със страх, без да направи нещо храбро. Сведенията на Никифор почиват, както вече се изтъкна, върху официалните военни бюлетини, съставени от император Константин, в които той представял военните действия, разбира се, в благоприятна за него светлина. Напротив, Теофан предава събитията без всякаква украса, обаче с подчертана ненавист към Константин. Ето защо трябва да се приеме разказът на Теофан за по-достоверен от разказа на Никифор. В полза на Теофановото съобщение говори обстоятелството, че византийският император се завърнал в столицата, без да се опита да покори България, въпреки привидните си успехи. Може би обстоятелството, че той не успял да срази българската войска в решителен бой, а водел малки незначителни схватки и освен това, намирайки се сред планини, се страхувал от засади и други изненади, го е накарало да се завърне назад, като се стремял да опустоши, колкото може повече местата, през които е минавал. Така и този поход на Константин V не постигнал главната си цел.

На следващата година 766 Константин V подготвил нов поход срещу българите[41], който трябвало да завърши най-сетне с покоряването на страната им. България била много отслабнала от предишните походи и могла да бъде покорена, поне привидно, лесно. Все пак, за да се осигури успехът, били поставени на бойна нога огромни сили. На 21 юни императорът изпратил 2 600 кораба, натоварени с моряци и войници от всички теми за Месемврия и Анхиало. Големият брой кораби, т. е. 5 пъти повече от първия поход, показва, че този поход е бил най-значителният от всички дотогавашни. Една част от корабите е трябвало да се отправи навярно на север към Дунавската делта. Сам Константин се разположил на стан при прохода Веригава. Планът бил, както изглежда, една част от византийските войски да навлезе в страната през източните старопланински проходи, друга част да нахлуе през прохода Веригава, а една трета част да проникне евентуално през Дунав в България. Така българската отбранителна войска се разкъсала на три части и нейната съпротива се намалявала значително. Това улеснявало военните действия и на самия император. Намерението му да нападне лично прохода Веригава показва, от една страна, че българите са били така много отслабнали от вътрешни борби и от предишните походи, че преминаването на прохода не представлявало опасно предприятие, а от друга страна, че императорът бил сигурен в успеха, искал да завладее лично столицата на българите и да влезе в нея като победител. Българите, когато видели големите размери на похода, съзнавайки лошото си положение, се обърнали към Константин с молба да сключат мир. Обаче не се стигнало до мирни преговори. За голямо щастие на българите силен северен вятър блъснал корабите в брега, където се разбили, и мнозина от войниците, които се намирали на тях, се издавили в морето. Нито Теофан, нито Никифор съобщават къде точно е станала катастрофата. Съобщението на Никифор, че българите се изплашили, като видели толкова много кораби и конници, показва, че корабите се намирали вече в пристанищата на Месемврия и Анхиало и че катастрофата не е станала в тези пристанища. От друга страна, забележката на същия хронист, че на местото, където се е случило нещастието, не е имало пристанища и било извънредно мъчно за корабоплаване[42], не може да се отнася до Черноморския бряг между Месемврия и Созопол, а само за брега между Месемврия и Варна. А това позволява да се заключи, че корабите се намирали на път за Дунавската делта и че бурята е унищожила само част от цялата флота. Морската катастрофа разстроила плановете на Константин. Може би той виждал в това някаква божия поличба. Затова той се завърнал на 17 юли в столицата, както казва Теофан, безславно, след като заповядал да се хвърлят мрежи в морето, за да приберат труповете на удавените войници и да ги погребат.

XII. СЪВЗЕМАНЕ. ТЕЛЕРЮГ И КАРДАМ

В продължение на осем години императорът Константин V преустановил походите си срещу българите. Съсипаната България не представлявала вече сериозна заплаха за Византия и той отложил нейното окончателно покоряване за по-късно. Сега иконоборецът император насочил вниманието си към борбите с иконопоклониците и монасите, които в 766 г. и следващите години взели особено остър характер[1].

В 774 г. като владетел на България се явява Телерюг[2]. Не е известно дали той е имал предшественици или българите са го избрали за владетел веднага след събитията през 766 г. или след тях и дали покрай него е имало втори владетел. Под умелото управление на този способен владетел, силно отслабналата България от вътрешни борби и от постоянните походи на Константин V успяла отново да се съвземе и да се укрепи. В 774 г. императорът насочил пак погледите си към България. През май същата година той изпратил 2000 кораба срещу българите. В Месемврия или Анхиало конните отреди заедно с военачалниците си, които се намирали на корабите, били стоварени на суша. А императорът се отправил с т. нар. червени хеландии[3] за Дунав. Планът бил отново война на два фронта. Константин пожелал този път да ръководи лично действията през Дунав. Конните отреди трябвало да заемат позиция пред проходите, навярно пак източните, и да се опитат да ги завладеят, докато императорът води сражения с българите, за да ги ударят във фланга. Но когато Константин дошъл при Варна, той се разколебал и се отказал от намеренията си. Причините за това са неизвестни. Може би той осъзнал, че поема голям риск, понеже при неуспех на Дунав той можел лесно да падне в ръцете на българите. А може би той е узнал от шпионите си във Варна, че България се е съвзела през осемте мирни години и че той едва ли може да се надява на лека победа. Така или иначе, Константин решил да се завърне, понеже според Теофан представителят на неофициалната и съвременно злобна версия бил обзет от страх. Според същия извор уплашили се и българите и поискали да сключат най-сетне мир. Очевидно те предпочитали мира пред разрушенията на войната, от които все още страдали. Те направили мирното предложение на императора по пратеник, чиято титла гласяла боил чигат[4]. Предложението било добре дошло и за императора, понеже по този начин той запазвал достойнството си, като създавал впечатление, че прекъсването на похода не е станало по негова вина, а поради българското предложение за мир. И наистина бил сключен писмен, скрепен с взаимни клетви мирен договор, според който в бъдеще не трябвало да предприемат походи нито българите срещу Византия, нито императорът срещу България. Сключването на договора е станало навярно в Месемврия или Анхиало, понеже след това според Теофан императорът се завърнал в столицата, като преди това той оставил в построените от него крепости гарнизони от всички теми[5]. Така завършил този поход срещу България.

През октомври 774 г. Константин получил от тайните си приятели, т. е. от агентите си в България известието, че българският владетел имал намерение да изпрати под началството на боили войска от 12 000 души на юг, за да завладее Берзития[6], и да пресели населението й в България. Това намерение показва, че положението в страната значително се подобрило и затвърдило. Телерюг искал да увеличи очевидно силно намалялото население от съсипващите походи на византийския император, с населението на Берзития. В случая българският владетел следвал примера на Константин V, който след голямата епидемия от чума в 747 г. преселил в Цариград много гърци от други части на империята, за да увеличи намаления брой на жителите му, а в 755 г. преселил сирийци и арменци в Тракия и т. н.[7] Не е ясно обаче, защо за тази цел е било избрано населението на Берзития. Може би то не се е състояло само от славяни, а е включвало и остатъци от Куберовите българи.

Намерението да се преселят жителите на Берзития в България не е могло да остане, разбира се, скрито. То накарало Константин да предприеме нов поход срещу българите. Войската, която наброявала 80 000 души, била събрана от темата Тракесион и от оптиматите[8]. Приготовленията се извършвали тайно, понеже по онова време в Цариград се намирали по неизвестни причини пратеници на българския владетел. Това показва, че отношенията между двете страни са били значително подобрени. Императорът давал вид, че той се готви за поход срещу арабите. Походът, който бил само военна демонстрация, за да накара българите да се откажат от намеренията си, бил предприет само по суша. Константин потеглил с войските си и стигнал бързо до местността Литосория. Той нападнал с изненада намиращите се там малобройни български войници, обърнал ги в бягство и взел голяма плячка и много пленници. След това той се завърнал в столицата, без да продължи похода, който нарекъл благороден, понеже никой не му се противопоставил, нямало никакви сражения и проливане на кръв[9].

Дали тази военна демонстрация до Литосория е осуетила българския поход за Берзития, не е известно, но много вероятно. Намерението на българския владетел показало на императора, че българите вече са се съвзели и са станали нападателни и отново опасни. Затова той се върнал към старите си планове за покоряване на България. В 775 г. Константин скъсал окончателно неотдавна сключения мир, въоръжил голяма флота, на която натоварил 12 000 конника и всички началници на морските сили и ги отправил за Месемврия. Самият той потеглил с други конни отделения, понеже, както съобщава Теофан, се боял от вероятни изненади на морето. И наистина, когато флотата пристигнала при Месемврия, започнал да духа силен северен вятър, който разрушил почти всички кораби и много бойци загинали. Тогава Константин се завърнал в столицата, без да направи нещо[10].

Междувременно Телерюг, който узнал, че някои от най-приближените му лица съобщават на императора плановете му, както напр. похода за Берзития, решил да се отърве от тях с хитрост. Той писал на императора, че иска да избяга от България и да отиде при него. Затова поискал императорът да му обещае, че няма да пострада и да му съобщи кои му са приятелите в България, за да им се довери и да му помогнат. Константин не се усъмнил в желанието на Телерюг и му съобщил лекомислено с писмо кои са неговите приятели в България. Тогава те били заловени и всички избити. Когато императорът узнал, че е бил хитро подведен, изскубал, според Теофан, от яд много от побелелите си коси[11]. От тази случка се вижда, че Телерюг ще да е имал наистина много противници, които покъсно го принудили да избяга в Цариград, понеже иначе Константин, който бил добре осведомен за това, което ставало в България, едва ли би повярвал така лесно на писмото на Телерюг.

Няколко месеца по-късно, през август същата година, Константин V предприел последния си поход срещу българите, от една страна, да поправи неуспеха си при Месемврия, а от друга, за да си отмъсти за лъжливото писмо. Този път за по-голяма сигурност предприел похода по суша. Обаче по пътя се разболял от синя пъпка и трябвало да се завърне в Аркадиопол (дн. Люлебургас). Оттам бил пренесен на носилка в Силиврия, натоварен на кораб и достигнал с мъка крепостта Стронгилон, където починал[12].

Най-сетне българите се отървали от най-върлия си враг в Средновековието, чиито опасни походи завършвали наистина безуспешно, но рушели постепенно България и я довели до ръба на пропастта. Походите на Константин V имали обаче и положителна страна. Те не само допринесли извънредно много за сближаването на българите със славяните, но показали, че българите били вече здраво заседнали на Балканския полуостров и че тяхната държава, която по този начин добила право на съществуване, била в състояние да се противопоставя успешно в продължение на 20 години на всички и дори на най-тежките походи на най-могъщата държава в Югоизточна Европа, под предводителството на Константин V Копроним, един от нейните най-способни императори и да им устоява, въпреки вътрешни раздори и размирици. Голяма част от тази издръжливост се пада навярно на българските земи отвъд Дунав, които не само останали незасегнати от византийските разрушителни походи, но са доставяли през цялото време всичко необходимо като храни, дрехи, оръжия и може би и бойци. Голямата бойкост и храброст на българите, спечелили някои сражения при Веригава и при Анхиало, насмалко не се превърнало в тежко поражение за византийците. Патриарх Никифор изтъква изрично, че военните успехи на Константин V срещу българите се дължали само на вътрешните размирици в България[13]. Кървавите двадесетгодишни византийски походи представляват славна страница в историята на българите, незабелязана и невъзпята епопея на героични дела, на саможертва, на патриотизъм и на непреклонната воля за свобода на българите в тяхното ранно минало.

По неизвестни причини Телерюг бил принуден да напусне в 777 г. България и да дири подслон при императора Лъв IV, сина на Константин V. Там бил приет много дружелюбно, провъзгласен за патриций[14], покръстен, задомен с Ирина, братовчедката на императрицата и ограден с голяма почит и любов[15]. От този период от живота на Телерюг е достигнал негов оловен печат с надпис: „Христе, помагай на твоя раб богохранимия патриций Телерюг.“[16] От печата се вижда, че името му е гласяло Телерюг (Teleryg , а не Телериг (Telerigos), както го предава Теофан.

От оскъдните сведения, които дава Теофан за Телерюг, може да се заключи, че той е бил много способен владетел, който се е мъчел да премахне с благоразумие огромните вреди и щети, нанесени от постоянните походи на Константин V. Неговата първа грижа била да сключи мир с императора, после да пресели населението на Берзития, за да увеличи силно намалялото население на България от дългите войни и да очисти страната от тайните врагове, агенти на император Константин. Какви мерки е взел Телерюг още за укрепването на България и защо е трябвало да я напусне, остава неизвестно.

* * *

До нас не са достигнали никакви сведения за това, което е ставало в България в продължение на почти десет години, т. е. от 777 до 789 г. Теофан, единственият извор за тази епоха, не съобщава нищо за този период.

Навярно е съществувал мир между двете държави или българите се занимавали с по-належащи неща, отколкото да водят войни с Византия. Лъв IV (775–780), наследникът на Константин V през краткотрайното си управление едва ли е могъл да мисли за война с българите. Вероятно той ще да се отказал от завоевателните планове на баща си. Според ориенталски извор[17] по времето на този император били преселени 150 000 души от Киликия и Сирия в Тракия. Това обаче не помрачило, както изглежда, мирните отношения между двете страни. При императрица Ирина, съпругата на починалия рано Лъв IV, и нейния малолетен син Константин VI, добрите отношения били запазени. В 783 г. императрицата Ирина изпратила фаворита си, евнуха Ставракий, с голяма войска срещу славянските племена около Солун и в Гърция. Те били подчинени и принудени да плащат данък. Ставракий прекосил победоносно Пелопонес, взел много пленници и голяма плячка. Победителят бил удостоен с изключителното право да бъде чествуван с триумф в Хиподрома[18]. И това събитие не оказало лошо влияние върху добрите отношения между двете страни, както показва ясно следното известие на Теофан. През май 784 г. императрицата предприела заедно със сина си и голяма войска пътуване по Тракия. Тя водела със себе си и музика. Императрица Ирина посетила най-напред Бероя (дн. Стара Загора) и заповядала да се издигнат в града нови постройки и да се преименува в Иренуполис. Оттам тя се отправила за Пловдив и то в пълна безопасност, както отбелязва изрично Теофан. После посетила Анхиало, където също наредила да се извършат някои постройки. Оттам се завърнала в столицата в мир, както Теофан подчертава пак изрично[19]. Това пътуване императрицата едва ли би могла да извърши, ако между България и Византия не е съществувал мир. Защото иначе тя не би могла да се движи така спокойно в гранична област. Посетените градове показват, че българо-византийската граница е минавала по онова време на север от тези градове, т. е. близо до южните склонове на Стара планина.

За пръв път българите се споменават от Теофан в 789 г. Тогава, съобщава той, българите нападнали внезапно Филетас, стратега на Тракия, който бил дошъл в областта на Струма. Там се разположил без стража, но бил убит заедно с много други[20] В извора не се съобщава нито мястото, където е станало това, нито дали то е било последица от скъсване на мира или е било нарушение на мира. Намерението на Телерюг да пресели населението на Берзития, горното нападение на българите в Струмската област и едно по-късно нападение от времето на Крум (вж. по-долу) по същите места са могли да бъдат осъществени само ако българите са държали в свои ръце или са били достигнали областта на горното течение на р. Струма, където са могли да се движат свободно или незабелязано. Там те ще да са проникнали вече във втората половина на VIII век. Кресненските и Рупелските теснини на Струма са били населени със славяни[21], които са улеснявали вероятно много нахлуванията на българите в Серската област. На нападението на българите по тези места, колкото и сериозно да е било то, не е било отдадено особено значение в Цариград или там не са искали да скъсат мирния договор заради него и да предприемат поход срещу България.

През октомври 790 г. Константин VI бил провъзгласен за самостоятелен византийски владетел, а неговата майка, която дотогава управлявала заедно с него и се опитала да се противопостави на провъзгласяването му за император, била изгонена от императорския дворец. Обаче императрицата Ирина не загубила надежда да си възвърне отново властта. Навярно във връзка с тези събития Теофн споменава за пръв път името на българския владетел Кардам. Дали той е бил избран за кан дълго преди това или около онова време и дали е бил наследник на Телерюг, не е известно. Но ако се вземе предвид, че император Константин VI в 796 г. го нарича стар, то неговото избиране може да се постави доста преди 790 година.

През април 791 г. или малко по-рано Кардам потегля срещу Византия без някакви видими причини и стигнал близо до Одрин. Изглежда, че българският владетел е искал, както това е ставало и в други подобни случаи, да се намеси в борбите за престола във Византия. Този поход ще да е предприел или по свой почин, или по внушение на свалената императрица Ирина, съответно на нейните привърженици, за да ѝ помогне да си възвърне престола. Походът станал неочаквано и не срещнал никаква съпротива до Одрин. При крепостта Проват, на река св. Георги[22], младият император Константин VI присрещнал българите. В завързалото се там привечер малко сражение ромеите, според Теофан, се уплашили, отдали се на бягство през нощта и се завърнали безславно в столицата. Според същия хронист и българите също се уплашили и се оттеглили в страната си[23]. Необоснованият страх, който обзел и двамата противника, може би трябва да се обясни с това, че императорът получил тревожни известия от Цариград, според които в града избухнали безредици или че бившата императрица Ирина е взела отново властта в ръцете си. Същото може да е узнал и Кардам, който сметнал, че целта на похода е вече постигната или че неговите войски не са подготвени да навлязат дълбоко в Тракия. Така или иначе, преждевременното прекъсване на българския поход показва, че той не е преследвал завоевателни цели.

В началото на юли 792 г. Константин VI предприел поход срещу българите или за да ги накаже за тяхното вмешателство в борбите около престола, или да си отмъсти за предишния неуспех. Той стигнал до граничната крепост Маркеле, която заповядал да поправят. Този път императорът потеглил с голяма войска. На 20 юли Кардам излязъл с цялата си войска срещу ромеите и заел укрепленията[24]. Теофан не съобщава къде са се намирали тези укрепления и какво са представлявали. Обаче от мястото на последвалото сражение се вижда, че се касае за укрепленията, рововете и валовете в прохода Веригава. Младият и неопитен император, на когото астрономът и гадателят Панкратий бил предсказал победа, започнал необмислено и без ред сражението и претърпял тежко поражение. Загинали не само обикновени войници, но и някои началници. Между тях се намирали магистърът Михаил Лаханодракон, патрицият Вардас, протостраторът Стефан Хамей, бившите стратези Никитас и Теогност, много придворни, а също и самият лъжепророк Панкратий. Българите взели обоза, пари, коне и императорската шатра с цялата нейна прислуга. Императорът се завърнал в столицата „като беглец"[25]. След тази блестяща победа навярно е бил сключен мир.

В 796 г. българският владетел Кардам поискал от императора да му плати данък, като заплашвал, че иначе ще дойде чак до Златната врата и ще опустоши цяла Тракия. Обстоятелството, че у Теофан думата „данък“ (pakta) стои без определителен член, дава основание да се приеме, че предявените претенции за данък не са ставали въз основа на договор. Затова Константин VI не само отхвърлил искането, но нанесъл на кана тежка обида. Той му изпратил конски тор в кърпа с думите: „Изпратих ти данък, какъвто ти подобава. Ти си стар и аз не искам да се мориш чак дотук. Аз ще дойда до Маркеле, а ти излез насреща, И каквото бог отсъди.“ Императорът потеглил с войски, взети от малоазийските теми, и дошъл при Версиникия (дн. развалини при Маламирово, Елховско). Кардам преминал българо-византийската граница, стигнал при гористия Авролевас (дн. един от Бакаджиците) и заел позиция в гората. Императорът насърчил войската си и настъпил чак до голия Авролевас (дн. друг от Бакаджиците). Според Теофан Константин бил призовавал цели 17 дни Кардам да излезе на бой. Той обаче не се осмелил и се завърнал като беглец в страната си[26]. Причините, които накарали българите да отстъпят, са неизвестни. Твърдението на Теофан, че Кардам избягал, не може да бъде вярно. Защото, ако то беше вярно, Константин, който предприел похода срещу българите по собствен почин с желание да ги победи, щеше, както е отбелязал на времето с право В. Н. Златарски[27], да се спусне да преследва бягащия Кардам, за да го унищожи, още повече, че той се е намирал на византийска земя. Същият учен изказа предположението, че между двамата владетели са били водени преговори, които са направили по-нататъшните военни действия излишни. В случая Теофан предава навярно официалната версия за похода, която е представяла Константин за победител и която не е почивала върху истината. Императорът Константин VI не бил способен пълководец като дядо си Константин V, комуто навярно подражавал. Въпреки че предизвикал сам българския владетел и му предложил да дойде при Маркеле, т. е. на българо-византийската граница, за да се бие с него, той допуснал противника си да навлезе дълбоко във византийска територия и се осмелил да напредне отначало само до Версиникия, а не до Маркеле, както заплашвал. Моментът за византийския поход бил зле избран. Срещу Константин се била надигнала в 796 г. силна, явна и скрита опозиция, заради неговия втори брак, поради което загубил всякаква опора. А неговата честолюбива майка Ирина крояла тайни планове за неговото сваляне[28]. Той искал може би с похода срещу българите да възстанови престижа си, но по време на похода скоро разбрал, че отсъствието му от столицата може да бъде за него съдбоносно и прекратил военните действия под лъжливия предлог, че българският владетел бил избягал.

Императрицата Ирина, след като ослепила собствения си син, грабнала отново властта, която този път взела изцяло в свои ръце. Добрите отношения, които съществували между България и Византия по време на нейното регентство, били възстановени и продължили, докато тя управлявала. Дали е бил сключен при това нов мирен договор, е вероятно, но несигурно.

С похода от 796 г. свършват сведенията за Кардам в хрониката на Теофан. От малкото, което е предадено, Кардам изпъква като един от най-значителните български владетели. Той продължил започнатото от Телерюг възстановяване и усилване на отслабналата от походите на Константин V България. В продължение на около 20—25 години били премахнати претърпените щети и силите на страната възстановени толкова много, че българите станали отново опасни противници и съперници на Византийската империя. Начената от Телерюг разширение на България към югозапад, което този умен владетел осъзнал като единствено възможно, било продължено и станало една от най-важните задачи на бъдещите български владетели[29].

XIII. ВЪЗХОД. КРУМ ВЕЛИКИ

В 802 г. императрицата Ирина била смъкната от престола и византийски император станал Никифор Геник. Тази промяна на владетелите във Византия се оказала неблагоприятна за по-нататъшните българо-византийски отношения. Около същото време на българския престол се възкачил Крум. Неговото име се споменава от хрониста Теофан за пръв път в 809 г. Обаче, ако може да се съди по това, че сестриният син на Крум като младеж е придружил вуйчо си в похода му срещу Цариград в 813 г.[1], трябва да се приеме, че сестрата на Крум ще да се е омъжила около преди 16—17 години и то вероятно, когато брат ѝ е бил вече владетел. Ето защо може да се предположи, че Крум ще да се е възкачил на престола преди 800 година. Тогава той се явява наследник на Кардам. Обаче не е известно дали Крум е бил негов роднина. Първоначално мирните отношения между България и Византия продължили. Това позволило на новия кан да насочи вниманието си към северозападните граници на България, където ставали големи политически промени. Някогашната могъща империя на аварите била покорена от Карл Велики в 803 г. след продължителни войни и унищожена. Крум се възползвал от случая и откъснал около 805 г. източните ѝ области[2], в които под аварска власт се намирали много славяни и може би остатъци от панонските българи. Така аварската държава била напълно разрушена[3]. Част от аварите били преселени в България на византийската граница[4], които оказали по-късно военна помощ на българите срещу ромеите. Българската държава се разширила на северозапад, включила в границите си днешна Източна Унгария с Трансилвания и станала съседка на държавата на франките.[5] Границата е вървяла навярно по течението на Тиса и Дунав до устието на Сава[6].

Никифор, след като завзел властта, се заел да укрепва империята както вътрешно, така и външно. Една от първите му грижи била да подобри финансовото положение на страната чрез увеличаване на държавните доходи и да засили военната ѝ мощ.[7] Многобройното славянско население на Гърция, което заплашвало да превърне с течение на времето страната в славянска, привлякло вниманието на императора към себе си. Едно въстание на славяните в Пелопонес в началото на IX в. му дало повод да нанесе решителен удар. Славяните ограбили гръцкото население и в 805 г. нападнали град Патрас в Пелопонес, но претърпели поражение.[8] Взети били мерки и за възстановяването на гръцкия елемент в Южна Гърция. За да разреди славянското население, Никифор преселил голям брой жители от малоазийските теми сред славяните в Гърция[9]. След като Никифор взел и други мерки за укрепване на империята, насочил вниманието си навън към двата съседни на Византия народи: арабите и българите.

Той опитал щастието си най-напред срещу арабите. Данъците, плащани на арабите, за които се била задължила императрица Ирина, били преустановени веднага след възкачването на Никифор. Поради това арабите започнали отново да нахлуват във Византийската империя и завладели няколко важни погранични крепости. Тогава императорът се принудил да сключи в 806 г. унизителен мир с арабите.

Една година по-късно, в 807 г. Никифор се насочил към българите. Той скъсал съществуващия мир и излязъл срещу тях с желание, както изглежда, да си възвърне загубения в арабските войни престиж. Никифор едва бил достигнал с войските си Одрин, когато узнал, че придворните и тагмите готвели въстание. Това известие го накарало да се завърне[10] и той наказал жестоко заговорниците. Този поход, въпреки че завършил преждевременно и безуспешно, посочил на българския владетел опасността, която го заплашвала от страна на императора, и че между България и Византия не могат да съществуват повече мирни отношения.

През есента на следващата година се явили български военни отряди в областта на Струма по време, когато тамошната византийска войска получавала заплатата си. Те нападнали ромеите, убили много войници заедно със стратега и началниците им, заграбили цялата заплата — 1100 литра злато и обоза и се завърнали. Там загинали много офицери и от други теми[11]. За овековечаването на тази победа е била издигната, както изглежда, триумфална колона с надпис: „Сражение при Серес".[12] Според надписа нападението ще да е станало при Сер. Целта на българския поход е била навярно на първо място да унищожи византийската бойна сила в този край, за да улесни бъдещите военни действия в тази посока. Тук може би не малка роля е играло и желанието да се увеличи престижът на българите пред славяните в Македония, които вероятно не само са подпомогнали, но са взели и участие в нападението.

Главният удар Крум предприел през пролетта на 809 г. Този път той бил насочен срещу Сердика, която представяла сериозна пречка за походи на югозапад. Крум се отправил в навечерието на великденските празници срещу града и го завладял с измама и обещания. Обещал навярно на жителите и на византийския гарнизон да ги пощади, ако му предадат града без сражение. След завземането на града обаче не удържал думата си и заповядал, според Теофан, да убият 6000 войници и много граждани[12]. Големият брой на убитите е навярно много преувеличен. Причините за това масово избиване са неизвестни. Вероятно убитите не са искали или са се противопоставили на предложенията на Крум да се предадат, а може би са му готвели засада в града. Така или иначе, превземането на Сердика открило на българите пряк и свободен достъп през долината на Струма за Егейско море.

Когато в Цариград узнали за превземането на Сердика, Никифор потеглил веднага срещу Крум и то, както съобщава Теофан, само привидно, т. е., за да спаси престижа си. Това станало на третия ден на Страстната седмица. В изпратения до столичани военен бюлетин императорът се опитал, за голямо безчестие, както се изразява Теофан, да ги увери с клетви, че бил отпразнувал Великден в стана на Крум[13]. Обаче за толкова малко време Никифор не е могъл нито да стигне в Сердика, нито да завърже някакво сражение с Крум. По пътя за този град императорът срещнал офицери, спасили се от клането, които го молили за милост и пощада, но той отказал да изпълни молбата им и те преминали на служба у българите. Между тях се намирал спатарият Евматий, който бил опитен механик. Крум, който не искал да рискува решително сражение на чужда земя, напуснал своевременно Сердика, където Никифор пристигнал най-сетне. Той се опитал да поправи станалите разрушения в града с помощта на войската. Неговата заповед предизвикала обаче опасен бунт сред войниците, които били осмирени с големи обещания за подаръци и клетви. След това Никифор се завърнал бързо в столицата. След неговото заминаване Крум завзел, както изглежда, отново Сердика.

Византийският император Никифор не можел да се помири нито с нападението при Сер, нито със загубата на Сердика, които намалили още повече и без това загубения му престиж и засилили настроенията срещу него. Той жадувал за мъст и започнал да се готви за голям поход срещу българите, за да ги унищожи. В 811 г. събрал войски не само от Тракия, но и от малоазиятските теми. Заповядал също да се въоръжат на свои разноски с прашки и криваци множество бедняци, които злословили срещу него и били присъединени към редовната войска. С тези войски и сина си Ставракий Никифор потеглил срещу българите в края на юни или началото на юли[14]. В похода взели участие още зет му Михаил Рангабе, всички патриции, първенци и офицери, всички тагми и т. нар. хиканати, които образували дружината на сина му. Пътят, по който се движели, бил обичайният за походи срещу България. Той водел североизточно от Одрин през Маркеле и прохода Веригава за Плиска. От тези три географски точки Теофан съобщава само крепостта Маркеле. Когато Никифор и войските му стигнали тази крепост, неговият най-доверен прислужник Византий избягал при Крум заедно с императорските одежди и сто литра злато. Мнозина сметнали това бягство за лошо предзнаменование. Според Теофан, когато Крум узнал, че Никифор се намирал вече в Маркеле, се уплашил от огромната войска и помолил за мир. Обаче императорът със съгласието на съветниците си отхвърлил мирното предложение. След много заобикаляния през непроходими места Никифор, когото Теофан нарича дързък страхливец, навлязъл с безразсъдна смелост в България на 20 юли. При преминаването на прохода той не срещнал сериозна съпротива. Тези кратки сведения на Теофан се допълват добре от други два извора. В житието на Николай Студит[15] се съобщава, че когато императорът навлязъл в българските проходи, българите се изкачили на планинските височини, като оставили малоброен отряд на стража „малко нещо повече или по-малко от 15 000“. Приведеният израз показва, че броят е неточен или преувеличен. Този отряд бил унищожен от ромеите, които били нахлули като обезумели безредно в България[16]. Повече и подробни сведения за похода дава анонимният Ватикански разказ[17]. Българите, като научили за множеството ромейски войски, изоставили всичко и избягали по планините, понеже не могли да им се противопоставят, и Никифор навлязъл без съпротива. Според този извор той се сблъскал за първи път с отбрани български бойци до 12 000, след като влязъл в двореца на Крум, които били оставени да пазят мястото.[18] Изворът не казва кое е било това място, дали това е било дворецът или другаде. Редът на събитията в извора не са дадени строго хронологически.[19] Приблизително еднаквият брой на загиналите и посочването, че те били оставени за защита и че били избягали в планината, в житието на Николай Студит и във Ватиканския разказ показват, че се касае за едно и също сражение. А от съобщението на анонимния разказ по-нататък, че императорът бил срещнал други 50 000, които унищожил[20], се вижда, че сраженията не са станали след завземането на Крумовия дворец, а когато Никифор още е настъпвал, т. е. при навлизането му в България. Следователно той не е навлязъл без сражение, както съобщават умишлено двата извора. Еднаквите или почти еднаквите сведения на тези извори, както и премълчаването на сраженията при нахлуването почиват очевидно върху един общ първоизвор, който не ще да е друг освен императорското послание до жителите на столицата, в което броят на загиналите е бил даден много преувеличен, а сраженията неумело прикрити. Големият брой на загиналите, 62 000 или 65 000 буди основателно съмнение, дали изобщо е имало две сражения, а не само едно в прохода. Второто, изглежда, е

било измислено в императорското послание, за да оправдае чрез големите военни успехи и бягството на българите предприетият против желанието на мнозина поход. В анонимния разказ заслужава особено внимание изтъкването, че при отбраната на проходите бил загинал елитен отряд. Неговата саможертва напомня, макар и слабо, саможертвата на 300-те спартанци и 700-те теспийци, под предводителството на Леонид в Термопилския проход в 480 г. пр. н. е.

Нахлуването на Никифор било съпроводено с големи издевателства и жестокости. Поддавайки се на безграничната си омраза към всичко българско, той заповядал, според Теофан[21], да се избиват безжалостно хора от най-различни възрасти и животни, а според анонимния разказ да се опожаряват и неожънатите ниви.[22]

През трите дена след сраженията Никифор, съобщава Теофан, си въобразил, че всичко върви успешно и отдал победата не на бога, а на щастието и мъдростта на сина си Ставракий, като отправил заплахи и срещу началниците, които били против похода. Тези сведения на Теофан позволяват да се приеме, че военният план е бил дело на Ставракий и че те са взети също от послание, изпратено до столичани, както Никифор е направил по-рано при похода си за Сердика, за да съобщи за несъществуващи успехи. От само себе си се разбира, че в тези послания нещата са представени в най-хубава светлина и умишлено преувеличени, за по-голяма слава Никифорова.

Никифор, след като завзел Крумовия дворец, в който намерил богата плячка, заповядал да се поставят ключалки и печати на съкровищата, като наказвал жестоко всекиго, който се докосвал до плячката[23]. По-късно той започнал да раздава на войниците по списък медни съдове[24], дрехи и различни други неща от съкровищниците. Той заповядал също да разтворят и избите с вино и да дават на всички да пият до насита[25]. По този начин Никифор искал да задоволи и привлече войниците си.

След това императорът се изкачил в коридорите на двореца, разхождал се по чардаците на стаите, радвал се и казал: „Ето всичко това бог ми предаде и аз ще построя тук град на мое име, за да стана прочут за всички идни поколения.“ Така прекарал няколко дена,

План на Плиска

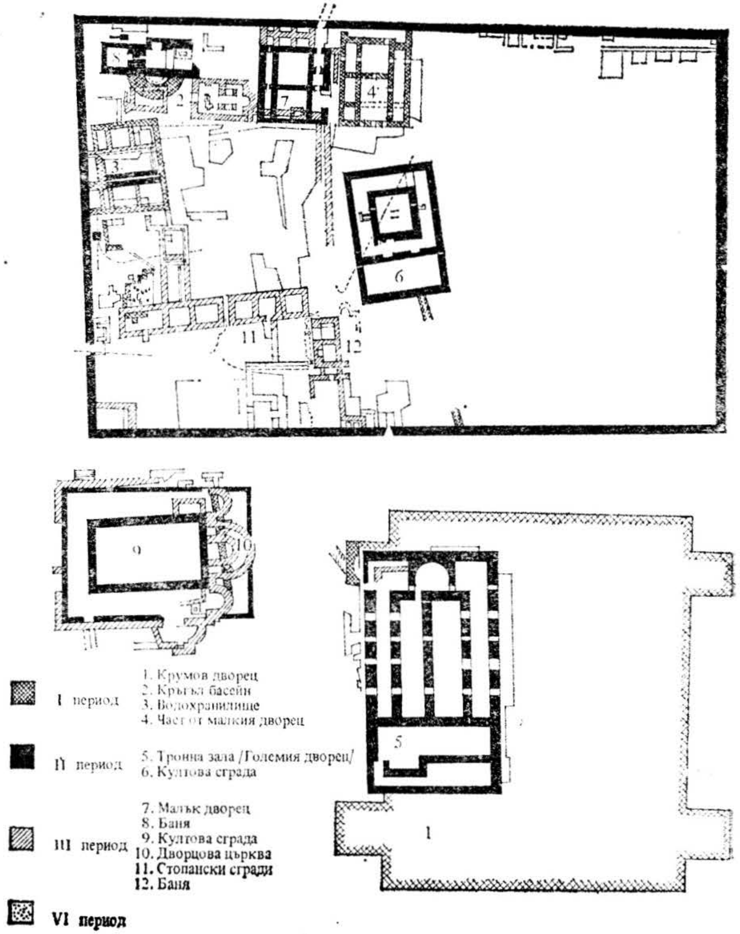

напуснал двореца и изгорил всички жилища заедно с оградата от поставени едно до друго дървета. Доколко това описание на Крумовия дворец отговаря на истината, е, разбира се, трудно да се каже. Досегашните археологически разкопки установиха, че под днешните развалини на големия дворец се намирал друг, много по-голям, унищожен от стихиен пожар, на който са останали само основите. Как е изглеждала самата постройка, не е известно. Теофан съобщава още, че Крум след завземането на двореца помолил Никифор отново за мир. Обаче и този път Никифор отхвърлил молбата. Според Ватиканския разказ той не мислил да напуска повече страната и прекосил бързо България, понеже искал да се отправи за Сердика, като си въобразявал, че е завладял цяла България[29]. Прекосяването, ако изобщо е станало, а не измислено за по-голяма слава, е било от юг към север до Дунав, гледано естествено от Цариград. Следователно Сердика била все още в български ръце.

Мирното предложение на Крум, когато Никифор бил в Маркели, слабата защита на проходите и бягството на българите по планинските височини се обясняват във византийските извори с големия страх на Крум и българите от огромната войска на ромеите. А според някои модерни изследвачи[30] успехът на Никифор се дължал на внезапното нахлуване. И двете обяснения не могат да бъдат верни. Походът на Никифор, който започнал още през май и едва на 20 юли, т. е. след около два месеца е достигнал българската граница, не е могъл по никакъв начин да остане тайна за българите или да бъде внезапен или неочакван. Чудноватото поведение на Крум от Маркели нататък едва ли може да се тълкува правилно като страх. Понеже иначе е необяснимо защо Крум, който бил отличен пълководец, както показват по-сетнешните му военни успехи срещу Византия, не се е опитал да окаже сериозна съпротива или да защити енергично проходите, на които завладяването при упорита съпротива не би било така лесно. Необясним е и слабият опит за защита на столицата Плиска. Явява се също така и въпросът, къде се намирал Крум и какво е правел, докато Никифор е хазайничел в Плиска и двореца му.

Очевидно всичко се е вършело според един добре обмислен и обширен военен план. Отстъпването на Крум е било чисто тактическо. То е трябвало да примами византийските войски отвъд проходите, да ги вкара един вид в чувал и да ги унищожи със засади в проходите. В известен смисъл това е представлявало в големи размери известната военна тактика на тюркските народи да отстъпват привидно по време на сражения и след това внезапно да се връщат, за да нападат неприятелите и да им нанасят поражения. Всички действия на Крум от Маркели до завземането на Плиска от ромеите са целели, от една страна, да се печели време, а от друга, да се създаде впечатление, че България е вече победена и завладяна. Хиляда години по-късно в 1812 г. подобна военна тактика е приложил и руският генерал Кутузов срещу нахлулия в Русия Наполеон.

Тайнственото изчезване на Крум и невъзможността да се завърже решително сражение между българи и ромеи, в което българските войски да бъдат разгромени от огромната ромейска армия и така да се получи истинска, а не въображаема победа, безпокоели и обърквали Никифор. Той, въпреки че не бил никакъв стратег, все пак разбирал, че походът без видима окончателна победа не е постигнал основната си цел -- покоряването на България. Никифор не е могъл да остане вечно в тази страна и да чака решително сражение, а е било вече време да се завръща и то с празни ръце. Това би унищожило и остатъка от силно намалелия му престиж в Цариград и би дало още по-голям повод на враговете му да се стремят да го свалят от трона. Всичко това, разбира се, не е могло да не окаже голямо психично въздействие върху него. Според Ватиканския разказ Никифор бил обзет от силно душевно разстройство. В продължение на 15 дни той бил напълно объркан. Не излизал от шатрата си, не давал никакви обяснения и разпоредби. Дори не искал да приеме собствения си син и посегнал да го бие. В случая няма нищо необикновено. В 1812 г. дори гениалният пълководец Наполеон изпаднал в подобно душевно настроение, когато не успял да завърже решително сражение с руските войски и е трябвало да отстъпи от горящата Москва, както съобщава неговият адютант генерал граф Де Сегюр[31] в мемоарите си. През това време на униние и безначалие ромейските войски се отдали на грабеж, а някои, като виждали душевното състояние на император, започнали да дезертират.

Докато траело всичко това, Крум не бездействувал, а приготовлявал мълчаливо голяма военна операция. Той наел живеещите наоколо славяни, авари и въоръжил по мъжки жените. Заповядал да издигнат укрепления в проходите, през които се влизало и излизало от страната. В един от проходите, според Ватиканския разказ, била направена преграда от дървета, която била висока и мъчнопроходима и приличала на стена. Зад преградата бил изкопан дълбок ров.

Когато Никифор, който бил вече потеглил назад и навлязъл в един от проходите, узнал, че проходите са преградени, изпаднал в още по-голямо смущение и бил казал според Теофан, на придружаващите го: „Дори крилати да бяхме станали, никой да не се надява, че би избягнал гибелта.“ Той изпратил напред по-голямата част от войските, а сам останал с приближените си назад. Никифор мислел, че ядрото на войската, както и другите отряди, ще успеят да пробият преградения проход и той ще може да премине след тях безопасно. Отделните войскови отряди вървели на големи разстояния един от друг, навярно за да избегнат възможни засади. Българите, които наблюдавали може би заедно с Крум движението на ромеите и забелязали как безредно вървят, дебнели удобен момент за нападение.

Изминали били 15 дни, откак Никифор бил нахлул в България, когато на 25 срещу 26 юли, което било съботен ден, през нощта на разсъмване се чувала врява и подреждане на въоръжени тълпи за бой около мястото, гдето се намирал императорът и неговата свита. Това изопнало още повече нервите на всички. Теофан не съобщава каква е била врявата. Има основание обаче да се предположи, че е ставало това, за което Суидас (Lexikon, ed . adler 2, 355 и I, 2, 15) съобщава за аварите за друг случай: „Аварите възнамерявали да нададат грозен и див рев и боен вик, смесен с думкане на малки тъпани и то така силно да прозвучи, та ромеите да изпаднат в страх и ужас.“ А според 35-ия отговор на папа Николай по допитванията на българите „българите били свикнали, когато влизали в сражения. . . да правят заклинания, игри, пеения и някакви гадания“.

Призори, когато ромеите още спели, българите нападнали най-напред шатрите на императора и големците, които го обкръжавали. Нападнатите направили отчаян опит да се противопоставят, но били скоро надвити и избити. Там паднали, пише Теофан, патрициите Аеций, Петър, Сисиний, Трифилис, Теодосий Саливарас и други, а също много стратези и други висши офицери. С една дума, загинала „цялата християнска красота“[32]. Убит бил и самият император Никифор[33], а неговият син Ставракий тежко ранен.

След това българите се спуснали срещу другите ромейски войски, които, като узнали какво е станало с императора и неговата свита, ударили на бяг, преследвани от българите. Ето как предава Ватиканският разказ това бягство. „На това място се намирала много блатиста и мъчнопроходима река. И понеже войниците не намерили веднага брод, за да я преминат, преследвани от неприятелите, внурнали се в реката. Те влезли заедно с конете си и понеже не могли да излязат, загинали в блатото, тъпкани от онези, които идвали след тях. И понеже падали един върху друг, реката така се изпълнила с хора и коне, че неприятелите могли да преминават отгоре им безвредно и преследвали останалите, които мислели естествено, че са се спасили. Тук прочее загинали всички патриции и останалите началници. А онези, които смятали, че са избягнали гибелта в реката, дошли до преградата, която българите построили — тя била здрава и много мъчна за преминаване — и понеже не могли да я прескочат с конете си, оставяли ги, изпълзявали с ръцете и краката по нея нагоре и се спускали на другата страна. А понеже бил изкопан отвъд дълбок ров, спускайки се от високо, раздробявали членовете си. И едни веднага умирали, а други се попредвижвали малко и понеже не могли да ходят, падали на земята и така умирали, измъчвани от глад и жажда. На други места някои подпалили[34] преградата и след като връзките, разбира се, изгорели и преградата се срутила върху изкопа, бягащите, отпуснати, без да гледат напред, нападали самите те и конете им в рова на изкопа, изпълнен с огън. Това било по-голямо нещастие от речните опасности... Там всички загинали, едни погубени от меч, други удавени в реката, други паднали от преградата, а други изгорели в огъня на изкопа. А неколцината спасили се умрели и те почти всички, след като се завърнали в къщи“.[35] В ръцете на българите победители попаднало цялото въоръжение на ромеите заедно с императорския багаж.[36]

Поражението на византийските войски било страхотно. След пленяването на император Валериян от сасанидския цар Сапор I в 260 г. и загиването на императора Валент в сражението при Одрин в 378 г. сега отново загинал император от неприятелски войски. След победата Крум заповядал да отсекат главата на Никифор и да я набучат на кол за зрелище на идващите при него „езичници“ и за позор на ромеите в продължение на много дни. След това поръчал да направят от горната част на черепа чаша за пиене, която била обкована отвън със сребро[37]. Крум се гордеел с тази чаша и карал славянските вождове да пият от нея по време на угощения[38].

Ставракий, синът на Никифор, също се спасил, но с тежка рана в дясната страна на гърба. Той стигнал в Одрин и оттам в Цариград, където починал от раната си след няколко месеца при големи мъки.

Къде е станало поражението на Никифор, е спорен въпрос, който се затруднява и от обстоятелството, че ромейските войски са отстъпвали през няколко съседни прохода. Приема се обикновено, че поражението е станало в прохода Върбица[39]. Избиването на ромеите се случило според Ватиканския разказ в проход, в който се намирала блатиста и мъчнопребродима река. Това е единственото географско посочване, което може да помогне при определянето на мястото. Ако изворът дава точно географския ред на срещнатите от ромеите препятствия, то тази река може да бъде само Тича[40]. Преградата е била издигната в теснините на прохода. Такива удобни теснини предлага Ришкият проход, след като се премине Тича, но преди да се стигне до река Луда Камчия, където се забелязва окоп, наречен Еркесия[41]. Следователно може да се приеме с известни резерви, че поражението е станало в Ришкия проход, който е бил винаги най-пряката връзка между Дунав и Цариград. Една отстъпваща или бягаща панически войска ще използва естествено най-прекия път за Цариград[42]

* * *

Поражението и гибелта на Никифор имали тежки последици за Византия както вътре, така и вън. Ставракий бил провъзгласен за император, но тежката му рана, която се влошавала постоянно, не му позволявала да се занимава сериозно с държавните работи. На негово място войската и сенатът поставили куропалата Михаил Рангабе, неговия зет. Но новият император се оказал неспособен да отклони българската опасност. Победителят Крум, въпреки големия си успех сметнал за разумно да сключи мир с Византия и предложил на ромеите мир. Но те отхвърлили предложението[43]. Тогава, за да ги принуди да сключат мир и за да им покаже, че неговата военна сила е все още мощна и бойка Крум завладял през пролетта на 812 г. град Дебелт чрез обсада. Жителите му се предали на победителя и били изселени заедно с техния епископ.

На 7 юли същата година император Михаил I Рангабе потеглил срещу българите. Жена му Прокопия го придружила до Цурулон (дн. Чорлу). Но когато падането на Дебелт се разчуло, войските, особено малоазиатските от темите Опсикион и Тракесион се разбунтували срещу императора и неговите съветници, понеже се страхували от войната и гарнизонната служба. Все пак Михаил успял да ги усмири и успокои с подаръци и обещания. Българите се възползвали от бунта и завзели още по-голяма част от Тракия и Македония. Тогава ромеите побягнали и напуснали градовете Анхиало, Бероя, Никея (т. е. Малка Никея), крепостта Проват, Филипопол и Филипи (при Кавала), а също и други някои крепости, без никой да ги преследва. Навярно те се бояли да не би българите да си отмъстят на тях за извършените от Никифор злодеяния в България. А преселените от Никифор ромеи насила в областта Стримон в 809—810 г. се възползвали от случая да избягат и да се завърнат в родните си места[44].

Императорът Михаил I не направил, както изглежда, никакъв сериозен опит да спре нахлуващите българи, а се завърнал в столицата. Причините за това са били не само бунтът на войската, но и избухналите безредици в Цариград. Неспособното ръководене на войната накарало столичани да си спомнят за славните времена на императора Константин V, когато той нанасял поражения на българите и насмалко не ги покорил. Те се събрали при гроба му и призовавали мъртвия владетел да стане и спаси империята. Толкова голяма е била уплахата от българите в столицата.

Крум бил убеден, че неговите военни успехи и натегнатото положение в Цариград ще принудят сега императора и неговите съветници да се съгласят на мирни преговори и затова направили чрез един пратеник на име Даргамер, навярно славянин, отново предложение за мир. Той поискал да се поднови мирният договор между Кормесий и император Теодосий III от 716 г. (вж. по-горе)[45]. Към уговорените в този договор клаузи, които предвиждали данък и установяване на българовизантийската граница недалеч от днешната българотурска, трябвало да се прибавят още две нови[46]: бегълците от двете страни трябвало да се предават взаимно, дори ако са правили заговор срещу властта и търговците и на двете страни се задължавали да внасят в бъдеще стоките си, снабдени с документи и печати. Стоки, които не отговаряли на тези изисквания, трябвало да се конфискуват и внасят в държавното съкровище. Според първата от двете нови клаузи Крум искал да не се дава политическо убежище на заговорниците срещу властта. У Йоан Скилица[47] се намира следното съобщение, което може би трябва да се свърже с тази клауза. „Някакви българи се вдигнали от бащините си селища и целокупно достигнали ромейската земя. И приети от император Михаил, били заселени от него в различни места. А и някои ромеи, които били пленени в предишните войни, разкъсали робските вериги и се завърнали в родните си селища. Вождът на българите Крум настоявал всички тези да му се предадат.“ За същината на тези българи, които се изселили масово от България, могат да се правят само предположения. Може би това са били българи, които са сътрудничили на ромеите по време на войните, или които са възприели християнството и не били доволни от властта на Крум. Тяхното бягство, изглежда, е станало по политически причини. Естествено те са могли да бъдат използувани от Византия срещу България.

Новата втора клауза е ясна. Тя имала за цел да направи контрабандата и други злоупотреби в търговията мъчни или невъзможни и свидетелствува за голям развой на търговията в България. Мирните предложения били придружени с писмо, в което Крум заплашвал: „Ако не побързаш с мира, по твоя вина ще се отправя срещу Месемврия.“

Мирното предложение на Крум било отхвърлено в съвета, свикан от императора, за да го обсъди, понеже надделяло мнението да не се приема клаузата за предаването на бегълците. Тогава, около средата на октомври 812 г., Крум потеглил срещу Месемврия, града, който играел важна роля във византийските походи срещу България. Той влачел със себе си бойни и обсадни машини, които българите научили да правят от един покръстен арабин, много способен механик. Той бил избягал при българите по време на Никифоровия поход срещу България, понеже бил жестоко бичуван по заповед на императора заради протеста му против лошото заплащане и оставен в Одрин. С тези машини Крум нападнал Месемврия.

Михаил I, когато видял, че Крум изпълвал заплахата си и че той самият не бил в състояние да му се противопостави, свикал на 1 ноември отново съвета, в който взели участие патриархът, епископите на Никея и Кизик, Теодор, игуменът на манастира Студион и други видни лица, за да разискват още веднъж върху предложението за мир. Императорът, патриархът и епископите се обявили за сключване на мир. Обаче Теодор Студит и други някои настоявали да се отхвърли мирното предложение. Те не били съгласни с клаузата за предаване на бегълците, понеже тя била в противоречие с принципите на християнското милосърдие[48]. Във връзка с това хронистът Теофан отбелязва критично[49]: „Първо, че без някой да е бягал при нас, ние предадохме намиращите се в аула (т. е. Плиска), ако и да можехме да ги спасим, сключвайки мир. И второ, че дори да са избягали рядко някои, трябваше да се действува повече за спасението на мнозинството и на съплеменниците, отколкото да се обогатяваме с неизвестни и не видни лица“. От тези думи на Теофан се вижда, че в Плиска, може би в самия дворец, са се намирали голям брой знатни ромеи, пленени при поражението на Никифор, чието освобождаване зависело от сключването на мира. По-късно те може би са загинали. И така мирът не бил сключен.

На 5 ноември в столицата дошло известието за падането на Месемврия. Градът бил обсаден цял месец, без някой да му се притече на помощ. Това съобщение изплашило мнозина ромеи, понеже го смятали за предвестие на по-големи нещастия. В завладения град българите намерили много запаси. Крум завзел заедно с Месемврия отново Дебелт. И в двата града в ръцете на българите попаднали 36 медни сифона, с които бил изхвърлян т. нар. гръцки огън[50], заедно с голямо количество от този течен огън, както и много злато и сребро.

След падането на Месемврия император Михаил се отказал окончателно от мирни преговори с Крум и започнал усилено да се готви за война срещу него. Той заповядал да се съберат войски от всички теми, т. е. военни области и да се съсредоточат в Тракия. Тази заповед обаче предизвикала всеобщо недоволство, особено у войниците на темите Кападокия и Армениакон. Крум, който узнал, както изглежда, своевременно за приготовленията, решил да нападне внезапно императора, преди да събере войските си. В началото на февруари двама византийци избягали от България и съобщили на императора за намеренията на Крум. На 15 същия месец Михаил напуснал столицата и потеглил срещу българите. Между това Крум бил вече тръгнал на поход. Обаче двамата противници не могли да се срещнат, понеже Крум се завърнал поради неизвестни причини, без да постигне нещо. Според Теофан[51] той загубил много хора. Хронистът не съобщава причината за това, но се задоволява да каже, че това станало по божия промисъл. Може би мнозина войници са загинали от силния студ през най-студеното време на годината или сред тях е избухнала някаква болест. Императорът се завърнал радостен в столицата, като по пътя уредил някои работи.

В началото на май Михаил тръгнал отново на поход, придружен и този път от императрицата Прокопия[52]. Тя дошла до акведукта[53] при Хераклея. Настроението сред войската било още лошо. Войниците ругаели открито императора.

На 4 май станало лунно затъмнение, което уплашило простите войници. През това време император Михаил обикалял с войските и стратезите из Тракия, без да се отправи за Месемврия или да предприеме нещо срещу неприятеля. Той се поддавал на празните думи на неопитните във военно дело съветници, които твърдели, че неприятелят не ще се осмели да го нападне, докато се намира на византийска земя. Войската ограбвала местното население, според думите на Теофан, повече отколкото би направило това неприятелско нахлуване. Най-сетне императорът дошъл при т. н. Клисури[54] (т. е. планинските проходи — днес Дервентски височини на днешната българо-турска граница). Една част от тях били заети от войски на темите Македония и Тракесион, под командата на Йоан Аплакис, патриций и стратег на Македония. В началото на юли Крум потеглил също за бойното поле и се установил на стан при Версиникия (дн. развалини при Маламирово, по-рано Хамбарли, Елховско), на около 30 мили от стана на императора[55]. Във връзка с подготовката на този поход в България стои съдържанието на един първобългарски надпис, намерен в Хамбарли (=Версиникия), който съобщава някои важни подробности за разпределянето на войските и на нейния команден състав. Според този надпис, на който началото е отчупено и който представлява военна заповед, издълбана на камък, за главнокомандуващ на центъра или за началник на всички южни български войски бил назначен братът на Крум, чието име не е запазено. За негов помощник или съветник бил определен стратегът Лъв, навярно един от офицерите на император Никифор, които избягали при българите (вж. по-горе) или които били техни пленници, но постъпили на българска служба. Началството на дясното крило на войската, което започвало при дн. Стара Загора и се простирало навярно на юг, е било дадено на ичиргу боила Тук. Негови помощници или съветници били стратезите Вардан[56] и Йоан, които принадлежали към същата група византийски офицери както Лъв. Лявото крило, което било разположено покрай Черноморския бряг от Анхиало и продължавало на юг до Созопол и Ранули[57], е било поверено на капхана Иратаис, с помощници или съветници стратезите Кордил и Григорас[58], пак от същата група византийски офицери на българска служба. Тази войска е трябвало да пази брега от възможни десанти. Ядрото или ударните войски командвал самият Крум, което не се споменава в надписа, но се разбира от само себе си.

Двамата противници стояли един срещу друг 15 дни, без да предприемат нещо. Крум не искал да започне сражението заради превъзхождащите сили и изгодните позиции на неприятеля. Ромеите били заели позиции

на височините, а българите в долината. И двете войски страдали от голямата жега. Затова Йоан Аплакис и патрицият. Лъв, стратегът на малоазиатските войски предложили на императора да започнат сражение. Той обаче под влияние на своите съветници отхвърлил предложението. Тогава Йоан Аплакис решил на своя глава да нападне българите. На 22 юли 813 г. започнало сражението. Отначало ромеите имали успех. Обаче стратегът Лъв, който имал тайното намерение да покаже, че императорът е неспособен за военно изкуство и да бъде провъзгласен на негово място за император, оттеглил войските си, вместо да се намеси в сражението[59]. Останал сам, Йоан Аплакис не могъл да устои на контраатаката на българите. Той бил не само победен, но загубил в сражението живота си заедно с много други.

Император Михаил напуснал също бойното поле. Тогава всички ромейски войски започнали да бягат без съпротива. Крум бил най-напред изненадан от оттеглянето и предположил, че се касае за засада. Затова той задържал войската си от преследване. После обаче, когато видял, че всички ромеи бягат, се впуснал да ги преследва. Настанала такава голяма паника сред бягащите ромейски войници, че когато чували зад гърба си тропот на конски копита, мислели, че българите ги преследват и бягали до изтощение. Те захвърляли оръжие и ризници по пътя и загивали от глад и жажда. Отделни групи достигнали някои крепости, които Крум превзел по-сетне с обсада, и пак паднали в ръцете на българите. Захвърленото оръжие било събрано от преследвачите. Взети били също обозът и императорската шатра.

Това тежко поражение разклатило окончателно престола на император Михаил I. На 11 юли 813 г. малоазиатските войски го свалили и за император провъзгласили своя стратег Лъв.

Между това Крум продължил похода. Той оставил брат си да обсажда Одрин и се явил на 17 юли с пехота и конница, пред стените на престолния град. Обикалял стените от Влахерните[60] до Златната врата, показвал военната си мощ и за да сломи отбранителната сила на византийските войски в града, извършил магически деяния. А именно, Крум принесъл според обичая хора и много добитък на ливадата пред Злат-

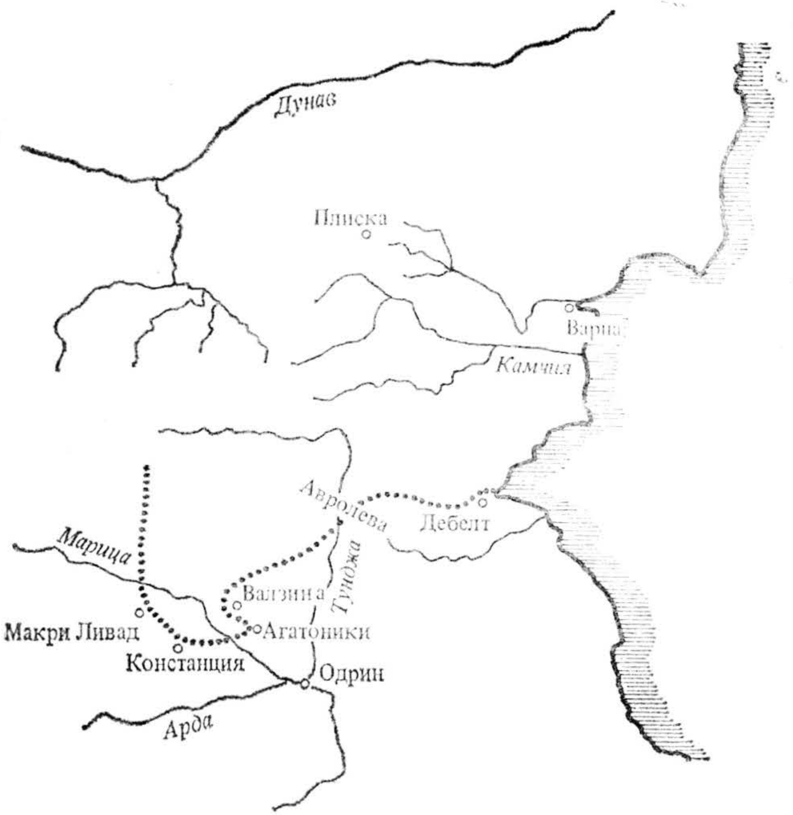

Граница между България и Византия
според надпис № 91

ната врата. Намокрил краката си на брега на морето, облял се, поръсил войската си, която го акламирала, и преминал между наложниците си, които му се кланяли и го славели. Всичко това било наблюдавано от градските стени, без някой да му попречи или поне, както съобщава Теофан, да пусне една стрела срещу него. Накрая поискал от императора да забие копието

си в Златната врата, за да изрази символично, че е завладял града.[60] Обаче императорът не се съгласил. Тогава Крум се разположил на стан извън града при манастира на Светите безсребърници (Косма и Дамян[61]). Оттам имало хубав поглед върху града. Станът на българската войска, която плячкосвала околностите, се простирал от Влахерните до този манастир. Крум разбирал добре, че нито войските му са подготвени за дълга обсада, нито градът, на който здравите стени сам виждал, може да се превземе лесно без флота поради свободния му достъп до морето и Мала Азия. Затова той предложил на новия император да започнат мирни преговори, като се надявал да сключи, предвид на досегашните му успехи, изгоден за българите мир. Според т. нар. Неизвестен писател[62] Крум поискал данък в злато, голямо количество скъпи одежди и известен брой отбрани девойки. Император Лъв V решил, с одобрението на първенците, да се отърве с хитрост веднъж завинаги от опасния български владетел. Той се съгласил привидно на предложението за мирни преговори и поискал Крум да се яви на среща. Крум трябвало да дойде с няколко невъоръжени придружители при морето, където и императорът щял да пристигне с хеландия по вода.

През нощта трима въоръжени мъже били скрити в една от постройките на Гала[63], извън Влахернската врата. Те получили заповед, щом им се даде знак, да изскочат навън и да убият Крум. Българският владетел дошъл, без да подозира нищо, с трима придружители на определеното за среща място. Тези придружители били логотетът на Крум, навярно т. нар. ичиргу боил[64], зет му Константин Пацик, който бил избягал преди много години в България, и неговият син. С тях дошли освен това още трима души[65]. Всички били без оръжие, както било уговорено. Пристигнали също и ромеите с хеландията. Крум, който яздел на кон, слязъл и седнал на земята. Синът на Константин Пацик държал коня оседлан и обюздан. По време на разговорите Ексабул, един от дошлите от града, открил главата си с ръка. Крум забелязал това, скочил възмутен, повдигнат от придружителите си, яхнал оседлания кон и избягал. Скритите въоръжени ромеи излезли, почнали да го преследват и пуснали няколко стрели подир него. Те мислели, че са го ранили[66]. Според Теофан[67] той бил наистина ранен. Крум стигнал сам при войските си. Ромеите, които гледали от градските стени, се развикали: „Кръстът победи“. Тримата придружители на Крум били заловени от хората от хеландията, които убили логотета на място, а Константин Пацик и сина му отвлекли живи със себе си.

Подлото нападение разгневило така много Крум и го изпълнило с жажда за мъст, че заповядал на войската да опожари и опустоши цялата околност на столицата. Всички големи църкви в отвъдната страна на града (дн. Пера), манастири, дворци, постройки и предградия били превърнати в пепелища. Един отряд бил изпратен да опустоши Св. Мамант[68]. Там били опожарени дворците и двете императорски спални, колоните изпотрошени, а украшенията — медният лъв на хиподрома заедно с мечката и змея на водохранилището, както и отбрани мраморни изделия — задигнати. Плячката била натоварена на коли и откарана. Всички пленници били избити, а добитъкът изклан. Друг един отряд минал по целия бряг на Босфора, запалил всички тържища, взел голяма плячка и се завърнал. Българите нападнали и източната част на града и опожарили всичко, което се намирало извън Златната врата до Регион[69]. Оттам те тръгнали по стария римски път Виа Егнация на запад по крайбрежието на Мраморно море. Разрушили крепостта в Атира[70] заедно с прочутия мост. В Селимбрия и Даонион[71] съсипали крепостите, църквите и жилищата. Обаче те не могли да влязат в Хераклея и затова изгорили всички пристанищни постройки и околността му. В Редесто[72] не само съборили крепостта, но запалили всички къщи и църкви и убили много хора. Българите дошли чак до Панион[73] и понеже и там не могли да превземат крепостта, опустошили цялата околност. В Апрос[74] сринали крепостта и го опожарили. Освен споменатите крепости Неизвестният писател съобщава, че много други крепости били съборени и опожарени. Между тях били според два първобългарски триумфални надписа Теодорупол, Гариала и навярно манастира Студион (№№ 23, 25 и 37). Опустошителният поход за отмъщение продължил и по-натат. След десет дни българите стигнали до планината Ганос[75], където били укрити много хора и почти целият

добитък. Били убити множество хора, главно мъжете, а жените с децата и добитъкът изпратени в България. След това българите се отправили за Ексамилион[76] и стигнали чак до Абидос[77]. Оттам свърнали към река Хеброс и се насочили нагоре към Одрин. По пътя сривали всички крепости, големи и малки. Имената на някои от тях са отбелязани в първобългарските триумфални надписи[78] като Дидимотихон (дн. Димотика), Аркадиопол (дн. Люлебургас), Бурдизон (дн. Баба Ески), Скутарион при Одрин, Букелон (дн. Фикел), Вюзие (дн. Виза) и Созопол. Последната крепост е била завладяна вече преди това.

Когато Крум стигнал при Одрин, където бил оставил брат си, за да го обсажда, усилил обсадата[79], като поставил в действие обсадни машини и градът паднал след много дни в негови ръце. Жителите му, които мрели от глад и не се надявали на никаква помощ, се предали. Архиепископът на Одрин Мануил бил подложен на голям позор. Съгласно византийския триумфален обичай той, било като най-видният от всички пленници, било като заместник на императора, бил свален на земята и Крум стъпил на врата му в знак на победа[80]. Навярно в превзетия Одрин не се намирало видно военно лице, върху когото да се изпълни триумфалният обичай. Жителите на Одрин, между които се намирали и родителите на бъдещия византийски император Василий I[81], на които броят бил според един житиен извор[82] 40 000, а според т. н. Продължител на Георгий[83] 10 000, били преселени по византийски образец с цялото тяхно имущество в отвъдна България, т. е. отвъд Дунав[84]. С това преселване Крум целял, от една страна, да намали византийското население в Тракия, а от друга, да създаде военно погранично население в заплашваната от северни нападения област.

Между действията на българския владетел и тези на Никифор в завзетите неприятелски земи има съществена разлика. Докато опустошенията и избиването на населението в Тракия от българите били преди всичко пряка последица от коварното нападение върху Крум, то злодеянията, извършени по заповед на Никифор в България едва ли биха могли да бъдат оправдани. Отвличанията на населението и на добитъка, преселванията и сриването на крепостите в Тракия са били диктувани не само от желание за мъст, но и от чисто военни съображения във връзка със замислената още тогава бъдеща война срещу Византия. Те са имали за цел да отслабят напълно защитата на Тракия и да я извадят от строя.

Император Лъв V през цялото време, когато Крум дал свободен отдушник на гнева си в Тракия, не направил никакъв опит да го възпре. Той се чувствувал напълно сигурен зад стените на Цариград и се грижел само да затвърди властта си.

В началото на зимата, когато настъпило меко време и реките не били още пълноводни, Крум изпратил една войска от 30 000 човека, цялата облечена в ризници, в Тракия, която стигнала без съпротива до Аркадиапол и преминала реката Регина (дн. Ергене[85]). Там те пленили според Неизвестния писател[86] 50 000 мъже, жени и деца, на които заграбили цялото имущество, арменски покривки за кревати[87], скъпи килими, голям брой дрехи и медни съдове. Преди българите да потеглят назад с пленниците, завалял обилен дъжд цели осем дни и реките силно придошли. Българите останали там 15 дни с пленниците, без никой да ги безпокои, докато времето се оправило и наводнението се изтекло. Те накарали пленниците да отсекат дървета и да построят мост. След това заминали заедно с пленените за България, като натоварили плячката на коли и откарали всички стада, говеда и дребен добитък. Походът имал навярно за цел да разузнае състоянието на крепостите и положението в Тракия и да държи тамошното население в напрежение и страх.

На следващата година 814 Крум решил да превземе Цариград. Той събрал голяма войска, която се състояла не само от българи, но и от авари и бойци от всички славянски земи. Освен това приготвил всякакъв вид обсадни машини, огнехвъргачки, лостове и много други. За тяхното превозване стояли на разположение 5000 обковани с желязо коли и 10 000 вола. Крум имал намерение да завземе града от западната му страна при Влахернската врата, т. е. там, където миналата година бил нападнат. Император Лъв V, който междувременно бил затвърдил положението си, не останал този път бездеен. Той дочул нещо за българските приготовления и изпратил съгледвачи, които потвърдили мълвата. Събрал също голяма войска и техници, на които заповядал да издигнат нова стена пред Влахерните и да изкопаят широк ров. Освен това проводил пратеници при германския император Людвик Благочестиви, за да дирят помощ от него срещу българите[88].

Всички тези приготвления станали обаче излишни. На великия четвъртък преди Великден, т. е. на 13 април 814 г. Крум починал внезапно. От устата, ноздрите и ушите му потекла кръв. Така ненадейно завършил живота си един от най-големите и забележителни български владетели и основател на последната първобългарска династия[89]. Известието за неговата смърт било донесено в Цариград от двама избягали пленници. Византийският император Лъв V се показал и в този случай непочтен. Той разпратил лъжливо послание във всички градове и страни, че заварил българите близо до столицата и ги прогонил, а техният владетел улучил смъртно със стрела[90]; така бил загинал тяхният враг.

За вътрешната дейност на Крум се знае много малко, понеже изворите почти не дават сведения за нея. От споменатия по-горе първобългарски надпис от Хамбарли (№ 47) се вижда, че начело на войската е стоял канът, чийто брат бил неговият пръв помощник. След тях идвали двама висши сановника: боилът капхан и ичиргу боилът. В ръцете на тях тримата, съответно четиримата, се намирала и висшата държавна власт, понеже у тюркските народи ръководителите на държавата са били същевременно и най-висшите военачалници. Дали тази ръководна тройка или по-скоро четворка, която се среща и у други тюркски народи, е съществувала от по-рано или е била създадена от Крум, не е известно. Властта на втория кан, т. е. на капхана е била, както изглежда обаче, много ограничена в полза на първия, който сега се явява като истински глава и деен ръководител на държавата. Може би това е дело на Крум, за да се избегнат миналите вътрешни сътресения, които донесли големи щети на България. Той изпълнявал функциите и на върховен жрец или шаман, както показват магическите му деяния пред стените на Цариград. Следователно светската и духовната власт били обединени в едни и същи ръце. Така Крум станал истински монарах. Капханът запазил мястото си във войската като един от двамата най-висши главнокомандващи и то това на по-висшия.

Крум се опитал да премахне българските емигранти в Цариград, като предложил на императора да се включи в мирния договор-клауза, според която емигрантите и на двете договарящи страни да се предават взаимно, дори ако заговорничат срещу страните си, т. е. той предлагал да се премахне политическото убежище. Тази клауза, за приемането на която Крум настоявал особено много, станала причина да не се сключи мир между двете страни.

За да затвърди държавата още повече вътрешно, Крум издал и няколко закона. Според Суидас[91] той бил запитал пленените авари, кои са били причините, за да загине държавата им. Те изтъкнали следните причини: увеличаването на взаимното оклеветяване, което довело до премахване на по-храбрите и по-умните хора, общуването на злодеи и крадци със съдиите, пиянството, подкупите и разширението на нечестната търговия. Тогава според същия извор Крум свикал всички българи и им обявил следните закони: 1. Ако някой обвини някого, да не бъде изслушван предварително, освен ако бъде разпитан свързан. И ако се окаже, че клевети и лъже, да се погубва. 2. Да не се позволява на никого да снабдява с храна крадец. На този, който се осмели да стори това, да бъде конфискуван имотът, а на крадеца да се счупят краката. 3. Всички лозя да бъдат изкоренени. 4. На всеки просек да се дава достатъчно, за да не се нуждае отново. На този, който не постъпва така, да се отнема имотът.

Верността на горните сведения на Суидас се приема различно. Г. И. Кацаров[92] сметна разказа за измислица. Той предположи, че третият закон за изкореняване на лозите стои във връзка със съобщението на Страбон за унищожаването на лозите у даките по времето на техния владетел Бойребистас. Той обърна внимание на известието на Теофан, че Крум пиел от черепа на Никифор при угощения. Срещу съществуването на такъв закон говори по-скоро анонимният Ватикански разказ, според който Никифор разтворил избите с вино на Крум и дал на войниците да пият до насита (вж. по-горе). В. Н. Златарски[93], който прие, че разказът на Суидас е истински, бе на мнение, че третият закон е

бил временна мярка. Според Кацаров разказът имал морализираща тенденция. Той не отрече възможността Крум да е издал някои закони. Това законодателство обаче представя може би кодификация на съществуващите тогава правни обичаи, на които следите Кацаров намира в „Отговорите на папа Николай I“. Така отговор 84, който се отнася до онези, които обвиняват лъжливо, може да се свърже с първия закон. На същия учен изглежда съмнителен и четвъртият закон. Според Златарски първите два закона стоят близо до Еклогата на Лъв III, която предвижда за клеветниците набиване на кол, а за рецедивистите-крадци отсичане на ръце. Така или иначе, разказът на Суидас е очевидно отзвук на мерките, взети от Крум за повдигане на морала в България, който навярно е бил много паднал по време на походите на Константин V.[94] Че Крум е държал наистина на законността, показва неговото предложение мирният договор с Византия да съдържа клауза за външната търговия, с която да се премахне контрабандата и да се попречи по този начин на незаконната търговия. С това той е искал да запази и българските търговски интереси.

Особено внимание е обърнал Крум на отношенията със славяните, живеещи на територията на България. В тази посока той продължил политиката на своите предшественици. Бъдещето на страната той виждал в сплотяването на двата етнически елемента. Славяните били неговите верни съюзници по време на война. Крум се стремял да ги държи на своя страна и в мирно време. Негов пълномощник в мирните преговори в 812 г. в Цариград бил славянинът Даргамер[95]. Този славянин е бил навярно високопоставена личност в държавното управление или виден и сигурен довереник на Крум. На тържествените угощения в двореца били канени и славянските племенни вождове, които Крум подканял да пият за здраве от скъпоценната чаша, направена от черепа на Никифор.

За защита на пограничните области Крум преселвал части от покорените от него народи. Така след победата над аварите част от тях били преселени или на българо-византийската граница, или някъде другаде в България. Те били наети както славяните като съюзници, когато Никифор нахлул в България, и спомогнали за неговото поражение. За да могат да се притекат на помощ своевременно, те ще да са се намирали в България, понеже иначе не би било възможно да бъдат наети и да вземат участие от Панония за краткото време, през което са се развивали събитията. По-късно в 814 г. същите авари е трябвало да вземат участие в похода срещу Цариград.

В граничната област отвъд Дунав били преселени ромеи от Тракия и Одрин (вж. по-горе). Това изселване на византийското население се явява като успоредица на преселването на арменци и сирийци от Констатин V в Тракия и на гърци в Гърция от Никифор. Преселването на население е била византийска практика, наследена от Рим, която възприели от Византия както Карл Велики, така и Крум[96].

Крум приемал на драго сърце византийски бегълци, ако те биха могли да му бъдат полезни. В 809 г. много византийски офицери били принудени да избягат от Никифор при Крум. Между тях се намирал, както вече се спомена, и спатарият Евматий, който бил отличен механик. При Крум избягал и един покръстен арабин, също добър механик, който научил, както също се спомена, българите да строят обсадни машини. В 811 г. по време на поход избягал Византий, доверен прислужник на Никифор. Неизвестно кога при Крум дошъл някой си Пацик, чийто син станал доверено лице и негов зет[97]. Бегълци от Византия са били вероятно и стратезите Лъв, Йоан, Вардан, Кордилис и Григорас, които според първобългарския надпис № 47 били съветници или помощници на първобългарските командващи армии. Мирният договор от 815 г. (вж. по-долу) споменава изрично бегълци стратези. Всички тези бегълци намирали добър прием в България. По-късно някои от тях злоупотребили с доверието на българите.

Крум имал намерение, както се вижда, да възстанови опожарената от Никифор Плиска и да я украси с разни художествени произведения, задигнати от околностите на Цариград (вж. по-горе). Тази задача обаче останал да изпълни неговият син Омуртаг.

За да овековечи делата си, Крум заповядал да издълбаят имената на завладените крепости в Тракия и на спечелените сражения върху колони. Тези триумфални колони, от които до нас са достигнали около десе-

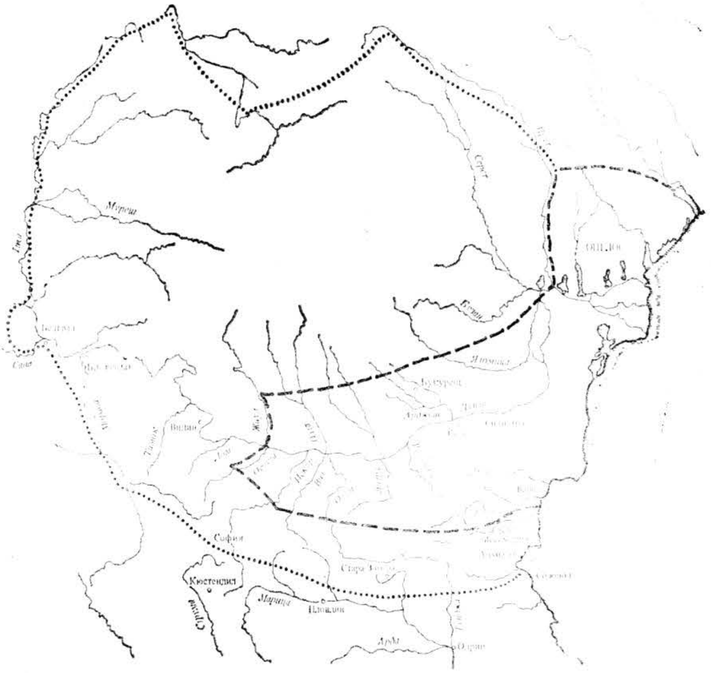

▬ ▬ ▬ Граница на българската държава при Аспарух

•••••• Граница на българската държава при Крум и Омуртаг

тина, са били поставени навярно в Плиска. От негово време произхождат два много важни, но зле запазени надписа, издълбани на двете страни на една антична ара, която е стояла върху надгробна могила при Хамбарли. Надписът на дясната страна разказва за победите на Крум и обвинява Никифор в нарушение на мира. На лявата страна се намира споменатата вече на няколко пъти военна заповед за дислокацията на българските войски преди сражението при Версиникия. Както първият вид надписи, така и вторият са единствени по рода си в епиграфиката. Те свидетелстват, че Крум се е грижел и за историческото възпитание на идните поколения.

Многократните предложения за мир на Крум говорят за здрав политически и държавнически усет. Те са имали за цел не само да поставят край на вражеските отношения между двете съседни държави, но и да осигурят на българите притежанието на завладените области и да уредят трайно нормалните отношения с мощната Византийска империя. Крум разбирал много добре, че неговите военни успехи могат да приемат окончателна форма чрез мирен договор. Той, както неговите предшественици Телерюг и Кардам, виждал много добре, че Византия никога не ще се съгласи да загуби Константинопол или да се намали неговият хинтерланд и че разширението на България е възможно само в западна или югозападна посока, където земите, при тогавашната политическа обстановка, представяли в известен смисъл ничия земя, където неговите завоевания биха могли да бъдат трайни поради славянското население и където Византия би го оставила свободно да действува. На югоизток Крум е искал само да възстанови границата от времето на Тервел—Кормесий, което било диктувано не само от стратегически причини, но съвпадало може би със славянската етническа граница в тази посока. А той като владетел на полуславянска държава не е могъл да не се интересува от тези славянски селища на византийска територия. Неговите предложения за мир показват още, че не е имал завоевателни намерения отвъд тази граница. Походите на Крум на юг са били предизвиквани от действията на самите ромеи и затова те са имали повече временен, демонстративен и защитен характер. Най-сетне Крум успял не само да отмъсти за злодеянията на Никифор в България, но и да измие петното от позорния мир, наложен от император Константин V на българите в 760 г., за което напразно се борил Телец с цената на живота си.

XIV. КРУМОВИТЕ НАСЛЕДНИЦИ ДУКУМ И ДИЦЕВГ. ПРЕСЛЕДВАНЕ НА ХРИСТИЯНИТЕ

Внезапната смърт на Крум поставила България пред големи и неотложни задачи, които изисквали да бъдат веднага решени: наследник на трона, продължаване на войната или сключване на мир и поставяне край на подмолната дейност на големия брой пленени византийци християни.

Наследник на Крум станал Дукум[1], чиито роднински връзки с Крум не могат да се установят от изворите. Обаче като се вземе предвид тюркският обичай брат брата да наследява, най-вероятно изглежда той да е бил неговият брат, който се споменава няколко пъти без име както в надписите, така и у Теофан. Йоан Екзарх[2] съобщава изрично, че у българите наследникът на починалия владетел можел да бъде не само синът му, но и неговият брат, съгласно принципа за старшинство, т. нар. сениорат. При ненадейната смърт на Крум, която го откъснала от големите приготовления за война с Византия, неговият брат не само е имал в ръцете си голяма войска[3], но е бил посветен най-добре във всички планове на починалия владетел. При съществуващите обстоятелства той е бил, така да се каже, предопределеният наследник. И наистина Крумовият брат е бил очевидно най-подходящият човек в България, който е можел да продължи дейността на Крум. Неспоменатият с име Крумов брат в изворите е навярно Дукум. При избора на наследник на Крум са играли важна роля не само изтъкнатите причини, но и старшинството сред неговите роднини. Но на новия кан не било дадено да управлява дълго време. Дукум едва ли е управлявал месец, месец и половина, когато и той починал наскоро.

Негов наследник станал, според Цариградския синаксар, който единствено дава сведения за наследниците на Крум, Дицевг[4]. Той е бил или друг брат на Крум, който съгласно принципа за старшинството имал право да го наследи, или негов най-стар син. Съсредоточените от Крум войски в южните земи на България започнали да опустошават Тракия. Те ограбвали нивите, отвеждали много хора и добитък в плен и опожарявали жилищата[5]. Обстоятелството, че били ограбвани нивите, показва, че нахлуванията са ставали в края на май или началото на юни, а може и малко по-късно. Преди това или около същото време Дицевг е станал кан. Византийският император Лъв V предложил на българите да сключат мир, за да тури край на опустошенията, като се надявал същевременно на по-леки мирни условия след смъртта на върлия му враг. Българският владетел обаче отхвърлил високомерно предложението. Той искал вероятно да осъществи плана на Крум за поход срещу Цариград. Императорът, който узнал това своевременно, решил да изпревари българите с поход от своя страна. Обаче един византийски поход по суша през Тракия му се виждал опасен, понеже там се намирали главните български сили и повечето от крепостите били разрушени. Затова, според продължителя на Теофан Лъв V заповядал византийските войски по стар навик да отплуват за Месемврия, която била тогава или преди това отново заета от ромеите, или в извора се дава само като отправна точка, и да слязат там на брега. Императорът се разположил на стан близо до града и се оградил с ров. Там прекарал много дни в бездействие. Византийските войски получавали храни по море от столицата. Българската войска обаче, която се намирала наблизо в пълно въоръжение, страдала от липса на продоволствие. Лъв V не се осмелявал да влезе в открита борба с българите и затова си послужил с хитрост. Според продължителя на Теофан[6] императорът бил излязъл една нощ с отбран брой войници и се скрил в засада зад един хълм. Когато се съмнало, българите помислили, че ромеите са напуснали бойното поле, понеже не виждали повече вражеска войска. На следната нощ Лъв се нахвърлил върху българите, които спели безгрижно и невъоръжени, понеже мислели, че няма вече ромейски войници, и започнал да ги избива. Оттогава хълмът, гдето се бил скрил императорът, бил наречен „Хълмът на Лъв“.

Според Генесий[7] обаче поражението на българите станало другояче. Когато започнала ожесточена борба между двете войски, императорът се бил оттеглил привидно с войската си. А българите, като помислили, че ромеите бягат, се спуснали да ги преследват. Византийският император се обърнал внезапно и нанесъл на българите голямо поражение. Посочването на Генесий, че Лъв отстъпил и след това се нахвърлил срещу българите, говори, че в случая е имало също засада, може би зад някаква височина, откъдето изскочила скрита византийска войска, която нападнала в гръб преследващите и отминали височината българи, а и привидно бягащите ромеи се обърнали срещу тях, така че българите се намерили между два фронта. След победата Лъв V се показал и според двата извора много жесток. Той заповядал да се избиват не само възрастни, но и невръстни деца, които удряли в камъните. Някои изследвачи се съмняват в достоверността на противоречивите сведения на двамата византийски хронисти. Все пак техните разкази, изглежда, предават действителни събития обаче в две различни версии[8]. Продължителят на Теофан дава това, което наистина или приблизително е станало. А съобщението на Генесий е почерпано, както изглежда, от военните послания на император Лъв V, които са прославяли неговите дела и са го представяли като храбър и прочут войн[9]. Затова разказът на продължителя на Теофан заслужава може би по-голямо доверие. Походът е станал навярно в късна есен или в началото на зимата на 814 г., с което би се обяснила липсата на храни у българската войска.

Поражението на българите имало лоши последици както за пленниците ромеи, така и за отвлеченото население и за византийците на българска служба. Победеният български владетел излял гнева си върху тях. Те били обвинени, както изглежда, право или криво в предателство и виновни за поражението. Войните на Крум с Византия и неговите победи превърнали България в опасен, може би най-опасния тогавашен враг на най-християнската империя. Гнездото на християнската вяра било застрашено. Врагът е трябвало да бъде унищожен с позволени или непозволени средства. При несполучливото посегателство върху живота на Крум в 813 г. пред вратите на Цариград народът викал, ликувайки от градските стени: „Кръстът победи“[10]. Така войната срещу българите добила вид на кръстоносен поход. Всички добри християни били длъжни да помагат. Забележителен в това отношение е призивът на монаха Теодор Студит, виновника за отхвърлянето на Крумовото предложение за мир: „Ние призоваваме и сега императорите към същото: те трябва да воюват срещу скити (т. е. българи) и араби и да нямат никаква пощада спрямо тях.“[11] Срещу българите е могло да се воюва не само открито на бойното поле, но и коварно и тайно в собствената им страна. Многобройните военнопленници, отвлечени и бегълци по лични причини в България могли лесно да се привлекат за византийските интереси под маската на проповедници на Христовото учение. Наистина мнозина бегълци ромеи получили добра служба в България. Въпреки това голяма част от тях все още ще да са държали за старата си родина и били предани на християнството. Що се касае за византийците-пленници, те останали в повечето случаи естествено верни на Византийската империя. Мнозина от тях се занимавали на драго сърце с шпионаж и съобщавали в Цариград за работите в България. Така напр. в 813 г. двама ромеи-военнопленници, избягали от тази страна, съобщили на императора намерението на Крум тайно да нападне Тракия[12]. Няколко месеца по-късно императорът узнал пак от ромеи-военнопленници за големите приготовления на Крум за война срещу Византия[13]. Най-после в Цариград узнали за смъртта на Крум също от избягали пленници[14]. Военнопленниците византийци са вършели сигурно и друга непозволена дейност, за която нищо не знаем, но която с право предизвикала тяхното преследване.

Те били опасни и в друго отношение. Чрез проповядването на християнството[15] те принуждавали българските поданици, българи и славяни, да изневеряват на владетел и държава и да стават същевременно съзнателно или несъзнателно агенти на Византия. Разпространяването на християнството сред славяните, на които е била проповядвана християнската вяра още преди идването на българите и от които някои сигурно са я възприели, е могло да има особено пагубни последици. Византийската доктрина, според която императорът е господар на цялата вселена, божи избраник, поставен

от бога за владетел, и обстоятелството, че вселенският патриарх, главата на православната Христова църква със седалище в Цариград, правили положението на българските канове особено мъчно и от верско гледище неприемливо. Под маската на християнството Византия могла да преследва далечни политически цели и да предизвиква тайно размирици в България[16]. Най-сетне християнството било и затова нежелателно, понеже разклащало наследената от бащи и прадеди религия на българите, начело на която стоял самият владетел. А това не е било без значение за устоите на държавата и вътрешния сговор на населението ѝ.

Първата жертва на гнева на българския владетел за загубената война станал Мануил, архиепископът на Одрин, най-висшият и най-видният представител на християните, съответно на ромеите в България. Той, след като претърпял най-голямото унижение от Крум, трябвало да загуби сега и живота си. Наследникът на Крум искал да го отвърне от християнството с добро, което естествено не му се отдало. Тогава го предал на палача[17]. Мануил бил погубен жестоко като най-големите престъпници във Византия[18]. На 22 януари 814 г. му били отсечени най-напред ръцете, а после разсечен на две половини. Останките му били хвърлени на кучетата за храна. Жестокото погубване на Мануил било начало на масово преследване на християните-византийци в България. Заедно с Мануил загинали от мъчителна смърт и други видни духовни лица, между които били Георги, архиепископът на Девелт, Лъв, епископът на Никея, епископ Петър и много други, чийто брой възлизал на 377[19]. Убити били и много мирски лица, между които се намирали и двамата византийски стратези на българска служба Лъв и Йоан. Първият от тях бил подчинен на Крумовия брат, а вторият на ичиргу боила Тук. Изпълнението на заповедта за преследване и наказване на християните-ромеи било възложено на Цок[20], който може би е един и същ с ичиргу боила Тук.

През февруари или март 815 г. българският владетел Дицевг ослепял[21]. Така той станал неспособен да управлява повече и съгласно тюркския обичай бил одушен с въже. Поражението при Месемврия е играло може би известна роля, понеже то е показвало, че още преди това той не се е ползвал вече от благоволението на висшия бог Тангра.

XV КАН СЮБИГИ ОМУРТАГ. КУЛТУРЕН ВЪЗХОД

След краткото, малко повече от половин година управление на Дицевг на българския престол се възкачил Омуртаг[1], навярно през март 815 г. Според единодушното твърдение на изворите той бил син на Крум. При новия кан преследванията на християните не стихнали, а продължили с още по-голяма сила. В една проповед на Теодор Студит[2] се съобщава, че била излязла заповед на българския владетел, с която се заповядвало попадналите в български плен християни[3] да ядат месо пред Великден през великите пости. Онези, които се противопоставят на заповедта, да се наказват със смърт. По-голямата част от пленниците се подчинили на заповедта. Пленените християни не са могли, разбира се, по този начин да станат вероотстъпници и безопасни или да се принудят да прекъснат връзките си с Византия. Окончателното премахване на християнската опасност е могло да стане само ако византийските християни се завърнат по родните си места. А това е могло да се постигне въз основа на мирен договор. Сключването на мир налагало и обстоятелството, че продължителните войни с мощната Византийска империя и подготовката на нови изчерпили значително силите на България. Крайно време било завоеванията на Крум да се узаконят. Отношенията с Византия трябвало най-сетне да се уредят, за да може Омуртаг да насочи вниманието си към вътрешните работи в България.

Новият кан виждал всичко това много добре и затова той се възползувал от направените преди година мирни предложения на императора Лъв V (вж. по-горе) и изявил готовност да започне мирни преговори. Желанието на Омуртаг било прието с радост от императора. В 815 г. или началото на 816 г. мирният договор

бил най-сетне сключен в Цариград със срок за 30 години. Този дълъг срок, на който Византийската империя се съгласявала рядко[4], показва, че и тя имала също нужда от дълготраен мир. Мирните условия са запазени отчасти в един силно повреден първобългарски надпис (№ 41). Той съдържа само условията, които се отнасят за византийския император, но не и тези за българския владетел. Съгласно тогавашната международна практика всяка договаряща държава запазвала препис за договорните условия и задължения, които поемала противната страна. Следователно надписът е съдържал само византийските задължения.

В запазеното отчасти начало се съобщава, че договорът е сключен за 30 години и се състои от 11 глави, от които само първите пет са запазени. Първата глава определя границата между България и Византия и то само в югоизточна посока. Тя започвала при град Дебелт на Черно море, който обаче оставал византийски, минавала между две географски точки, на които имената не са запазени, но които най-вероятно са двата Авролева (вж. по-горе) и достигала една река с много мостчета[6] или бродове, навярно Тунджа. После продължавала между Валзина и Агатоники[7], достигала Констанция[8] (при Харманли) и Макри Ливада[9] (дн. Узунджово над Хасково) и завършвала при една планина, от която е запазено само окончанието[10], може би Хемус. Първата глава завършва с бележката: „Дотук беше установена границата.“ Следователно граничната линия не е била определена на югозапад и запад. Вероятно там оставала старата граница. Дали тя е била променена по-късно в други договори, не е известно. Не е известно също в чии ръце е оставал Филипопол (дн. Пловдив). Навярно този град оставал все още византийски. Определената в надписа южна граница отговаря в общи черти на граничния окоп Еркесия, който е бил построен навярно по същото време. Известието на Михаил Сириеца[11], че Лъв отстъпил на българите в мирния договор блатото, за което се сражавали, се отнася може би за град Дебелт, който лежал някога в блатисто място[12].

Втората глава се занимава с положението на славяните, които били подвластни на императора, т. е., които се намирали на византийска територия. Те трябвало да останат така, както ги е заварила войната, т. е. те не бивало да бъдат изместени или преселени другаде. Забележителен е големият интерес на българите за съдбата на славяните във Византия. Този интерес се диктувал от две причини. Българската държава е била, от една страна, единствената славянска по онова време, ако и не напълно, поради славянските племена, които живеели на нейна територия и затова не могла да бъде безразлична спрямо съдбата на славяните извън нейните предели. От друга страна, славянският елемент е бил от голямо значение за укрепването и за бъдещото разширение на държавата, което е могло да стане лесно и сигурно само в области, населени със славяни.

Третата глава се отнася до славяните, които не са били подчинени на императора и техните селища се намирали в крайморската област. Това са били навярно онези славяни, които са били отвлечени или изселени по време на войни. Тази крайморска област се е простирала сигурно край Черно море, където са живеели северите и които са страдали от войните, водени близо до тях (вж. по-горе).

Четвъртата глава е уреждала положението на отвлечените и пленените през войните византийци. Определял се видът и размерът на откупа, който е трябвало да се заплати за пленените военни чинове: турмарси, спатарии и комити. Обикновените войници се разменяли човек срещу човек. Заловените бойци в крепостите се освобождавали срещу два бивола и то при определени условия, които не са запазени. Касае се навярно за онези войници, които са били заловени в крепостите от българите, когато Крум се завръщал от Цариград в 813 г.[12] (вж. по-горе).

Петата глава, от която е запазено само началото, се занимава с дезертиралите стратези. Тук надписът прекъсва и затова не е известно какво се е предвиждало за тях.

Основата на 30-годишния мирен договор е представяло навярно мирното предложение на Крум от 812 г., понеже надписът и предложението имат две общи клаузи: българо-византийската граница в Тракия и дезертьорите. Според това може да се предположи, че договорът е съдържал и глава, отнасяща се и до търговските отношения между двете страни.

Сключването на договора било придружено с взаимни клетви за спазването му. Българите положили клетва според християнската религия, а императорът Лъв според българските клетвени обичаи. Това деяние на Лъв му е било вменявано като голям грях спрямо християнската вяра[13]. Допълнение към тридесетгодишния договор, изглежда, представя един откъслек от първобългарски надпис пак с мирен договор[14], който съдържа края на първата и началото на втората глава. Първата глава се занимава пак с гранични въпроси. Касае се, доколкото може да се долови от запазеното, за установяването на „постоянни“ граници. Втората глава засяга пак положението на славяните, които са били подвластни на императора и на българския кан. Те трябвало да останат така, както ги е заварила войната.

Със сключването на тридесетгодишния мирен договор, който бил спазван в уговорения срок, Омуртаг уреждал не само трайно отношенията с Византия, но разрешавал същевременно, поне отчасти, въпроса за многобройните византийски военнопленници, отвлечени и дезертирали, нежелателни проповедници на християнството и агенти на Византийската империя в България. Съгласно мирния договор голяма част от отвлечените от Одрин византийци били освободени, както може да се заключи от един анекдот за срещата на Омуртаг със завръщащия се като малко дете бъдещ византийски император Василий I, чиято достоверност се отрича, разбира се, с право[15].

След установяването на мирни отношения между България и Византия Омуртаг се заел да уреди бъдещите отношения между българи и славяни, и за здравото свързване на тези два основни етнически елемента на тогавашната българска държава. Това свързване е целяло да превърне България в единна българо-славянска държава и да привлече към нея и други славянски племена, живеещи извън нейните граници. Съществуващите първоначални отношения между българи и славяни като два почти самостоятелни, но обединени в една държава етнически елементи, при което българите имали ръководната роля, били запазени и при Крум. Това може да се заключи не само от обстоятелството, че славяните се споменават в изворите отделно от българите, но и от факта, че в борбите на Крум с Византия те се явяват като наемници на българите покрай аварите. Това положение криело обаче големи опасности. Славяните са могли да се отцепят от българите, когато се създаде една чисто славянска държава, или да се изселят поради една или друга причина от България, което особено важало за западните крайгранични области и което наистина е станало. А това би могло да има пагубни последици за българската държава. За да се избегне подобна възможност, Омуртаг поставил славяните, с оглед на общите държавни интереси, в по-голяма зависимост от върховната власт. По-голям надзор изисквало и изтъкнатото вече обстоятелство, че между славяните започнало да се шири християнството. То било пуснало корени сред тях още преди идването на българите, когато те се намирали под християнската византийска власт.

Племенните вождове на славяните, т. нар. жупани[16] били поставени, както изглежда, под опеката на един главен жупан, който бил българин. Един първобългарски възпоменателен надпис от времето на Омуртаг (№ 61) споменава някой си Шун. Той бил жупан таркан и произхождал от неславянския род Кюригир. Както името и родът, така и високата първобългарска титла жупан таркан, която била свързана с особени привилегии, показват, че се касае за висш български сановник. В един инвентарен надпис, съставен на първобългарски език от същото време (№ 53), жупанът бил поставен след високия български сановник житко ичиргу боил. Най-сетне надписът на дъното на сребърната чаша от вече християнската епоха споменава Сивин, великият жупан на България, който притежавал чашата. От приведените писмени паметници се вижда, че поне някои висши жупани са били от български произход, на които славянските жупани са били може би подчинени.

Било поради по-голямата зависимост от върховната власт, което не се е нравило, както изглежда, на свободолюбиви славяни, било поради други причини славянските племена тимочани, абодрити или преденеценти и славяните от Браничево, които се намирали далеч на запад от центъра на българската държава и живеели на границата ѝ, се отцепили от българската общност и се обърнали в 818 г. към германския император Людвик Благочестиви и Херицал с молба да ги приеме под своя власт при същите условия както панонските славяни[17]. Трудно е да се каже дали отцепването на тимочаните е било причина за новата централистична политика на Омуртаг или нейна последица. Людевит, херцогът на долна Панония, който бил подчинен пряко на франкския маркграф Кадолах, започнал голямо въстание срещу франките в 819 г., подкрепено от тимочаните. Людевит бил победен, а тимочаните покорени от франките в 832г.[18] Една година преди това абодритите и браничевските славяни изпратили при император Людвик във Франкфурт пратеници, които му известили доброволното им подчиняване.

В 820 г. навръх Рождество Христово пред олтара на църквата „Св. София“ в Цариград, по време на църковна служба, бил убит византийският император Лъв V от привърженици на някогашния негов сподвижник Михаил Аморейски, който бил веднага провъзгласен за император. Почти около същото време в Мала Азия Тома, друг сподвижник и близък приятел на убития император, от когото бил назначен за турмарх на федератите, събрал около себе си голям брой привърженици от местното население и се обявил срещу Михаил Аморийски. Тома произхождал от малоазиатските славяни. Той успял бързо да увеличи силите си и неговото движение, което имало не само политически, но и социални и религиозни подбуди, взело застрашителни размери. Голяма част от византийските области в Мала Азия и малоазиатската флота на Византия се присъединили към него. Освен това той получил дейна подкрепа от арабите и бил коронясан за византийски император от Йов, патриарха на Антиохия. През октомври или ноември 821 г. той преминал в Европа. Тук привлякал на своя страна голяма част от местното население в Тракия и славяните около Солун и започнал да обсажда същата година Цариград[19]. Обсадата продължила цяла година. В края на есента на 822 г. или началото на 823 г.[20] кан Омуртаг изпратил на Михаил II войски на помощ срещу Тома. Според летописеца Георги Монах, съвременник на събитията, Омуртаг бил повикан на помощ от византийския император[21], а според Генесий[22] и продължителя на Теофан[23] българският владетел бил предложил по свой почин помощта си. Освен това последните двама хронисти като че ли свързват някак си помощта на българите с тридесетгодишния мирен договор, сключен от убития Лъв V с Омуртаг. Според Генесий: „А Мортагон, владетелят на българите, като чул какви големи събития са станали в царския град, проводил пратеници, чрез които поискал да му отиде на помощ. Че вече се изпълвало почти първото десетилетие на тридесетгодишния мирен договор, сключен от императора Лъв с тях.“ Почти същото пише и Теофановият продължител: „Мортагон, царят на българите (мълвата, че императорът на ромеите е бил обсаден, беше достигнала вече по цялата вселена) изпратил тайно неколцина при императора, чрез които обещавал да изпрати по свой почин съюзна войска и бил съгласен да му даде достатъчна помощ. . . , понеже искал с това да потвърди направения от предишния император Лъв тридесетгодишен мирен договор с него и да го направи по-здрав.“ Обаче и според двамата хронисти Михаил отказал решително да приеме предлаганата помощ, която все пак била изпратена. В посланието, изпратено от император Михаил в 824 г. след потушаването на бунта на Тома до Людвик Благочестиви, император на франките, което представя официалната или императорската версия за събитията и в което съобщавал как са се развили нещата и как той победил бунтовника[24], не се споменава никъде за помощта на Омуртаг. Според това послание императорът победил Тома без чужда помощ. В съобщенията на Генесий и Теофановия продължител официалната версия не могла да се наложи. Все пак те са ѝ направили малки отстъпки, които проличават в подчертаното изтъкване, че Омуртаг предложил и изпратил военна помощ по свой почин, но император Михаил отказвал да я приеме. От неясното свързване на тази помощ с тридесетгодишния мирен договор би могло да се направи погрешното заключение, че този договор е задължавал българския владетел да оказва помощ при вътрешни размирици във Византия. Че договорът не е съдържал такова задължение, което по начало е невероятно, се вижда ясно от съобщението на Теофановия продължител. Според него Омуртаг е целял с помощта да потвърди и заякчи договора, на който първото десетилетие вече изтичало. Сведенията на двамата хронисти стоят очевидно в тясна връзка с официалната

версия и затова не могат да бъдат напълно верни по отношение на мотивите за помощта.

Напротив, съобщението на Георги Монах, че император Михаил е молил за помощ, трябва да отговаря на истината. Споменаването на тридесетгодишния мирен договор от Генесий и Теофановия продължител изглежда да има все пак известни основания. До нас е достигнал откъслек от заключителната част на договор № 43), сключен в 6328 година от сътворението на света или 820 г. по наше летоброение, в който може да се прочете и допълни почти със сигурност: „Ако императорът излезе на поход (срещу българите), забравяйки клетвите, нека бог му даде възмездие.“ Обстоятелството, че тридесетгодишният мирен договор е изключвал сам по себе си вражески нахлувания между двете страни в продължение на уговорения срок, показва, че се касае за нов договор между нови контрагенти. Затова може да се приеме със сигурност, че договорът от 820 г. е бил сключен от Михаил II и то наскоро след заемането на престола, т. е. през 821 г. По това време положението в размирна Мала Азия ставало все по-застрашително и Тома Славянина се готвел вече да премине в Европа. Това налагало Михаил II да осигури поне гърба си откъм България. Сключването на договор за ненападение между България и Византия било важно не само за Омуртаг, понеже с това се потвърждавал тридесетгодишният мирен договор, но преди всичко за Михаил II.

Българо-византийският договор от 820 г. и изпратената от Омуртаг военна помощ на Михаил II показват достатъчно ясно, че отношенията между българския владетел и византийския император между 821 г. и началото на 822 г. са били не само дружелюбни, но дори подчертано приятелски и мирни. В явно противоречие с това положение стои съдържанието на строителния надпис на Омуртаг от Чаталар (сега цар Крум)[25]. Надписът съобщава, че канът построил военен лагер на Тича и там съсредоточил войските си против гърци и славяни. Особено враждебно по отношение на византийския император е пожеланието за дълголетие на Омуртаг в надписа. В пожеланието се казва между другото: „Нека бог удостои поставения от бога владетел да гази добре с крака си императора. . .“ Това пожелание прави още по-силно впечатление, ако се вземе предвид датата на надписа: „Времето, когато се построи, беше по български сигор елем, а по гръцки петнадесети индиктион.“ Лагерът е бил построен или завършен в 822 г., когато отношенията между българския кан Омуртаг и византийския император Михаил II са били особено добри. Обаче, въпреки това от целия надпис лъха враждебно, войнствено настроение срещу византийците, съответно срещу византийския император. Според надписа Омуртаг съсредоточил войските си в новопостроения лагер не само срещу гърците, но и славяните. Следователно славяните се явяват тук като съюзници на ромеите. Тези славяни не могат да бъдат очевидно онези, които са живеели в България и са били винаги верни съюзници на българите в критични моменти, а тези славяни, които са се намирали на тогавашната византийска територия. Това са славяните в Беломорската област и многобройните славянски племена около Солун. В посланието до Людвик Благочестиви император Михаил II съобщава изрично сам, че във войските на Тома имало бойци и от славяните, живеещи около Солун[26]. Следователно войските на бунтовника Тома се състояли не само от недоволни гърци, но и славяни, което се потвърждава косвено и от надписа. Славянинът Тома бил, както се споменава вече, венчан от патриарха на Антиохия за византийски император. Присъединяването на по-голямата част от византийските области в Мала Азия и на малоазиатската флота, а също на византийските земи в Европа към бунтовника и най-сетне обсадата на столицата, превземането на която изглеждало въпрос на дни, създавали и подхранвали впечатлението, че Тома е наистина вече византийски император. Същото впечатление и може би увереност е имал, както изглежда, и Омуртаг. Следователно първобългарският строителен надпис е бил поставен при предпоставката, че българският кан ще води война при нова обстановка във Византия, на която императорът ще бъде не Михаил II, а Тома. Затова пожеланието българският владетел да гази добре с крака си византийския император се отнася до Тома, а не до Михаил II. Самото пожелание в навечерието на поход играе ролята и на заклинание и придава на надписа магически характер.

Новопостроеният военен лагер, на който развалините се откриха при цар Крум[27] и който отстои на повече от 100 км от византийската граница, зад Ришкия и Върбишкия старопланински проход, и е имал само една кула на източната порта, не е имал за цел да отбранява българската земя от евентуални византийски военни действия, каквито съгласно договора от 820 г. и поради обсадата на Цариград е било изключено да предприеме императорът Михаил II, а е служил само като място за съсредоточаване на българските войски за военни цели далеч отвъд Стара планина. Според надписа, лагерът бил построен в индиктион петнадесети, който е започвал на 1 септември 821 г. и е завършвал на 31 август 822 г. Според посланието на Михаил II до Людвик Благочестиви обсадата на Цариград от Тома Славянина започнала през декември също на петнадесетия индиктион, т.е. през декември 821 г. и е траела една година. И тримата византийски хронисти Георги монах, Генесий и Теофановият продължител съобщават, че Тома снел обсадата на Цариград, поради идването на български войски в Кидукт. Следователно българите са се намесили през есента на 822 г.[28]

Омуртаг, който схващал добре, че бъдещето на българската държава се състои в привличане и присъединяване на славяните към България, не е могъл да гледа равнодушно как Тома е бил подпомаган с готовност от славянските племена около Солун, понеже е съществувала реална опасност при успешно завършване на въстанието, и славяните в България да се отцепят и присъединят към славянина Тома.

След като положението на югоизток станало отново стабилно и спокойно и не се очаквали никакви вражески нападения от византийска страна поради 30-годишния мирен договор, Омуртаг насочил вниманието си отново към североизточните и северозападните граници на България.

Според един възпоменателен надпис (№ 59) от времето на Омуртаг е имало поход в областта на река Днепър, в която копанът Корсис, от рода Чакарар се удавил. Други сведения за този поход не са достигнали до нас, така че не е известно нито кога е станал, нито срещу кого е бил насочен. Дж. Б. Бъри[29], В. Н. Златарски[30] и Ст. Рънсиман[31] приеха, че походът е бил предприет срещу унгарците, които по това време се намирали между реките Дон и Дунав, а К. Иречек[32] и след него Ив. Божилов[33] срещу хазарите.

Много по-сериозно е било сблъскването с държавата на франките. Преминаването на славянските племена тимочани, абодрити и на тези от Браничево към Людвик Благочестиви показвало, че на северозапад се е появил опасен противник, който заплашвал не само цялостта на България, но представлявал опасен съперник при привличането на славянските племена[34]. Омуртаг се опитал най-напред да уреди отношенията с франките по мирен начин. В 824 г. той проводил пратеници при Людвик Благочестиви с писмено предложение за мир. Императорът на франките се показал или престорил на изненадан както от предложението, така и от писмото на Омуртаг. Заедно с българските пратеници, които се завърнали в родината си, той изпратил и бавареца Махелм при българския владетел, за да узнае отблизо причините за пратеничеството и да се запознае с тази държава, от която дотогава не са идвали никакви пратеници при франките[35]. През зимата 824—825 г. в Бавария дошли отново български пратеници с предложение да се установят границите между българи и франки. Те били посрещнати и задържани в Бавария, понеже междувременно били пристигнали и пратениците на абодритите, които се оплаквали от българите, и молили за помощ срещу тях. Вероятно Омуртаг се опитал да ги присъедини със сила отново към България, преди да бъде определена границата. Император Людовик, след като изслушал пратениците на абодритите, наречени според извора още преденецентии и обитавали Крайдунавска Дакия близо до българите, им заповядал да дойдат отново, когато приема българските пратеници. Той искал навярно да се разисква въпросът в присъствието на двете спорещи страни. В средата на май 825 г. Людвик приел обаче в Ахен само българските пратеници. Той ги изслушал, предал им писмо до българския владетел и ги пуснал да се завърнат в родината си[36]. Императорът възнамерявал, както изглежда, да протака въпроса чрез размяна на пратеници, може би докато абодрите бъдат присъединени окончателно към неговата държава.

В 826 г. Омуртаг изпратил отново писмо до Людвик с настоятелна молба да се определи най-сетне границата и ако той не е съгласен, нека всеки да пази своята граница без мирен договор. По това време достигнал до Людовик слух, че Омуртаг бил свален или убит от негов сановник. Това било за него удобен предлог да отложи договора, докато се разбере дали слухът е истински. За тази цел бил изпратен придворният граф Бертрих в Каринтия при графовете Балдрих и Геролд. Слухът се оказал неверен[37] или несигурен[38]. Може би в България да е имало някакви вътрешни размирици, за които няма сведения от други извори. Император Людовик се възползвал, както изглежда, от мълвата, и отпратил българските пратеници без всякакъв писмен отговор[39].

Императорът очаквал вероятно, че след това пренебрежително държане ще последват враждебни действия от страна на българите. Затова заповядал на началниците на панонската граница споменатите графове Балдрих и Геролд да разузнаят дали българите трупат войски на границата. На 1 юни 826 г. в събранието на Ингиленхайм те съобщили, че дотогава те не могли нищо да узнаят за някакво раздвижване на български войски срещу франките[40].

На следващата година след тригодишни безуспешни опити да се поведат мирни преговори, Омуртаг решил да предприеме най-сетне поход, за да покори отцепниците славяни. Българите проникнали с флота от лодки по река Драва в Панония, опустошили селищата на тамошните славяни, прогонили техните вождове и поставили български управници.[41] Следователно славянските вождове, които се стремели към самостоятелност, били заменени с българи надзорници както в България. В 828 г. херцогът Балдрих бил уволнен, понеже поради неговото бездействие българите опустошили безнаказано Горна Панония. Срещу българите бил изпратен младият Людвик Баварски, син на императора[42]. Как са завършили тези военни действия, не е известно. В 829 г. българите отплували отново с лодки по река Драва и подпалили някои крайбрежни места, които принадлежали към империята на франките[43]. Според един възпоменателен надпис (№ 60) от времето на Омуртаг, в един от тези походи в реката Тиса се удавил зера тарканът Негавонаис.

Не е известно как най-сетне са завършили враждебните действия и какви отношения са съществували по-нататък между българи и франки[44]. Обстоятелството, че в 832 г. се явили български пратеници с дарове при германския император и че областта на стария Сирмиум (слав. Срем) между Дунав и долното течение на Сава заедно с Белград се намирали след Омуртаг в български ръце, показва, че между България и империята на франките е бил установен най-сетне мир и границата определена.

Михаил Сириецът съобщава, че когато Теофил станал император (829—842) българите му се били подчинили[45]. В. Н. Златарски[46] свързва с право това известие с 30-годишния мирен договор, в смисъл че Омуртаг е подновил или потвърдил мирния договор. Известието на Михаил Сириеца, ако е вярно, е било почерпено от официалното послание на император Теофил до византийския народ, в което потвърждаването на мирния договор е било представено като подчиняване на българите.

Не може да се определи точно кога Омуртаг е починал. В. Н. Златарски[47] предположи може би правилно, че това е станало в 831 г. и че споменатото по-горе българско пратеничество при Людвик Благочестиви в 832 г. е имало за цел да съобщи за промяната на престола и да потвърди сключения по-рано с франките мирен договор и от името на новия владетел[48].

Омуртаг е една от най-забележителните личности в българската история. С подчертаното си миролюбие и с разумната си вътрешна и външна политика, която му донесла големи успехи, той се изявил като голям държавник. Със заместване на съюзния и племенен принцип по отношение на славяните чрез централизъм в строежа на управлението на държавата той създал жизнеспособна и мощна единна държава, чиято здравина се показала ясно в по-нататъшните събития и която станала основа на по-сетнешния славянско-български народ. На север България се простирала чак до Карпатите заедно с Бесарабия, т. е. така наречената Отвъддунавска България[49]. Западната граница образували реките Тиса и Морава[50] и продължавала на юг западно от Сердика, завивала на изток и достигала Черно море при Дебелт, при което Пловдив оставал

във византийски ръце. Според Унгарския аноним българите владеели и областта между Дунав и Тиса, чак до границите на рутените и поляците[51]. При Омуртаг България заемала по значение и мощ трето място в Европа след Византия и държавата на франките.

В надписите Омуртаг има българската титла „кан сюбиги“, т. е. кан, вожд на войската. Тази титла дава основание да се допусне, че длъжността на капхана е била много намалена.

За да издигне престижа на българската държава и нейния владетел и да изравни личното си достойнство с това на византийския император, Омуртаг възприел някои титли, форми и обичаи на византийския императорски двор и на императорската канцелария. На първо място стои прибавката ek theou към неговата гръцка титла archon, после invocatio symbolica, т. е. кръстът в официалните български документи, сетне датирането по индиктиони, институцията на кандидатите, пожеланието за многолетие, т. нар. полихронион, някои триумфални обичаи като стъпване с крак върху врата на победения враг, изработване на златни медалиони с неговия образ[52] и надпис на първобългарски език, златни пръстени със съответен надпис на гръцки, които са били вероятно подарявани на някои гости при тържествени угощения, както това е било обичай във византийския императорски двор и пр. Всичко това е имало само външно политическо значение.

Обаче, за да се направят видими мощта и величието на българския владетел, са били необходими други средства, които да могат да внушават уважение и почит не само на българските поданици, но и на чужденците. Това е могло да се постигне само чрез монументални строежи, които и днес още свидетелствуват за стопанската и материална мощ и култура на първобългарите. Омуртаг издигнал редица постройки не само в опожарената от Никифор и наново възстановена столица, но също и на други места като в Дристра (дн. Силистра), на дунавския остров Пъкуюл луй Соаре при Силистра, при днешното село Цар Крум, в Мадара и др., които го показват като голям строител.

От негово време произхождат и повечето известни първобългарски надписи на гръцки език, които е трябвало да овековечат делата на Омуртаг и неговите сърудници и които могат да бъдат схванати в известен смисъл като предтечи на българската книжнина. Омуртаг създал и първата българска речна флотилия, която взела живо участие в борбите срещу франките. Найсетне той бил не само държавен глава, но и главен жрец както баща му Крум. Един много повреден надпис (№ 6) съобщава, че той е извършил жертвоприношение на най-висшия бог Тангра под Мадарските скали. За негови жертвоприношения съобщава и един житиен извор[53].

Отзвук от дейността на Омуртаг, много замъглен, се е запазил в апокрифния български летопис от XI век. Тук той е наречен Изот. Според този летопис той погубил Озия, царя на Изток с войските си, а също и Голиата франка поморски, царувал сто години и 3 месеца и починал в града, наречен Плюска[54]. С Озия се означава очевидно Тома Славянина, който дошъл наистина от Изток, където бил провъзгласен за византийски император, а с Голиата императора на франките Людвик Благочестиви.

XVI. ПОСЛЕДНИТЕ ЕЗИЧЕСКИ ВЛАДЕТЕЛИ МАЛАМИР И ПЕРСИАН

1. МАЛАМИР

Омуртаг имал трима сина: Енравота, който се наричал и Боин (или Воин), навярно Бойан = Баян[1], Звиница[2] и Маломир = Маламир[3]. От тях най-младият Маламир наследил бащиния престол. Не е известно защо първите двама са били отминати при престолонаследието. Изглежда, че най-старият син Енравота не показвал особен интерес към държавните работи. Според Теофилакт Охридски[4] той бил посветен в християнското учение наскоро след смъртта на баща си и покръстен. Това е била може би причината, за да не получи престола. Неговият брат Маламир изисквал от него да напусне християнството. Обаче той отказал да направи това и бил наказан със смърт. Не е известно също защо вторият по възраст брат Звиница не е получил трона, съгласно принципа на старшинство. Може би той е починал преждевременно. Изобщо сведенията за този период от българската история са твърде оскъдни.

Маламир заел властта според В. Н. Златарски[5] в 831 г. За началото на неговото управление съобщава един недовършен негов първобългарски надпис (№ 13) доста подробности. Според този надпис Маламир не управлявал сам може би заради младостта си. Негов съуправител бил боил капханът Исбул[6]. Сключеният от баща му 30-годишен мирен договор бил спазван и от него. Обаче около 831—832 г., скоро след възкачването на престола византийците нарушили мира. Те се надявали навярно на лесна победа, понеже виждали, че на престола седи неопитен младеж. Ромеите нахлули в България и опустошили някои места. Това принудило Маламир да излезе срещу нападателите заедно със стария опитен пълководец капхан Исбул. Те превзели крепостта Проватон при Одрин и Бурдизон (дн. Баба Ески), опустошили от своя страна земята на ромеите и спечелили според надписа голяма слава. След това се насочили към Филипопол, чийто византийски гарнизон напуснал града и избягал. Кан Маламир заедно с капхан Исбул влезли в преговори с жителите на Филипопол, на които навярно обещали непокътнатост, ако градът се предаде. Тук прекъсва надписът.

За тези събития няма сведения у друг извор, обаче това не е причина да се съмняваме в достоверността на съдържанието на надписа. Войните, които императорът Теофил водил по това време с арабите в Мала Азия и Сицилия, а също и обстоятелството, че византийският поход срещу българите се превърнал в тяхно поражение, са накарали вероятно императора да възстанови 30-годишния мир. Всичко това, както и краткотрайната война са останали незабелязани от византийските хронисти.

Строителната дейност на Омуртаг била продължена и от неговия син, но в по-скромни размери. Според един строителен надпис на Маламир (№ 58) капхан Исбул построил водоскок, който подарил на кана. По този случай или изобщо Маламир устроил няколко пъти празнични угощения за народа, а на двете висши съсловия боилите и багаините той раздал големи подаръци. В този надпис е забележителна и акламацията за дългоденствие, в която се пожелава стогодишен живот не само на кана Маламир, но и на неговия съвладетел капхан Исбул. Това показва ясно голямото участие на капхан Исбул в управлението на държавата. Високото положение на капхана напомня това на майордомите в държавата на франките по времето на Меровингите. Дали в случая се касае пак за двойни владетели както при Кормесий, не е известно, но е много вероятно.

От времето на Маламир произхожда един възпоменателен надпис (№ 69), който е бил поставен в памет на Чепа, боил багатура. Той е бил колобър, т. е. духовен ръководител.

Маламир запазил мирните отношения с франките, както показва споменатото по-горе пратеничество с дарове при германския император Людвик Благочестиви в 832 г. Според Теофилакт Охридски той починал три години след погубването на Енравота. Затова Н. В. Златарски[6] прие с право, че Маламир ще да е живял до 836 г.

2. ПЕРСИАН

След смъртта на Маламир, който починал очевидно много млад и не оставил поколение, престолът преминал у Персиан. Той бил син на втория по старшинство Омуртагов син Звиница. Това е станало вероятно в 837 г.

Неговото управление започнало с едно важно, неочаквано събитие. Преселените византийци в отвъддунавска България от областта на Одрин от Крум (вж. по-горе) не били включени като цяло в условията на 30-годишния мирен договор, понеже били необходими като крайгранично население. Те продължили да живеят и при Омуртаг и Маламир в областта, която била наречена за спомен на старата им родина Македония[8]. Обаче те не губели надежда и желание да се завърнат в старите си селища. Тяхното завръщане било желателно и за византийската власт, понеже така щяло да се увеличи значително силно разреденото население на Тракия и освен това те щели да бъдат жива преграда срещу всички военни походи от север срещу столичния град. Като крайгранично население за защита на българската граница тези византийци били управлявани от висш бивш византийски офицер на българска служба. По времето на Персиан, може би не от самото начало, техен началник бил стратегът Кордил, който може би е един и същ с едноименния стратег в първобългарския надпис № 47. Този Кордил се явил под някакъв предлог или тайно в Цариград пред императора Теофил, на който съобщил желанието на преселниците да се завърнат в предишната си родина. Императорът се съгласил на драго сърце да им изпрати кораби, които да ги доведат обратно. Обаче той не искал да им помогне открито с войски или война срещу българите, понеже това би било явно нарушение на мира и то тъкмо във време, когато водел тежки борби с арабите. Тяхното завръщане трябвало да изглежда по-скоро като частно дело на преселниците. За да стане това безопасно и сигурно, те навярно са били посъветвани да издебнат удобен случай, когато българите са заети с поход далеч от страната им. Такъв удобен случай се явил в 837 г.

Разширението на България до Родопите направило българите непосредствени съседи на славянските племена в Тракия и Солунската област. Така те станали съседи и на славянското племе смоляни, което живеело в областта около днешния град Драма[9]. В 837 г., когато император Теофил водел тежки сражения с арабите в Мала Азия и Балканският полуостров бил оголен почти от византийски войски, славяните около Солун се надигнали срещу ромейската власт[10]. Областта била опожарена и както се изразява изворът, потекла много кръв. Срещу въстаналите славяни и да се спре напредване към изток към Христополис (дн. Кавала) бил изпратен цезарът Алекси Моселе, зет на императора Теофил. Било по свой почин, било по молба на императора българският кан Персиан предприел поход срещу смоляните, за да помогне на византийците[11], както неговият дядо Омуртаг бил направил това преди години срещу въстаналия Тома Славянина. За този поход съобщава един първобългарски летописен надпис от времето на Персиан, от който са достигнали до нас само началото и краят (№ 14). Надписът е бил издълбан на няколко плочи и е стоял в базиликата на античния град Филипи (дн. развалини при Кавала), където разкопките го извадиха на бял свят. Персиан не взел лично участие в похода, а предоставил командването на опитния пълководец капхан Исбул, към когото били придадени като помощници още ичиргу боилът и кана боилът колобър, чиито имена надписът не съобщава. Капханът Исбул се отправил за областта на смоляните. Как са се развили събитията по-нататък и докъде е достигнал походът, остава неизвестно, понеже тъкмо тези плочи на надписа са загубени.

Едно тъмно известие за поход на българския владетел Михаил в Солунската област по същото време се е запазило у продължителя на хрониста Георги Монах [2]. Фр. Дворник[13] прие с право, че този поход е същият, за който съобщава надписът и че у хрониста погрешно стои Михаил (т. е. Борис), името на сина вм. това на бащата Персиан[14]. Продължителят на Георги Монах разказва още, че преселниците византийци, когато узнали за българския поход в областта на Солун, решили да не чакат обещаните от императора кораби, а да потеглят за родината си с жени и деца, като си пробият път по сухо през България отсам Дунав. Те започнали да преминават реката с имуществата си. Българският управител на областта (днешна Добруджа) решил, когато узнал за раздвижването на преселниците, да смаже бунта на самото място и преминал на левия дунавски бряг. Обаче военните сили на българите се оказали недостатъчни и те били принудени да отстъпят в завързалото се сражение, ръководено от византийските стратези Кордил и Цантис. И понеже българите не могли да преминат обратно Дунав, избягали при живеещите в съседство унгарци и поискали от тях помощ. Те се съгласили и нападнали византийците. Обаче и те в продължение на три дни не могли нищо да постигнат срещу византийците, които като гранично защитно население били навярно добре въоръжени и организирани. Между това пристигнали изпратените от императора кораби, на които византийците се качили спокойно и се завърнали през Цариград в родината си.

Когато българите научили какво се е случило отвъд Дунав, прекъснали похода срещу славяните, в който били въвлечени може би нарочно, и се завърнали обратно. Те задържали обаче, както изглежда, града Филипи достатъчно дълго време, за да могат да издълбаят споменатия по-горе надпис. В края на надписа излъганите българи обвиняват в измама ромеите, на които те били сторили „много добрини“, и предоставили наказанието им на бога. С „много добрини“ се означават навярно не само помощта, която Омуртаг оказал на императора Михаил II против въстаналия Тома в 822 г., но сигурно и други случаи, които остават неизвестни.

Персиан продължил предприетите от дядо му мерки за разширяване на българската държава на югозапад. Там живеели враждебно настроени спрямо Византия славянски племена, които търсели удобен случай да се отцепят от нея и да се присъединят към България, в която се намирали вече много славяни. В тази държава те добивали постепенно етническо надмощие и били на път да превърнат България в предимно славянска държава.

Границите на България се простирали при Борис, наследника на Персиан, вече далеч на югозапад чак зад Охрид. Кога е станало това разширение, не може да се определи. Все пак може да се приеме с известна вероятност, че то е станало по времето на Персиан, понеже никой извор не съобщава за завладяването на тези земи по времето на Борис. Потвърждение на това предположение В. Н. Златарски[15] намира в известието на апокрифния български летопис от XI в., че Борис бил получил властта си при река Брегалница[16]. Следователно тази река се намирала в пределите на тогавашната българска държава. Във връзка с разширението на България към югозапад съответно запад по времето на Персиан стои съобщението на Константин Багренородни[17], че Персиан се отправил на поход срещу сръбския княз Властимир, за да завладее неговата земя. Военните действия траели три години, без да може Персиан да постигне целта си, като загубил и много бойци. Походът, който според Златарски[18] станал между 839 и 842 г., а според Иречек[19] около 850 г., целял според последния учен да осигури връзката между новозавладяната западна Македония и земите от Белград до Сирмиум, които вече при Омуртаг се намирали в български ръце.

В. Н. Златарски[20] прие още, че Византия подкрепяла Сърбия срещу българите, за да отклони българите от апетита им за византийска земя. За някогашното разширение на българската власт чак до планината Черна гора в Сърбия свидетелствува един каменен блок с първобългарски знаци, намерен в Шудиково[21].

Разширението на България на запад станало според Златарски[22] около 842 и 843 г., т. е. след смъртта на императора Теофил при неговия малолетен наследник Михаил III. По времето на този император в 845 г. изтичал 30-годишният срок на мирния договор. Същата година Персиан проводил пратеници при германския император Людвик Немски в Падерборн[23], които според Златарски[24] трябвало да подновят и потвърдят съществуващите от по-рано мирни отношения. Той искал вероятно да осигури гърба си от възможни вече германски нападения. И наистина скоро след това започнали враждебни действия между българи и ромеи.

Според византийския хронист Лъв Граматик[25] българите предприемали често нахлувания в Тракия и Македония и опустошавали тези теми. Като противомерки императрица Теодора поставила отреди във византийските гранични градове, които на малки групи прониквали в българската земя, нападали крепости, отвличали и избивали населението. Според Златарски[26] тези нападения са ставали между 849 и 850 г. За същите византийски нахлувания се отнася вероятно едно място в житието на Петър от Атроа, което споменава за чести византийски набези през река Хеброс в България[27]. Неизвестно колко време са траели тези постоянни нахлувания в България и как са завършили. От обстоятелството обаче, че по-късно са съществували мирни отношения между двете държави, може да се заключи, че те са завършили с мирна спогодба. Други сведения за външнополитическата дейност на Персиан липсват. Приема се, че Персиан е починал в 852 г.[28]

* * *

С управлението на Персиан завършва първият и основен период на българската история, който В. Н. Златарски е нарекъл правилно „Епоха на хунно-българско надмощие“. Това название е несполучливо само по отношение на означението „хунно“, понеже то дава погрешна представа за етническата принадлежност на първобългарите. Затова е по-добре да се замени с неутрален израз като „Първобългарски период“ или „Първенство на първобългарите“.

Възприемането на християнската вяра, която разтворила широко вратите за още по-голямо и съществено византийско въздействие върху живота и културата на българите, създаването на старобългарската азбука и писменост, които с един замах осигурили мирно първенството на славянския елемент и настъпилите по-нататък външни и вътрешни политически събития, довели не само до съществени промени в живота и културата на първоначалната българска държава, но и до създаване на благоприятни условия за стопяването на първобългарския елемент в славянската маса и за образуване на единен българо-славянски народ, който запазил старото първоначално название „българи“ до ден-днешен, без обаче да остави ясни следи от някогашната тюркска основа. Оттам нататък започва нов период от българската история, която се характеризира с постепенното излизане на челно място на славянския елемент, изчезване на първобългарския и с господството на християнската вяра[29].

БЕЛЕЖКИ

I глава

[1] *Извори,* II, с. 337; *Артамонов,* 84—85.

[2] *Извори,* VI, с. 261 и 295; срв. *Артамонов,* 157—169.

[3] *Géographie* de Moïse de Chorène, ed. par le P. A. Soukry, Venise 1881, с. 25. Арменският текст заедно с немски превод у: *Marquart, J.* Streifzüge, с. 57 (също *Chronologie,* 87—88): „От тази (т. е. планина Коракс) извира река на име Психрос, която образува градчето Никопс. На север оттук са народите Туркхк и Булгхарк, които са наречени по имената на тамошните реки: Купи Булгхар, Дучи Булкар. Олхонтор Блкар пришелците, Чдар Болкар". (Руски превод у: *Патканов, К.* Из нового списка географии, приписываемой Мойсею Хоренскому. (ЖМНПр., ч. CCXXVI, 1883, с. 28. Към това: *Marquart, J.* Chronologie, 89—91; *Streifzüge* с. 57 Anm. 4, Ausdrücke, 15—16; *Westbergo, Fr.* Beiträge zur Klärung orientalischer Quellen über Osteuropa (Известия Петр. Акад. Наук, XI, 1899, № 5, 313—314), *Патканов, К.* К анализу восточных источников с восточной Европе (ЖМНПР. XIV.) 1908, 48—49 и „Записка Готского топарха" ВВР, XV, 1909, 237—238), срв. *Златарски,* I. 1, 103—108; *Артамонов,* 167—168. За личността на автора вж. *Akinian, P. N.* s. v. Moses Chorenaçi, RE, Suppl. Bd.,6 (1935), 534—541; *Манданян, Я. А.* Когда и кем была составлена „Армянская география", приписываемая Мойсею Хоренскому (ВВР, I, XXVI, 1947, 1277—143); *Артамонов,* с. 17 и 167, заб. 27. *Maricq, A.* — Byzantion, 1952, № 22, 341—342;

[4] *Maricq, A.* — Byzantion 22, 1952, с. 345.

[5] Вж. бел. 3.

[6] *Marquart, J.* Chronologie, с. 89; *Streifzüge,* с. 57 Anm. 4.

[7] *Златарски,* I 1, с. 106; *Артамонов,* 167—170.

[8] *Die sog.* Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor in deutscher Übersetzung von K. Ahrens und G. Krüger, Leipzig, 1899, с. 253; *Historia* ecclesiastisca Zachariae rhetori adscripta interpratatus est E. W. Brooks (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. — Scriptores Syri, ser. III, tom. VI, versio, Lovanii, 1924, с. 144, 26—30: „и отвъд тези врати (т. е. Каспийските) живеят бугари със свой език, езически народ; те има градове". По-нататък се съобщава тези „бургари" живеели в „шатри" или „юрти. Към това: *Артамонов,* 83—84.

[9] *Златарски,* I, 1, с. 35; *Артамонов,* 117—123.

[10] *Maricq, A.* — Byzantion 22, с. 343: „...Аспар-хрук, синът на Хубрат, който избяга през Хазарик от планините на българите" и с. 354: „И от Хипика оре (т. е. Конските планини) избяга синът на Хубрат".

[11] Пак там, с. 345 и: *Златарски,* I, 1 с. 124.

[12] *Златарски,* I, 1, с. 124; *Артамонов,* с. 172.

[13] *Златарски,* I, 1, с. 107, заб. 2; *Артамонов,* с. 168; Бурмов, с. 51.

[14] *Коковцев, П. К.* Еврейско-хазарская переписка в X в. Ленинград, 1932, с. 92: „В стране, в которой я живу, жили прежде в-н-нт-ры. Наши предки, хазары, воевали с ними. В-н-нт-ры были более многочисленны — так многочисленны, как песок у моря, но не могли устоять перед хазарами. Они оставили свою страну и бежали, а те преследовали их, пока не настигли их, до реки по имери Дуна. До настоящего дня они расположены на река Дуна и поблизости от Кустандинь"., вж. *Артамонов,* 171—172; *Pletnjowa, Sw. A.* Die Chasaren, Mittelalterliches Reich an Don und Wolga, Wien, 1979, 9—19; 151—158; *Dunlop,* 42—43 (V. n. nd. г); *Minorsky,* 162—163; 440—441. За това писмо вж. още: *Артамонов* 8—12. Неговата истинност се оспорва от ***Marquart,*** Sreifzüge, 8—9; *Grégoire, H.* — Byzantion, 12, 1937, 225—266; Bull. de l'Acad. de Belgique (Lettres), 1946; Le Nouvelle Clio, û 4, 1952, 281—287; Byzantion 1952, № 22, 355—356. Фалшификат от 13 в. спор *Zajaczkowski, A.* La studiów nad sagadnieniem chazarskim Etudes sur le problème des Khazars (Polska Akademia Umjetnósci, Prace Komisji Orientalistycznej. Mémoires de la commission orientaliste, 36, с. 197; *Maricq,* A. — Byzantion 1952, № 22, 343, заб. 3; *Коковцев,* Переписка XV—XVI; XIV; 11. За подобни арабски форми на това българско племе вж.: *Dunlop,* с. 43. За отъждествяването вж. *Златарски,* I, 1, с. 110; *Артамонов,* с. 168; *Marquart,* Chronologie, с. 91, Streifzüge 500, Ausdrücke, 20—21; *Dunlop,* с. 43, 143.

[15] *Теофан.* — Извори, VI с. 261.

[16] *Никифор,* — Извори, VI, с. 294.

[17] *Константин Багренородни.* — Извори, IX, с. 193.

II глава

[1] *Извори,* II, 411—412.

[2] *Askiburgion oros,* Zeitschrift für Deutsches Altertum 33, 1889, 9—13. 12: „Прочее и разказът на Павел Дякон за сражението с българите, колкото и малко да се съмнява човек в неговата стойност като историческо свидетелство, е заето вече от епическото предание.“

[3] *Пак там,* с. 12: „а че лонгобардите са заменени по-късно в преданието с готите Хрейд... се обяснява лесно с несравнимо позначителната роля, която са играли готите в историята и преданието като противници на хуните.“

[4] *Schmidt,* Ostgermanen, 575—583; *Бурмов,* 54—55.

[5] *Дринов,* Съчинения, с. 658.

[6] *Fredegarii Chronikon,* III, с. 65.

[7] *Извори,* II, с. 358. Към това: *Besevliev,* Extrema Scythiae, In Memoriam C. Daicoviciu Cluj, 1974, 35—37.

[8] *Приск,* — Извори, I, с. 125. Мнението на *Macartney, C. A.* (The End of the Huns — Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, 1932— 1933, № 10, с. 113), Според което Хернак „умрял като незначителен наемник в служба на империята“ и това на *Haunssig, H.-W.* (Die protobulgarische Fürstenliste, Fr. Altheim, Die Hunnen in Osteuropa, Baden-Baden, 1958, 10 забел. 9), че „Ернак постъпил на римска служба“ се отхвърлят с право от *Altheim, Fr.* (Hunnen IV, с. 338, Anm. 5).

[9] *Йорданес.* — Извори, II, с. 361, срв. *Agathias,* rec. Keydell 177, 3; 13. към това *Moravcsik,* BT, II, с. 230.

[10] *Приск,* — Извори, I, с. 125.

[11] *Йорданес.* — Извори, II, с. 361.

[12] *Приск.* — Извори, I, с. 127.

[13] *Chro.* Pasch. **598, 3—8** или в 469 според Комес Марцелин (Извори, II, с. 311, срв. *Stein,* I, с. 357.

[14] *Йорданес.* — Извори, II, с. 358. Вж. *Várady, L.* Das letzte Jahrhundert Pannoniens, á Amserdam 1969, 333--334.

[15] *Пак там.*

[16] *Пак там.*

[17] *Пак там,* 359. Названието Sacromontisi е прилагателно, образувано от Sacromons или от Sacromontis, срв. *Kalvomuntis* (*Теофилакт.* Извори, III, с. 307), *Aureomonte* Нотициа дигнитатум. — Извори, II, с. 253) и др., на което местонахождението е неизвестно. В Североизточна България се е намирала, според *Прокопий* (Извори, III, с. 178), крепост на име Monta regine. Навярно в същата област ще да се е намирала и Sacromontis. Дали Monte regine и Sacromontis са едно и също, не може да се каже, колкото и вероятно да изглежда това отъждествяване. Названието Fossatisii принадлежи ясно към fossatum „лагер, ограден с окоп“. В списъка на крепостите в Мизия *Прокопий* (Извори, II, с. 178) споменава крепостта Phossaton, която може да бъде въпросната крепост. Следователно както сакромонтисите, така и фосатисите са били натоварени с охраната на крепостите Сакромонтис и Фосатум или са лагерували там, т. е. те са били феодати.

[18] *Stein,* II, с. 12—18.

[19] *Йоан Антиохийски.* — Извори, VI, с. 32. Към това *Bury,* Later Empire I 1, с. 421; *Stein,* II, 17, 61.

[20] *Бурмов,* I, с. 56.

[21] *Vetters* Dacia, с. 45.

[22] *Stein,* II, с. 55.

[23] *Павел Дякон,* — Извори, II, с. 410.

[24] *Енодий.* — Извори, II, с. 299.

[25] *Vetters,* Dacia, с. 44, заб. 405.

[26] *Йоан Антиохийски.* — Извори, VI, с. 34. Към това *Stein,* II, с. 83.

[27] *Павел Дякон.* — Извори, II, с. 410.

[28] *Комес Марцелин.* — Извори, II, с. 313. Срв. *Stein,* II, с. 89; *Бурмов,* I, с. 64.

[29] *Detschew, D.* Die thrakischen Sprachreste. Wien 1957, с. 195, 498.

[30] *Комес Марцелин.* — Извори, II, с. 313, срв. 332; *Stein,* II, с. 90; *Vetters,* Dacia, с. 45; *Бурмов,* **I, с. 58.**

[31] *Извори,* III, с. 173; VI, с. 74; XIV, с. 151; *Oberhummer.* — RE, 1901, № 4, 978 s. v.; Anastasios; *Schuchardt C.* Die Anastasiosmauer bei Constantinopel und die Dobrudscha-Wälle, Jahrb. des Dt. Archäol. Inst. 16, 1901, 107—127; *Орешков, П. Н.* Византийски старини около Цариград. — Сп. БАН, X, 1915, 71—88; *Bury* (Later Empire 1, 2, с. 435; *Stein,* II, с. 89, заб. 1) приема, че стената е построена в 497 г. Походът на българите в 499 г., когато те стигнали до Чорлу, говори в полза на тази дата.

[32] *Комес Марцелин.* — Извори, II, с. 313; *Теофан,* пак там, VI, с. 233, срв. *Stein,* II, с. 90 *Бурмов,* I, 58—59.

[33] *Касиодор.* — Извори, II, с. 307.

[34] *Пак там,* с. 306.

[35] *Комес Марцелин* и Йорданес. — Извори, II, с. 313 и 367.

[36] *Енодий,* — Извори, II, с. 301.

[37] *Комес Марцелин.* — Извори, II, с. 313; вж. *Stein,* II, с. 146.

[38] *Stein,* II, 177—185.

[39] *Малала* и Теофан. — Извори, III, с. 209 и VI, с. 234. Вж. *Bury,* Later Empire I, 1, с. 497 и сл. *Cháranis, P.* Church and State in the Later Roman Empire, 2nd Edition. Thessaloniki, 1974, 80—94.

[40] *Зонара.* — Извори, XIV, с. 151.

[41] Според 35 отговор на папа Николай I до допитванията на българите (Извори, VII, с. 89) те имали обичай да съблюдават дни и часове и да извършват заклинания, игри, пеения и някакви гадания, когато отивали в сражение.

[42] *Grummel,* 470 В. Н. Златарски (I, 1, 47—48) датира похода в 517 г. Към това: *Дуйчев, Ив.* Беломорски преглед, 1942, 233—234; *Бурмов,* I, 60—61; *Stein,* с. II, 105—106 и заб. 2 и 3.

[43] *Stein,* II, с. 156, 308.

[44] *Комес Марцелин.* — Извори, II, с. 318. Към това: *Stein,* II, с. 308; Grafenauer, Nekaj, 32—33.

[45] *Малала.* — Извори, III, с. 216. Към това: *Bury,* Later Empire, 2, с. 296.

[46] *Теофан.* — Извори, VI, с. 238.

[47] *Златарски,* I, 1, с. 50 и с. 54; *Stein,* II, с. 308; *Бурмов,* I, с. 61.

[48] *Stein,* II, с. 309, 344.

[49] *Комес Марцелин.* — Извори, II, с. 318. Към *Stein,* II, с. 308.

[50] *Йорданес.* — Извори, II, с. 333.

[51] *Пак там,* с. 334.

[52] *Прокопий.* — Извори, III, с. 151.

[53] *Пак там,* с. 153, срв. с. 154, 158 и 123. Към това: *Bury,* Later Empire, I, 2, с. 296.

[54] *Grummel,* с. 470.

[55] *Прокопий.* — Извори, III, 110—111. Към това *Stein,* II, с. 309.

[56] *Прокопий.* — Извори, III, с. 175.

[57] *Пак там,* 110—111, срв. *Stein,* II, 309—310.

[58] *Прокопий.* — Извори, III, с. 175. Вж. *Иречек.* Пътувания, с. 389.

[59] *Пак там.*

[60] *Пак там,* с. 111.

[61] *Пак там,* 121—122, Срв. *Stein,* II, с. 522, 577.

[62] *Теофан.* — Извори, VI, с. 241, към това: *Stein,* II, с. 541.

[63] *Прокопий.* — Извори, III, с. 152.

[64] Това е забелязал вече *Stein* (II, с. 340, заб. 2; 350, 574, 600).

[65] *Прокопий.* — Извори, III, с. 117.

[66] *Извори,* VI, с. 117.

[67] *Procop.* Bella, II, 166, 17—25. Това място от Прокопий и дадените в следните две бележки места не са преведени в *Изворите.*

[68] *Пак там,* 25, 20.

[69] *Пак там,* 150, 9—151, 10.

[70] *Прокопий.* — Извори, III, с. 121, срв. *Stein,* II, с. 574.

[71] *Procop.,* Bella II, 384, 4, *Stein,* II, с. 578.

[72] *Пак там,* II, 400, 2—3. Дали името Одолган не е Одол кан?

[73] *Пак там,* II, 631, 18, срв. *Stein,* II, с. 600.

[74] *Пак там,* II, 651 17—22.

[75] *Комес Марцелин.* — Извори, II, с. 318.

[76] *Procop.,* Bella II, 413, 23—416, I.

[77] *Gregorii* Magni Dialogi libri IV. A cura di Umberto Moricca. Roma 1924, 269, 16—20 (=Fonti per la storia d'Italia, t. 57).

[78] *Менандър.* — Извори, III, 243—245. Вж. *Stein* II, с. 544; *Schmid,* Ostgermanen, 540—543.

[79] *Павел Дякон.* — Извори, II, с. 413. Към тов *Pezza, Fr.* Profilo geografico della Bulgaria Italiana nell'alto medioevo. Novara, 1955.

[80] *Теофилакт Симоката.* — Извори, III, 334—335 и *Теофан.* — Извори, VI, 250—251.

[81] *Теофан.* — Извори, VI, с. 252.

[82] *Извори,* VI, 135—136 = *Lemerle,* Mikacles. I, 185, 24—25; 186, 13. Вж. *Бурмов,* I, 101—105, а за датата 82, бел. 17; *Баришич.* Чуда 96—100 и *Lemerle,* Miracles, II, 137—161.

[83] *Георги Пизидски.* — Извори, VI, с. 59, 64 и *Теофан.* — Извори, VI, с. 259.

[84] *Фредегар.* — Извори, II, с. 389 и *Извори,* VII, 303—304. Към това: *Златарски,* I, 1, 117—119 и заб. 1 на с. 120. Вж. също: *Артамонов,* с. 112.

[85] *Strategicon,* Maurici ed. Mihăescu, 314, 17.

[86] *Извори,* VI, с. 24.

[87] *Козма.* — Извори, I, с. 197. За значението на „хеладики“, вж. *Charanis,* Hellas172, 111, Observation 3,The Temin Helladikoi — in Byzantine Texts — EEBC, 23, 1953, 615—620.

[88] Procop. —Bella, II,213, 10—12; 214, 21—24; 444, 8—10 *Комес Марцелин.* — Извори, II, с. 314.

[89] *Procop.* — Bella II, 213, 14—17. Към това *Thompson,* Christianity. 68.

[90] Според *Moravcsik Gy.* (Studia 252, Mission 6—7) известието се отнася до българите „на северния бряг на Черно море“.

[91] *Малала.* — Извори, III, с. 215.

[92] *Теофан.* — Извори, VI, с. 238.

[93] *Николай Мистик.* — Извори, VIII, с. 217.

[94] *Енодий.* — Извори, II, с. 299.

III глава

[1] *Патканов, К.* Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому. — ЕМНПр, 226, 1883, 26.

[2] За славянските археологически находки в Румъния, вж.*Nestor, I.* Slavii pe teritoriul R. P. R. in lumine documetelor arheologice — SCIV, X, I, 1959, 49—64 същият, L'Etablissement des Slaves en Roumanie. — Dacia, № 5, с. 45, Същият, La Pénétration des Slaves dans la Péninsule Balkanique et la Grèce Continentale. — RESE, 1, 1963, 41—67, същият, C. Daicoviclu — I. Nestor, Die menschliche Geselschaft an der Unteren Donau in vor — und nachrömischer Zeit, Rapports du XI-e Congrès International des Sciences Historiques. — Stockholm, 1960, 137—138; *Comşam* Slavii pe tefitoriul R. P. R. în secole VI—IX în lumine cercetarilor arheologice. — SCIV, X, 1, 1959, 65—80, същата, Discutii în legăturä cu patrunderea si asezerea slavilor pe taritoriul R. P. R., пак там, XI, 1960, 159—160; *Niederle.* Manuel, I, 103—104,; *Lemerle.* Invasions 282, 287—288, 290—293; *Miracles,* II, 178—185; *Barisic, Fr.* Proces, 11—27; *Grafenauer,* 62—74; *Charanis,* Demography, с. 11 и заб. 3; *Дуйчев, Ив.* Балканският югоизток през първата половина на VI век. Начални славянски нападения. — Беломорски преглед I, 1942, 229—270; *Тъпкова-Заимова.* Нашествия, 58—59.

[3] *Теофилакт Симоката.* — Извори, III, с. 353. Това название се явява за пръв път тук. Вж. още *Jiracek.* Serben, 113—114; *Lemerle.* Phillipes с. 115.

[4] *Прокопий.* — Извори, III, 150—151, 153, *Йорданес.* — Извори, II, с. 334.

[5] *Прокопий.* — Извори, III, 123—127.

[6] *Пак там,* с. 154 и сл.

[7] *Jirecek.* Heerstrasse, 61.

[8] *Прокопий.* — Извори, III, с. 123 и сл., 128—129, 134—137, 175. Към това *Stein,* II, с. 222 заб. 3, 523—525.

[9] *Прокопий.* — Извори, III, 169—170.

[10] *Пак там,* с. 154.

[11] *Пак там,* с. 176.

[12] *Менандър.* — Извори, III, с. 250.

[13] *Теофилакт Симоката.* — Извори, III, 296—297.

[14] *Byzantion,* 28, 1958, 109 и сл.

[15] *Теофилакт Симоката.* — Извори, III, 321—328.

[16] *Пак там,* 330—334. Към това *Dölger,* Die Stadt, с. 86.

[17] *Теофилакт Симоката.* — Извори, III, 335—337.

[18] *Пак там.* 353—356.

[19] *Theophyl.,* 296, 14—16.

[20] *Пасхална хроника.* — Извори, VI, с. 83.

[21] *Георги Пизидски* — Извори, VI, с. 67 заб.

[22] *Теофан.* — Извори, VI, 263—264. Към това: *Дуйчев, Ив.* Обединението на славянските племена в Мизия през VII в., — Сборник Дринов, С., 1960, 417—428. За северите вж. *Niederle,* Manuel, I, 219—220.

[23] *Besevliev, V.* Zu Theophanis Chronographia, 359, 5—17; Polychordia — Festschrift Fr. Dölger, Amsterdam, 1967, с. 57; *Cankova-Petkova, G.* Sur l'établissement des tribus slaves du groupe bulgare au sud du Bas Danube. Etudes historique, 1968, № 4, 148—153, същата; L'établissement des slaves et protobulgares en Bulgarie du nord-est actuelle et le sort de certaines villes riveraines du Danube, пак там, 5, 221—222.

[24] *Trautmann R.,* Die Elb - und Ostslavischen Ortsamen I, 1948, Berlin, 48; *Фасмер.* — ЗСРЯ, III, с. 241, за Плиска; *пак там* 397—398.

[25] *Иванов, Йор.* Богомилски книги, с. 281; *Cankova-Petkova, G.* Etudes historique, 4, 1968, 153—154.

[26] *Obolensky, D.* The Principles and Methods of Byzantine Diplomacy, XII-e Congrès International des Étédes Byzantines Ochrida 1961, Rapports II, 56—58; *Ditten, H.* Slawen im byzantinischen Heer von Justinian I. bis Justinian II. — Studien zum 7. Jahrhundert in Byzanz, Berlin, 1976, 82—86.

[27] *Извори,* VI, с. 140.

[28] *Moravcsik, Gy.* Byzance et le christianisme hongrois du moyen âge, — Corsi di cultura, sull'arte ravenate et byzantina, Ravenna, 1969, 314—316.

IV глава

[1] *Johanis* Ephesini Historiae ecclesiasticae, Pars tertia, Versio, Lovani, 1936 (CSCO, Scriptores Syri, Series tertia, tomus III), 248, 27—249, 15: *HISTORIA* XXV, de populo Sclavinorum et de vastatione quam in Thracia anno 3-o regni regis Tiberii sereni fecerunt. — Освен приведената по-стара литература за славянските нахлувания и заселвания на Балканския полуостров, а също и за Чудесата на св. Димитър Солунски, вж. още:
Karayannopoulos, J. Zur Frage der Slavensiedlungen auf dem Peloponnes. — RESE, 9, 1971, 443—460; *Popovic, V.* Les témoins archeologiques des invasions avaroslaves dans l'Illyricum Byzantin. — Mélanges de l'école française de Rome (Antiquité), 87,

1, 1975, 445—504; *Kondic, Vl. — Popovic, Vl.* Caricin Grade, Београд, 1977, 177—184 380—383; *Popovic, Vl.* La descente des Koutrigours, des Slaves et des Avars vers la mer Égée: Témoignage de l'archéologie. Comptes rendus des séances de l'Academie des Inscriptions et Belles Lettres, Paris, 1978, 596—648 същият, Aux origines de la slavisation des Balkans: la constitution des premières sklavinies macédoniennes à la fin du VI-e siècle; пак там, 1980, 230—257; *Weithmann, M. W.* Die slavische Bevölkerung auf der Griechischen Halbinsel. Ein Beitrag zur Historischen Ethnographie Südosteuropas. München 1978, подробна рецензия — отзи *Vryonis, Sp. Jr.* в гръцкото списание Balkan Studies, 22, 1981, 405—439; *Lemerle, P.* Les Plus anciens recueils des Miraclas de Saint Dététrius, II, commentaire, Paris 1981.

[2] *Менандър.* — Извори, III, с. 250. За датата вж. *Дяконов, А.* — ВДИ 1, 1946, с. 32—33; *Barisic,* Proces, с. 19.

[3] *Менандър,* — Извори, III, 230—231.

[4] *Йоан Бикларски.* — Извори, II, с. 373.

[5] ***Евагрий.* — Извори, с. 271.**

[6] *Alteim Fr.* und R. Stiehl. Michael ser Syrer. 105—118.

[7] *Grafenauer,* с. 55.

[8] *Hauptmann C.* Des raports, с. 159; *Moravcsik,* BT, I, с. 258.

[9] *Vasmer, M.* Die Slaven, с. 13.

[10] *Извори,* VI, 113—118.

[11] *Пак там,* 118—127.

[12] *Пак там,* 111—113.

[13] *ВизантиIа* и Срби, II, Нови Сад, 1906, 208.

[14] *Jirecek, K.* Serben, с. 89.

[15] *Златарски,* I, 1, с. 13.

[16] Приведеното съчинение, с. 57.

[17] *Баришич.* Чуда. 56—64, вж. още с. 11 и 60—61.

[18] Lemerle, II, с. 69.

[19] *Бурмов,* Произведения, I, с. 81.

[20] *Grégoire,* L'origine, с. 106.

[21] *Бурмов.* Произведения, I, 89—94.

[22] *Invasions,* с. 294.

[23] Вж. заб. 18.

[24] *Златарски,* I, 1, с. 13.

[25] *Баришич.* Чуда. 41—455.

[26] *Grégoire,* L'origine, с. 106.

[27] Приведеното съчинение, с. 73—76.

[28] *Бурмов,* Произведения I, 94—96.

[29] *Lemerle,* Miracles, II, с. 73.

[30] *Lemerle,* Monemvasie, с. 10, 16, 34; *Barisic,* Monemvasijska, 94—104.

[31] *Thomas Presbyter:* „В година 934 (=623) славяните нападнали Крит и други острови и там бяха уловени щастливите от Quennsere, от които бяха убити около двадесет мъже". — *Baynes, N. H.* The Date of the Avar surprise, B. Z., 21, 1912, с. 11.

[32] За тези племена вж. *Niederle, L.* Manuel, I, с. 106; *Vasmer,* Die Slaven, с. 85, 176—178; *Lemerle* Philippes, с. 116.

[33] *Извори,* VI, с. 129.

[34] *Пак там.*

[35] *Пак там.*

[36] *Пак там.* 128—133.

[37] *Grafenauer,* с. 81.

[38] *Баришич.* Чуда, с. 95.

[39] *Бурмов.* Произведения, I, с. 105.

[40] *Lemerle,* II, с. 92.

[41] *Извори,* VI, 133—140.

[42] *Пак там,* с. 135.

[43] *Grafenauer,* с. 81.

[44] *Баришич.* Чуда. с. 100.

[45] *Бурмов.* Произведения, I, с. 105.

[46] *Lemerle,* Miracles, II, с. 100.

[47] За различните датировки вж. *Lemerle,* Invasions, с. 302.

[48] *Извори,* VI, 143—158.

[49] *Теофан.* — Извори, VI, с. 260.

[50] *Niederle,* Manuel, I. 114—115.

[51] *Теофан.* — Извори, VI, с. 260.

[52] *Бурмов.* Произведения, I, 111—119.

[53] *Lemerle,* Miracles, II, с. 132.

[54] *Баришич.* Чуда, 109—125 и 139—140.

[55] Un édit de l'empereur Justinian II, datê de septembre 688. — Byzantion, 1944—1945, № 17, 119—124.

[55] *Златарски,* I, 1, 394—406.

V глава

[1] *Marquart,* Chronologie, с. 85; *Kiesseling.* — RE, 8, 2606, Fehér, Beziehhungen, с. 76; *Moravcsik,* — BT, I, с. 67, 108, Studia, с. 104, 106—109; *Златарски,* I, 1, 33—83; *Артамонов,* 79—88 и др. Вж. също *Szádeczky-Kardoss, S.* — RE, Suppl. Bd. XII, 516—520.

[2] *Бурмов,* Произведения, I, 33—39.

[3] *Die* Bulgaren des 5. Jahrh. im Karpathenbecken. — Acta Archaeologica Hungarica, X, 1959, с. 238, 241.

[4] *Historia* ecclesiastica Zachariae rhetori vulgo adscripta, interpretatus est E. W. Brooks, Lovanii, II, 1924, с. 144, 29—145, 1; *Marquart.* Streifzüge, с. 356; *Moravcsik,* — B T, II, с. 105; ***Пигулевская,*** И. В. Сирийски източник VI в. о народах Кавказа. — В Д И, 1 (6), 1939, с. 114.

[5] *Извори,* III, 204.

[6] *Теофан.* — Извори, VI, 237—238.

[7] *Малала.* — Извори, III, 214—215.

[8] *Пак там,* с. 203.

[9] *Пак там,* с. 209.

[10] *Никифор.* — Извори, VI, с. 294. Към това *Marquart.* Chronologie, с. 85, 96, Streifzüge, с. 126, 244, заб. 1

[11] *Бурмов.* Произведения, I, с. 69 (другояче с. 72—73) прие в противоречие с известията на Никифор, че уногундурите били освободени от тюркско владичество. Срв. също: *Артамонов.* Хазар. 160—161.

[12] За титлата „патриций“ вж.: *Guilland, R.* Contribution à la prosopographie de l'empire byzantin — Les Patrices, Byzantion, 49, 1970, 2, 317—360.

[13] Лондонският ръкопис на Никифор дава *Argana,* C. Orosz. The manuscript of Nikephoros „Breviarium“. Budapest, 1948, с. 22.

[14] *Никифор.* — Извори, VI, с. 291.

[15] *Златарски,* I, 1, 93—94.

[16] *Бурмов,* Произведения, I, 71—72.

[17] *Хазар,* 158—164.

[18] *Konidares, G. I.* Hai Metropoleis kai Archicpiskopai tou Oikoumenikou Patriarcheiou kai he „taxis“ auton. Athen, 1934, с. 100 № 559, 561, срв. *Извори,* VI, с. 194. Към това *Moravcsik.* Studia, 94—95, 254—257, Mission, 7—10.

[19] *Marquart.* Ausdrücke, с. 21.

[20] *Кулаковски, Ю.* К истории готской епархии (в Крымму) в VII в. — ЖМНПр., 1898, № 2, 189—190 и *История* Византии, III, Киев, 1915 (London. 1973), с. 91 вж. *Златарски,* I, 1, с. 94 заб. 3.

[21] *Moravcsik. Stud*ia, с. 252.

[22] *Marquart.* Ausdrücke, с. 21.

[23] *Theoph.* 310, 18—2 „И те отново замисляха да настъпят срещу Херaклий. А императорът се отправи за страната на хуните и техните лоши землища в скалистите и непристъпни места“.

[24] Вж. *Артамонов.* Хазар, с. 162 и *Kollautz-Miyakawa.* Die Awaren, I, с. 159.

[25] Касае за едно писмо на императрицата Мартина до войските в провинция Кападокия, което станало причина те да се разбунтуват.

[26] The Chronicle of John, Bishop of Nikiu, translated by R. H. Charles London — Oxford, 1916, 197, 47.

[27] *Нови* известия за най-древния период на българската история. — МСб., XI, 1895, 145—154, вж. също *Златарски,* I, 1, 84—87.

[28] *Marquart,* Ausdrücke, с. 7 заб. 5, 10—11.

[29] *Meravcsik,* Studia, с. 101, BT, II, с. 162.

[30] *Артамонов.* Хазар, с. 161.

[31] ЖМНПр, 351, Януари, 1904, 204—205.

[32] *Минало,* I, 1908, I, 106—109.

[33] *Бурмов,* Произведения, I, 70—71.

[34] Подробно за това вж. *Besevliev, V.* — Byzantinobulgarica V, 1978, **229—236.**

[35] За подобно название вж. *Dostálovà, R.* Megale Moravia, Byzslav, XXVII, 1966, 2, 344—349. За нейните граници: *Вестберг, Фр.* Записка готскаго топарха. — В В, XV, 1908, 2—3, 119, 148.

[36] *Теофан* и Никифор. — Извори, VI, 261—262 и 295.

[37] *Теофан.* — Извори, VI, с. 262 и 263 *Marquart, J.* (Chronologie, с. 40 заб. 1, 85 заб. 2 и *Streifzge,* с. 505) предложи Batbajan да се поправи на Bagbajan т. е. Bäg-Bajan. Ив. *Дуйчев.* — (И А И, 19, 1955, с. 332) прие, че Batbajan е дитография на първоначалното baibajan. Обаче четенето на ръкописите не дава повод за това. Формата Batbajan се среща два пъти във всички ръкописи на Теофан и то винаги без гръцкото окончание os, което говори за нейното добро предаване и че се касае за цялостен прабългарски израз. Първата част може да бъде някакво прилагателно или съществително. Предположението на Маркварт, че първата част е някаква титла, е малко вероятно, понеже тюркският словоред би противоречил.

[38] Срв. подобни случаи: Ultzindur (*Извори,* VI, с. 358) вожд (?) на улцинцурите (пак там, с. 361), Утигур и Кутригур (*Прокопий.* — Извори, III, с. 138), Булгарос, *Moravcsik,* Studia, с. 98 заб. **43),** Казариг, вожд на хазарите (вж.) *Byzantion,* 28, с. 110) и др.

[39] Вж. глава 6.

[40] Вж. глава 6.

[41] *Теофан* и Никифор. — Извори, VI, с. 262 и 295.

[42] *Togan,* IF, 155—158, 155: „Главните опори на тюркските и монголските владетели образуват четири княза, които са представлявали четири племена или четири главни области на империята“.; *Pritsak, D.* Karahanidische Streitfragen. — Oriens, 3, № (Leiden заб. 10: „Върховната власт в Караханидската империя, както в другите алтайски империи, се е намирала в ръцете на следната колегия от владетели: 1. Двамата главни кагана (великият

каган и съуправителят каган), 2. Четирите подкагана (четирите ъгли на хиунг-ну на Маотун), 3. Шестте резидента (шестте ъгли на хиунг-ну)...“ — *Fürstenliste,* с. 39; de Groot, Die Hunnen, с. 56. „Шестте ъгли са синове или по-млади оратя на шан-ю“.; *Grousset,* L'empire, с. 119, 316:„Всеки от четиримата сина на Джингис-кан е получил, докато той е бил още жив, един улус, т. е. известен брой племена.“

[43] Срв. съвета на Билге каган в надписа в негова чест: „Если ты, тюркски народ, не отделяешься от своего кагана, от своих бегов, от своей родины, ты сам будешь жить счасливо, будешь находиться в своих домах, будешь жить беспечално (*Малов, С. Е.,* Памятники древне тюркской письменности Монголии и Киргизии. Москва, 1959, с. 24). В т. нар. Тайна история на монголите легендарната прабаба на Джингис кан Аланкоа повикала преди смъртта си петимата си сина и ги посъветвала да бъдат единни, като дала за пример здравината на връзка стрели, вж. Geheime Geschichte der Mongolen, übers, von E. Haenisch, Leipzig 1948, с. 3. В средата на XIX в. разказите на Теофан и Никифор са били свързани у нас с известната басня на Езоп „Несговорните деца на земеделеца“ (вж. *Езоп,* Басни. Превел от старогръцки Т. Сарафов, С., 1967, с. 49) и е преминала в тогавашните учебници, вж. *Бешевлиев, В.* Една Езопова басня в българската история. — с. Прометей, 1937, № 4, с. 20; *Ламбрев, К.* Легендата за кан Кубрат и неговите синове. — Исторически преглед, 1946—47, № 3. 350—359. Мнозина изследвачи смятат неправилно сведенията на двамата византийски хронисти за основаването на българската държава за племенна легенда, вж.
Marquart, Chronologie, 85—86; *Streifzüge,* 503—506; *Fehér.* Bezihungen с. 34—37; *Moravcsik.* Studia, с. 101;
Артамонов. Хазар, 166 и др. На противното становище: *Златарски,* I, 1, с. 111 и *Szédeczky-Kardoss, S.* Hintergrund. с. 474.

[44] Годината на Кубратовата смърт се определя различно. В. Н. *Златарски* (I, 1, с. 112) прие, че Кубрат е умрял в 642 и че е управлявал от 584 до 642 (I, 1, с. 84), като се позова на данните на Именника, според които Курт-Кубрат бил управлявал 60 години. Според *Артамонов* (Хазар, с. 163) числото 60 посочва годините на живота му, а не тези на управлението му. Началото на неговото управление трябва да се постави в 632, а смъртта му след тази на император Хераклий. *Haussiq H.-W.* (Liste, с. 13) прие, че той е починал по време на пребиваването на Констанс в Италия, т. е. между 663 и 668. Според *Dunlop,* с. 41 това е

станало в 650, а според *Fehér,* Beziehungen, с. 41 и *Pritsak,* Fürstenliste, 36 в 665. Тази дата изглежда най-вероятна.

[45] *Теофан* и Никифор. — Извори, VI, с. 262 и 295. срв.
Maricq, A. Notes sur les Slaves. — Byzantion, 22, 1953, с. 343.
Към това: *Златарски,* I, 1. с. 127; *Артамонов.* Хазар, с. 169; *Marquart.* Chronologie, 85—89; *Dunlop,* с. 41—45.
Според *Златарски* (I, 1, с. 138) това е станало в 660 г. Берзилия или Берилия дн. вероятно Дагестан, вж. *Byzantion,* 28, 1959, с. 115.

[46] *Теофан,* — Извори, VI, с. 262.

[47] *Никифор.* — Извори, VI, с. 295.

[48] Вж. превода на *Maricq, A.* в Byzantion, 22, 1952 (1953), с, 343.

[49] *Златарски* (I, 1, с. 114) предположи, че Батбаян е бил владетел на племето купи-булгар.

[50] *Златарски* (I, 1, с. 114 с литература); *Артамонов.* Хазар, с. 172 с литература; *Гадло, А. В.* О черних и внутрешних болгарах. — Географ. общество. Доклады по етнографии, 6, 1968, с. 3—23 (Те са живеели между реките Днестър и Прут); *Macartney, C. A.* On the Black Bulgars. — Byz. ngr. Jbb, 8, 1931, с. 150—158; *Moravcsik.* Studia. с. 112 заб. 107; *Menges.* Introduction. с. 30, 32; *Marquart,* Chronologie, с. 90, Streifzüge с. 517—519. (Тук „черните българи“ са смесени с „волжските българи *Minorsky,* 438—440. За значението „черни ни вж. *Zupanic, N.* Etnolog, 11, 1938, 355—376; *Ludat, N.* Farbenbezelchnungen in Völkernamen. — Saeculum, 4, 1953, 138—155; *Pritsak, O.* Orientierung und Farbsymbolik, пак там. 5, 1954, 376—383; *Soloviov, A. V.* Weiss-Schwarz — und Rotreussen. Jahrb. Gesch. Osteuropa, N. F., 1959, с. 1—33.

[51] *Константин Багренородни.* — Извори, IX, с. 203, 217.

[52] *Артамонов,* Хазар, с. 172 с лит.; *Marquart.* Ausdrücke, с. 15—16; *Menges,* Introduction, с. 13; *Togan,* IF, 202—203.

[53] *Златарски,* I, 1, с. 115 с лит.; *Артамонов.* Хазар, с. 172 с лит., 174; *Marquart.* Chronologie, с. 90; *Streifzüge,* с. 25, 154—155, 336—337, 475—477, 503—504, 517—519; *Togan,* If, с. 104, 180—182; *Menges,* Introduction с. 32; *Moravcsik,* BT, I, 130—131.; *Marquart* (Streifzüge, с. 503) и *Златарски* (I, 1, с. 115) предположиха, че волжките българи са българите на Котраг, втория син Кубрат, т. е. т. н. котраги, които Златарски отъждествява с кучи-булкар.

[54] Вж. *Златарски,* I, 1, с. 115.

[55] За това вж. *Barthold W.* — Enzyklopaedie des Islams, I. 821—825, s. v. Bulghar.

VI глава

[1] *Теофан* и Никифор. — Извори, VI, с. 262 и 295.

[2] С Пентаполис се означавали петте града Анкона, Римини, Пезаро, Фако и Сенгалия в областта на Равена, Северна Италия.

[3] *Historia* Langobardorum. — Извори, II, 415—416. Към това *Hartmann, L.* Geschichre Italiens im Mittelalter. II, 1, Gotha 1897 (ново издание 1953), с. 254, 276 и сл.; *Gillou, A.* Régionalisme dance dans l'Empire Byzantin au 7-o siècle. Rome, 1969, c. 102; *Kos, M.* O bolgarskom knezu Alcioku ih slovanskom knezu Valuku. Sisicev-Zbornik, Zagreb, 1929, 251—258; *Златарски,* I, 1, 118—121. H. Kunstmann, Vorlänfige Untersuchungeo über den bairischen Bulgarenmord von 631-632, München 1982.

[4] Alzeco (в ръкописите още Alzegone, Algeco, Alzec; Alzechus Vulgar Chronica Santi Benedicti Casinensis 469, II) е едно и също име Alciocus (варианти: Altiacus, Alticus, Alticcus) у Фредегар. Вече *C. Zeus.* (Die Deutschen und ihre Nachbarstämme, München, 1837) ново издание 1925, 716—717) предложи това отъждествяване, което допусна и *Златарски* (I, 1, 119). *Г. Фехер* (Остатъци от езика на дунавските прабългари. — И А И, 6, 1928—1929, и 149—150) свърза името с тюркската дума al (—су) „червеникав", който едва ли е вярно. Тук би могло по-скоро да се има пред вид alcaq „скромен", „общителен" или alcy „хитър" (вж. *Малов, С. Е.* Памятники древнетюркском письменности, Москва, 1951, с. 356).

[5] *Теофан.* — Извори, VI, с. 262.

[6] **За дукс, в чиито ръце се намирала** военната и гражданската власт в провинциите, а по-късно била само почетна титла, вж. *Bonolis,* Guido I titoli di nobilitá nell'Italia Bizantina. Firenze, 1905, 59—67; *Dölger,* Die Stadt, c. 82, 84. **За** gastaldi, които били управители на области, градове и господарски имения, вж. *Златарски,* I, 1, с. 118; *Dölger,* Die Stadt, 85 заб. 84; *Moro, G. C.* I gastaldi con potere ducale nelle'ordinamento publico longobardo (Atti del I-o Congresso internazionale di Studi longobardi, Spoleto, 1952) 409—415 не ми беше достъпно.

[7] *Cange, Ch. D. du* De familiis byzantinis. Paris 1680, c. 306.

[8] *Златарски,* I, 1, с. 120—121.

[9] Вж. също *Codex* Traditionum Ecclesiae Ravenatis in Papyro scriptus et in Regia Bibliotheca Bavarice asservatus. Ed. J. B. Bernhart. München, 1910, c. 35. Към това: *Иречек, К.* Добавки. 53—54; *Шишманов,* Ив. Българите в „Orlando furioso". — Български преглед, 1900, № 8, 78—81.

Вж. още следните работи, които обаче трябва да се използуват предпазливо и критично:

d'Amico, Vicenzo I Bulgari trasmigrati in Italia nel secoli VI e VII dell'Era Volgare. Campobasso, 1933; *I Bulgari* stanziati neelle terre d'Italia nell'Alto Medio Evo. Pagine di cultura bulgara, № 13; Roma, 1942; *Importanza* della immigrazione dei Bulgari neella Italia Meridionale al tempo dei Langobardi e dei Bizantini (Atti del 3-o Congresso internazionale di Studi sul'alto Medioevo, Spoleto, 1959, 369—377. За местните названия, вж. ***Dliveri, D.*** Dizionario di toponomastica lombarda. Milano, 1931, c. 113, 133; *Riboldi, E.* I contadi rurali del Milanese. Il contadi di Bulgaria, Arch. stor. lomb., 1904, c. 275; *Schneider, F.* Entstehung der Burg- und Landgemeinden in Italien, Studien zur Geographie, Berlin, 1924, c. 34, 135.

[10] ***Историа*** српскаго народа, I. Београд, 1884, с. 311. Към това *Иванов, Йор.* — И А Д, I, 1910, с. 237.

[11] *Милев.* Кубрат, с. 577 и сл.

[12] *Златарски,* I, 1, с. 121 и сл.

[13] *Бешевлиев.* — П Н, № 1, I, 8—12, към това с. 108. Напоследък *Kardoss, S.* Szádeczky Himtergrund, 473—477; *Besevliev, V.* Randbemerkungen über die „Miracula Sancti Demetrii". — Byzantina, 2, 1970, 287—300 и особено *Lemerle.* Miracles, II, 143—145 Според *Grégoire H.* (L'origine et le nom des Croates et des Serbes. — Byzantion, 17, 1944—45, c. 104 и сл.) Кубер **е идентичен с** Кубрат. Срещу това се обяви *Maricq, A.* — Byzantion, 22, (1952) 1953, 345—347.

[14] Според *Lemerle* Miracles, II, c. 129) това е станало приблизително между 614 г. и 619 г.

[15] ***Извори,*** VI, 158—166. За всичко вж. подробен коментар у: *Lemerle.* Miracles. II, 137—162.

[16] *Lemerle.* Miracles. II, c. 142: „aux anvirons de 680, à peu d'années prés".

[17] *Tafel, Th.* De Thessalonica eiusque agro dissertatione geographica, Berolini, 1839, c. XCVIII, заб. 76.; *Станоевич, Ст.* Византиа и Срби, II, Нови Сад, 1906, с. 46, 217; *Иванов, Йор.* — И В А Д, I, 1910, 235—237; *Милев.* Кубрат. с. 576; *Златарски.* I, 1, с. 121, 149; *Lemerle,* Miracles, II, c. 147.

[18] ***Tomaschek.*** **W.** Zur Kunde, I, c. 43, II, c. 74; *Marquart,* Ausdrücke. 23—24; Saria, B. Ceramiae-Deuropos. Mitt des Vereins Klass. Phil. in Wien II (1925) 34—38; *Lemerle.* Invasions. c. 297; ***Папазоглу.*** **Градови,** с. 218 и заб. 26, 223.

[19] *Бурмов.* Произведения, I, с. 120; От *Камениата* — Извори, IX, с. 22 се вижда, че драгувитите са живеели между Солун и

Верия (Бер). Вж. *Дринов.* Съчинения, I, 310—311; ***Vasmer.*** Die Slaven, с. 177.

[20] *Dujcev, I.* Un passage obscurs des Miracula de St. Démétrius. — Byzantion, 23, 1938, 207—215; За Мавър вж. *Lemerle.* Miracles, II, 151– 152, 159.

[21] *Бешевлиев.* — П Н, № 80; *Lemerle.* Miracles, II, с. 152.

[22] *Bréhier, L.* Les institutions de l'Empire byzantin. Paris, 1949, с. 117.

[23] *Ahrweiler.* La mer. с. 27, 29; *Lemerle.* Miracles, II, 154—157. — Названието сермесианци е според името на град Срем, на гръцки Sermion, Sirmion, дн. Сремска Митровица, Югославия.

[24] За различните датирвания: *Бурмов.* Произведения, I, с. 83 заб. 19, 120; *Баришич.* Чуда, с. 11, 129—136; *Charanis,* Kouver, с. 236, 6; *Lemerle,* Invasions. с. 299, Miracles, 161—162. Според *Ahrweiler H.* (La mer, с. 27) разказаните в „Чудесата" събития са същите, за които съобщават Теофан и Никифор (Извори, VI, с. 269 и 300—301) във връзка с опита за бунт на Артемий-Анастасий (713—715). Тя прие дори, че Кубер бил наследник на Тервел и то без всякакво основание и датира събитията в това време.

[25] Съобщението на Теофан, че Юстиниан II развалил сключения от баща му мир с българите (Извори, VI, с. 265) се отнася навярно за българите на Кубер.

[26] *Бешевлиев.* — П Н, с. 67.

[27] Извори, VI, с. 265.

[28] Вж. оловния печат у Zacos-Veglery, № 186; Georgiou apo hypaton ton andropodon ton Sklabon tes Bithynon eparhias. Към това *Панченко, Б. А.* Памятник славян в Вифинии VII-го века. — ИРАИК, VIII, 1902, 16—62, вж.също *Кулакоский,* 360—**362;** *Schlumberger, G.* — B Z, 12, 1903, с. 277; *Charanis, P.* The Slavic element in Byzantine Asia Minor in the thirteenth century. — Byzantion, 18, 1946—1948, 69—83; същият, Ethnic changes on the Byzantine Empire in the seventh century. — Dumbarton Oaks papers, 13, 1959, с. 38, 42; *Ostrogorsky, G.* The Byzantine Empire in the World of the seventh century. пак там, с. 5, 8, 15. Същият, Geschichte des Byzantinischen Staates. 3. Aufl., München, 1963, 109—110; *Marioq, A.* Notes sur les Slaves dans le Péloponèse et en Bithynie. — Byzantion, 22 (1952) 1953, 348—355; *Lemerle.* Invasions, 306—306. За похода вж. *Баласчев, Г.* — Псп., 57, с. 50 и сл.; *Златарски,* I, 1, 159—161; Vasilev A. An edict of the Emperor Justinian II, September 688. — Speculum, 18, 1943, с. 1 и сл., също *L'entrée* triomphale de l'empereur Justinian II à Thessalonique en 688. — Orientalia Christiana periodica, 13, 1947, с. 355 и сл. *Grégoire, H.* Un édit de l'Empereur Justinian II, daté de septembre 688. — Byzantion, 17, 1945, с. 119, към това BZ, 43, 1950, с. 76.

[29] Moravcsik, Gy. (BT, II, с. 210) предполага, че той е бил българин.

[30] Извори, VI, с. 265.

[31] *Бешевлиев.* — П Н, № I, 1. С.

[32] Пак там.

[33] *Dölger.* Ein Fall, към това *Beševliev, V.* Zur Frage der slavischen Einsiedlung im Hinterland von Thessalonike im 10. Jahrhundert. — Serta slavica in Memoriam Aloisii Schmaus, München, 1971, 37—41.

[34] *Actes* de Lavra. Édition diplomatique et critique par G. Rouillard et P. Colomp, I, (897—1178), Paris, 1937, с. 22, № 8.

[35] *Histoire* monastiques géorgiennes, Analecta Bollandiana XXXVI—XXXVII, 1917—1919 (1922) с. 51, 59, 23—26.

[36] *Пак там,* 104—105, 36 и сл. Към това *Soulis, G.* On the Slavic settlement in Hierissos in the tenth century. — Byzantion, 23, 1953, с. 67 и сл.; *Герасимов, Т.* Сведение за един мраморен идол у българските славяни в Солунско. — Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски. С., 1960, 557—561.

[37] B Z, 29, 1929—30, с. 105, вж. *Dölger,* Ein Fall с. 12 с. 12 заб. 4 и с. 17.

VII глава

[1] Според френския превод на Maricq, A. — Byzantion, 22, 1952, „И от Хипика оре избяга синът на Хубрат" и с. 343: „... Тя има също две планини и реки: едната е Дунав, който се дели на шест ръкава и образува едно езеро и един остров, който се нарича Пивки; на този остров живя Аспар-хрук, синът на Хубрат, който избяга пред Хазарик (т. е. хазарите) от планината на българите, изтика на Запад народа авари и дойде да живее тук". Срв. *Marquart.* Chronologie, с. 88, Ausdrücke, с. 15, 16; *Златарски,* I, 1, с. 103, 109; *Артамонов.* Хазар, с. 169.

[2] Извори, IX, с. 193.

[3] *Теофан* и Никифор. — Извори, VI, с. 262 и 295. Статията на Lauternach, H. Untersuchungen zur Vorgeschichte der Protobulgaren nach einem Bericht des Theophanes, Fr. Altheim-R. Stiehi. — Die Araber in der alten Welt, Berlin, 1957, Bd. 4, 539—619 не дава нищо ново.

[4] Вж. заб. 1.

[5] *Теофан* и Никифор. — Извори, VI, с. 262 и 295.

[6] *Теофан.* — Извори, VI, с. 262. За това вж. *Uhlig, C.* Die Wälle in Bessara — bien, besonders die sogenannten Tralanswälle. — Prahistorische Zeitschrift, 19, 1928, с. 227—228.

[7] *Теофан,* — Извори, VI, с. 262.

[8] Именитият славист П. Н. *Шафарик* (Slavische Alterthümer, II, с. 163 пръв локализира Онглоса в южна Бесарабия, което възприеха мнозина учени (вж. *Moravcsik.* — ВТ, II, с. 213 с подробна литература). Към това още: *Златарски.* I, 1, с. 126 заб. 4 и *Дуйчев, Ив.* — ИИБИ, 1—2, 1951, 205—206). Според *Uhlig, C.* пр. съч. с. 226) Онглосът обхващал „днешна южна Бесарабия, степната земя между Днестър, Прут, устието на Дунав и Черно море, на който северната граница е съвпадала приблизително с Горния Траянов окоп“. А Според *Feenczi Al.* (Sind die bessarabischeb und moldauschen Trajanswälle bulgarisch-türkischen Ursprungs?. — Siebenbürgische Vierteljahresbhrift, 1936, h. 4, с. 269):

„Той се ограничавал не само от Прут, но е обхващал безусловно и долината на Серет, евентуално също тази на Бузъу и тази на Яломица. В последно споменатите части той се е простирал чак до Карпатите. Между Днестър и Прут линията на Горния Траянов окоп е образувала северната граница на Оглоса, понеже тази линия отделя приблизително южната степна област от северния горист пояс“. Напоследък беха предложени още следните локализации на Онглоса: Влашко по-точно Мунтения Р. Diaconu (*Le problème* de la localisationde l'Onglos. — Dacia, XIV, 1970, 325—334) и южното междуречие на реките Прут и Серет от *Божилов, Ив.* (ИНМ — Варна, XI, 1975, 27—38). *Златарски, В. Н.* (I, i, 126—131) локализира Онглоса на о. Певки, който според него „е обемал крайния североизточен кът на днешна Добруджа, именно Бабадагската издигната област“, като се позова на пасажа от „Арменската география“, приведен в заб. 1. Това локализиране беше отхвърлено с право поради обстоятелство, че такъв дунавски остров не е съществувал (*Мутафчиев, П.* История на българския народ. С., I, 1948, с. 105). Тук трябва да се прибави още, че според автора на Географията Аспарух изтикал аварите на Запад, т. е. заетата област е била под аварска власт, а това може да се отнася само за земите отвъд Дунав. Посочената от Златарски област се е намирала обаче под византийска власт. Следователно и „Арменската география“ свидетелствува в същност косвено за заселването на Аспарух отвъд Дунав.

Теофан определя мястото, гдето се заселил Аспарух така: „Аспарух като преминал Днепър и Днестър и като завзел Онглоса, реки по-северни от Дунав, заселил се между тази река и онези“. Така гласи достигналият до нас текст на Теофан в буквален превод. Според този текст трябва да се приеме, че Онглосът е било също река на север от Дунав. Обаче от думите в по-нататъшния текст: „поне забелязал, че *мястото* е защитено и мъчно превзимаемо“ и „мръсен и нечист народ се настанил неочаквано отвъд Дунав в Онглоса“ се вижда, че Онглосът е място, а не река. Това се потвърждава и от Никифор, който пише: „...Аспарух, като преминал Днепър и реката Днестър, заселил се около Истър, като завзел *място,* удобно за заселване, наречено на техен език Онглос“. Неяснотата на пасажа у Теофан се дължи или на изпуснат междинен текст, или на неточно предаден текст. В гръцкия оригинал показателното местоимение ekeinos „онзи“ посочва очевидно на по-далечно понятие в текста, каквото са реките Днепър и Днестър, а местоимението houtos „този“ на по-близко, каквото е реката Дунав. Следователно въпросният пасаж у Теофан е изразявал следната мисъл или е гласял съответно в първообраза в превод така: „...Аспарух, като преминал Днепър и река Днестър, реки по-северни от Дунав, и като завзел Онглоса, заселил се между тази (т. е. река Дунав) и онези (т. е. реките Днепър и Днестър)“. Това налага една дребна поправка в сегашния текст на Теофан. А именно „реки по-северни от Дунав“, което следва подир Онглос, да се постави след Днестър (вж. *Beševliev, V.* Zur Chronographie des Theophanes. — BZ, 27, 1927, с. 35, срв. *Moravcsik.* — ВТ, II, с. 213). Независимо от предложената поправка текстът е ясен: Онглосът се е намирал между Дунав и реките Днепър и Днестър (така го разбират мнозина изследвачи, *Fehér.* Beziehungen, с. 34). с. 34). Наистина от гледище на нашите сегашни географски познания и точни карти това определение не изглежда точно в смисъл, че реката Днепър не огражда в същост Онглоса от север. Обаче едва ли могат да се търсат у автора на Теофановия извор, който сигурно не е познавал местата от лични наблюдения, нито е имал на ръка точни карти, безпогрешни географски представи (срв. например объркaното описание у Теофан на североизточните брегове на Черно и Азовско море). Погрешни представи за много по-близки географски обекти не са рядко явление у античните и византийски автори. Така например според Анна Комнина и Никифор Григора Хемус, т. е. Стара планина се е простирала от Адриатическо до Черно море (Вж. Извори, XV, 136—137). Неточно е и посочването, че „реките (т. .е. Днепър и Днестър) ограждат като венец Онглоса". Очевидно тук може да става дума само за Днестър и Прут, но не и за **Днепър.**

[9] В най-добрите ръкописи на Теофан названието гласи Onglos или Onklos = Онглос. В разрез със сигурните четения в ръкописите К. де Боор, издателят на Теофан, възприел формата Oglos, която се среща във Ватиканския ръкопис на Никифор патриарх. Обаче формата Onglos стои и в неизползвания от Боор Лондонски на Никифоровото съчинение, който дава на места по-добър и по-различен текст от Ватиканския ръкопис (***Orogz****, L.* The London manuscript of Nikephoros, „Breviarium". Budapest, 1948, с. 9, 23 и фотографията). Следователно Onglos е била оригиналната форма. Вече славистът П. Н. *Шафарик* (приведеното съчинение в заб. 9) обясни правилно Onglos като гръцка транскрипция на старославянското &ГЪЛЪ, т. е. ъгъл. Това обяснение като безспорно най-вярно се възприе не само от видни слависти като *Фасмер, М.* (З С Р Я, I, 229—230 и IV, с. 145) и др., но и от видни тюрколози като *Менгес, К. Х.* (Introduuction, с. 19, вж. още и *Moravcsik* — В Т, II, с. 213).

[10] В Onglos е предадена и старобългарската носовка & както в гръцките местни названия от старобългарски произход, напр. Longos от Л&ГЪ, Omplos и Vomplo &БЛЪ и В&БЛЪ и др. (**вж.** *Vasmer*. Die Slaven, 272—273). В по-късни времена южна Бесарабия получила турското название Буджак, т. е. ъгъл. Известно явление в езикознанието е старите местни имена да се превеждат от новодошлото население на техния език или съответните места да получават имена със същото значение от новото население поради топографските им и др. особености, напр. Axiopa, дн. Черна вода, турски Қара су в Добруджа. Такъв е случаят и с Онглос = Буджак „ъгъл".

В. Н. *Златарски* (I, 1, с. 127 и заб. 2), който прие погрешното четене Оглос, обяви, че то означавало „укрепление" и изхождайки от думите на Никифор „наречено на техния език Оглос", сметна, че думата е „хуно-българска" и сродна на тюркското агъл „двор, плет", оградено място". Г. ***Фехер,*** който беше приел преди това тълкуването „ъгъл" (Féhér, Beziehungen, с. 79) се съгласи с мнението на Златарски и се опита да го подкрепи с нови съображения (И А И. III, 1925, 18—20). При това обяснение остава неизяснено обаче предаването на тюркския звук А на гръцки с О, което би било за сега единствения случай. От богатата сбирка от тюркски имена и думи, предадени на гръцки на Г. *Моравчек* (В Т, II, с. 31) се вижда, че този звук се предава на гръцки винаги с А. Но независимо от това Теофан, най-сигурният извор, никъде не казва, че думата Онглос е тюркско-българска, нито дава повод за такова предположение. Наистина Никифор, който предава в съкратен и преработен вид първоначалния извор, от който са почерпили сведенията си двамата хронисти, пише, че Онглос се наричал на „техния език", но той употребява за „техен" местоименната форма **СФОН** от класическия гръцки език, която е била изчезнала от езика още преди новата ера и се среща много рядко у автори, които се стремят да подражават езика на атическите писатели. Тази форма се среща още само веднъж в съчинението на Никифор, (с. 52, 14). Следователно „на техния език" не е заето от първоизвора, но е прибавка на Никифор, който е искал да изтъкне от една страна познаването на атическата реч, а от друга, знанията си, ако и погрешни за естеството на названието Онглос. Определителният гръцки член, който придружава винаги названието Онглос у Теофан, където то се среща, показва, че то е било известно на византийците отдавна още преди идването на българите и че то е принадлежало на по-предишните обитатели на Онглоса — славяните. Вж. още N. Banescu, **Oglos — oglu,** Byzantion, 28, 1958, с. 434—440.

[11] *Теофан* и Никифор. — Извори, VI, с. 263 и 296.

[12] *Теофан.* — Извори, VI, с. 263.

[13] *Никифор.* — Извори, VI, с. 296.

[14] Според *A. Ferenczi* (прив. съч. с. 265 заб. 1) пътят е бил: Марцианопол — Тропеум Трайани — Аксиопол. Това предположение е малко вероятно, понеже в такъв случай сухопътната войска би се движела доста далеч от флотата.

[15] *Теофан* и Никифор. — Извори, VI, с. 263 и 296.

[16] *Пак там.*

[17] Според *Златарски* (I, 1, 131—132) укреплението, за което говори Теофан, е Онглосът. То се отхвърля с право от **Ferenczi, A.** (прив. съч., 265—266). Изразът „споменатото по-горе укрепление", на който се позовавал Златарски, се отнася до изпуснатия от Теофан текст на първоизвора, без да бъде съобразен с дадения по-нататък текст. Изпуснатият текст е давал между другото вероятно описание на укреплението. Теофан съобщава, че пред укреплението се намирали блата. Укрепление в Бесарабия, пред което се намират блата, е т. нар. Долен Траянов окоп. Той започва от р. Прут при с. Вадул луй Исак, върви на изток над езерата Ялпуг, Қатлабуг и Қитай и завършва на западния бряг на Сасик лиман. Между селата Вадул луй Исак и Табак при Болград на разстояние 34 км окопът има берма широка 3 м. Вж. описанието у *Uhlig* (прив. съч., 197—202); *Ferenczi,* (прив.

съч., 266—270 и 372—374); *Vulpe, R.* La date du vallum romain de la Bessarabie inférieure. — И А И, XVI, 1950, 89—98, срв. Besevliev V. Extrema Minoris Scythiae, In Memoriam C. Daicoviciu. Cluj, 1974, 35—37. Ако се приеме като най-вероятно, че ромеите са преминали Дунав при Исакча между езерата Кахул и Ялпуг и че сраженията са станали между българи и ромеи между тези две езера, то с блата у Теофан се означават споменатите езера, които не са давали възможност на византийската войска нито да се разгърне, нито за обходни движения. На брега на Дунав се намирали вероятно малки сражеви или разузнавателни отреди на българите, които при появата на византийците се оттеглили в укрепленията, а според Теофан били се уплашили и избягали.

[18] Предположението на Runciman St., Empire с. 27, че болестта на императора е била предлог за да се оттегли от опасния поход, е малко вероятно, като се вземе пред вид големият брой войски и големите приготовления за него.

[19] *Теофан* и Никифор. — Извори, VI, с. 263 и 293.

[20] Би могло да се приеме още, че византийската кавалерия отстъпила привидно според обичайната военна хитрост, за да измъкне българите от укрепленията съгласно заповедта на императора. Обаче останалата войска схванала маневрата погрешно за истинско отстъпление или бягство.

[21] *Иречек. К.* Пътувания, с. 818: „То (=Варна) е означавало навярно най-напред Провадийската река с Девненското езеро и неговата долина“.

[22] Теофан пише, че славяните били „под договор“, а Никифор, че им било „заповядано“. *Besevliev, V.* Zu Theophanis Chronographia 359, 5—17, *Polychordia,* Festschrift Fr. Dölger, II, Amsterdam, 1967, 50—57. Другояче обаче едва ли е вярно *Duicev.* Protobulgares. 67—82.

Против това погрешно схващане *Цанкова-Петкова, Г.* Бележки към началния период от историята на българската държава. — ИИБИ, V, 1954, 319—348; *Войнов, М.* За първия допир на Аспаруховите българи със славяните и за датата на основаването на българската държава. — ИИБИ, 6, 1956, с. 453—468, Отново по въпроса за възникването на българската държава, *Пак там,* 9, 1960, 267—276, Някои въпроси във връзка с образуването на българската държава и покръстването на българите, *пак там,* 10, 1962, 279—309, Пак за възникването на българската държава: Исторически преглед, 26, 1970, IV, 76—80; *Дуйчев, И.* Обединението на славянските племена в Мизия през VII в., — Сб. М. Дринов, С., 1960, 417—428; *Swoboda, W.* Powstania panstwa bulgarskiego w Dolnaja Mezjy, Slavia Orientalia, 22, 1962, 49—66. 22, 1962, 49—66. За значението на „под договор“, вж. *Obolensky, D.* The Principles and methods of Byzantine Diplomacy. XII CIEB —Raports. II. Belgrade, 1961, 57—58.

[23] Преселване на подчинени племена се среща и у тюрките *Chi-tan.* Liao. с. 193, 197 и 512, и у германците *Ohnsorge, W.* Die Auswirkung der byzantinischen staatlichen Siedlungsmethoden auf Sachsenpolitik Karls des Grossen. Niedersächsisches Jahrbuch für Landesgeschichte, 39, 1967, 86—102.

[24] Към тое: *Niederle.* Manuel I, c. 103 заб. 2: „Peut-lêtre faut-il voir dans la tribu énigmatique des Eptaradici (habent civitates CCCLXIII du Géographe bavarois, un écho de cette notion qu avaient les Byzantins de sept tribus slaves en Mésie. Il est possible que l'auteur latin, comprenant mal le grec, ait transformé hepta rhadikes en Eptaradici“.

[25] Верегава (Теофан), Веригава (Никифор) не е славянско име, както мисли погрешно Ив. *Дуйчев,* (Проучвания, 151—165.). Не помалко погрешно е и тълкуваното като германско на *Haussig, H. W.* Kulturgeschichte von Byzanz. Stuttgart, 1958, с. 113 и на *Duridanov, I.* Zur alten slavischen Toponymie, Zeitschrift für slav. — Philologie, 29, 1960, 98—102. Името изглежда да е тракийско, вж. *Besevliev.* Bemerkungen. 69—75.

[26] Днес прохода Риш, според други Върбишкия проход.

[27] Един град на северите, които обитавали около реките Десна, Сейм и Сула, се е наричал Переяславал, вж. *Niederle.* Manuel, I, 219—220.

[23] *Никифор.* — Извори, VI, с. 296, Срв. *Теофан,* пак там, с. 264.

[29] Приведеното място.

[30] *Теофан,* — Извори, VI, с. 264.

[31] Вж. приведените по-горе места.

[32] Извори. — VI, 169—170.

[33] За тази дата и други датирвания вж. *Войнова,* За първия допир и пр., ИИБИ, 6, 1956, 468—476. За отношенията на новата държава към Византия, вж. *Chrysos, Ev. K.* Zur Gründung des ersten bulgarischen Staates. — Cyrillomethodianum, II, 1972, 1—7. Според *Свидас.* — Извори. IV. 300—310 Константин IV плащал данък на Аспарух.

[34] *Златарски.* I, 1, с. 162.

[35] *Пак там,* 151—155.

VIII глава

[1] *Попов, А.* Обзор хронографов русской редакции, I, Москва, 1866, 25—27 *Mikkola, J. J.,* Die Chronologie der türkishen Donaubulgaren — JSFDU, XXX, 33, 1915, 6—7; *Златарски,* I, 1, 353—382; ***Фехер, Г*** никът на първите български ханове. — ГНМ, 1922—1925, 237—313; *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. I, София, 1943, 1—2, 162—165; *Тихомиров, М. Н.* Именник болгарских князей. — ВДИ, 3 (17), 1946, 86—87;
Pritsak, O. Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden, 1955; *Moravcsik.* — ВТ, II, 352—354 (с обширна литература).

[2] За различните тълкувания на това родово име вж. Haussio Zistc, и сл. *Pritsak,* Fürstenliste, с. 64, 94.

[3] Първобългарите са броели годините, както е вече установено, според един дванадесетгодишен животински цикъл, в който всяка година е носила името на определено животно, напр. сомор „мишка“, шегор „говедо“, дилом „змия“ и т. н., а месеците се изразявали с поредните числителни, напр. алем „първи“, алтем **„шести“, твирем „девети“** и пр. всичко на първобългарски език, вж. *Pritsak,* Fürstenliste.

[4] *Marquart.* Chronologie, с. 77, Ausdrücke, 662, към това: ***Артамонов,*** Хазар, с. 82, 161 и 162.

[5] Извори, — II, с. 358.

[6] *Приск* — Извори, I, с. 117.; *Златарски* (I, 1, 41—42) отрича отъждествяването.

[7] За тълкуването на това име вж. *Артамонов,* Хазар. с. 161.

[8] *Златарски,* I, 1, 84—86 и 383—387.

[9] *Бурмов.* Произведения. I, 69—70.

[10] *Артамонов.* Хазар, с. 166.

[11] *Runciman.* Empire. с. 14.

[12] *Бешевлиев.* — ПН, № 63.

[13] *Пак там.* с. 317; *Moravcsik,* — ВТ, II, с. 125; *Артамонов,* Хазар, с. 161.

[14] *Moravcsik.* — ВТ, II, 161—162.

[15] *Златарски.* I, 1, с. 86, 112 и 383—387, против това: *Артамонов,* Хазар, с. 167.

[16] ***Фехер,*** Именникът, 279—280, 309.

[17] ***Maequart.*** Chronologie, с. 10.

[18] *Фехер,* Именникът, с. 280.

[19] *Иванов, Йор.* Богомилски книги, 273—287.

[20] *Пак там,* с. 281.

[21] *Пак там,* **към това:** *Jirecek, K.* Die geographischen Namen in der Bulgarischen Visio des Propheten Isaias. Sitzber. d. Kaiser. Akademie der Wissenschaften in Wien. — Phil. -histor. Classe, Bd. 136, 1897, с. 86—93, Български превод „Географичните имена в българското видение 55—56, 1898, с. 262. Вж. също Besevliev, Bemer Kungen, 75—78.

[22] *Иречек,* Географичните имена и пр., — ПСп, 55—56, с. 262, вж. още *Ана Комнена.* — Извори, XV, с. 68. Към това ***Harmatta, J.*** Das Volk der Sadagaren. Bibliotheca Orientalia Hungarica, V, 1942—1947, 21—29

[23] Срв. *Теофан.* — Извори. VI, с. 276.

[24] *Иречек* (Географичните имена и пр., — ПСп, 55—56, 262—263) бе наклонен да приеме, че това са били арабите, ако не се споменаваше река Дунав. Според Дуйчев, Ив. (Едно легендарно сведение за Аспаруха. Abramicev Zbornik, II, 181—1 тук става дума за хазарите.

[25] *Syrer, Michael der* Über das erste Auftreten der Bulgaren une Chazaren. — Byzantion, 28, 1958, с. 110 (=*Altheim.* Hunnen, I, 86—98, IV, 28—30); *Chronique* de Michel le Syrien, patriarche **Jacobite d'Antiochie, édité** pour la première fois etc. par **J.-B. Chabot, II, 3, Paris, 1904,** 363—364; *Marquart,* Streifzüge. 479—480; *Златарски, В. Н.* Известието на Михаила Сирийски за преселението на българите — ИИД, IV, 1915, 37—52; *Артамонов.* Хазар, 128—131.

[26] Вж. също *Altheim.* Hunnen, IV, с. 29; *Marquart.* Streifzge. 82—84.

[27] *Krumbacher.* Geschichte, с. 405; *Marquart.* Streifzüge, с. 479.

[28] *Altheim.* Hunnen IV, с. 29.

[29] **Вж.** *Marquart.* Streifzüge, с. 488.

[30] *Пак там,* с. 488.

[31] Известието и пр., с. 51.

[32] ***Генезий*** — Извори, VIII, с. 334, към това ***Marquart,*** **Streifzüge,** с. 524—530.

[33] *Лъв Дякон.* — Извори, IX, с. 252. Вж също приведената у *Moravcsik.* — ВТ, II, с. 106: Notitia Populorum, F.

IX глава

[1] *Иречек.* История, с. 96.

[2] *Баласчев.* Тервел. с. 53.

[3] *Златарски,* I, 1, с. 162.

[4] *Pritsak,* Fürstenliste, с. 76.

[5] *Теофан* и Никифор. — Извори, VI, 266—267 и 297—298, също: Извори, IX, с. 294 и 325.

[6] *Бешевлиев.* — П Н, № 1, I с.

[7] *Теофан.* — Извори, VI, с. 267.

[8] *Пак там,* с. 268.

[9] Според R. *Janin* (Constantinople, с. 200) акведуктът на Валент.

[10] *Никифор.* — Извори, VI, с. 298.

[11] *Guilland, R.* Le César. Recherches sur les Institutions Byzantines, Berlin, I, 1968, 25—43.

[12] *Пак там,* La cérémonie de la proskynesis 144—150; *Ensselin, W.* Der Kaiser in der Spätantike, Historische Zeitschrift 177, 1954, 455 177, 1954, 455 и сл.

[13] *Теофан.* — Извори, VI, с. 267.

[14] *Guilland,* Le César и пр., с. 37.

[15] Тук се има пред вид навярно дъщерята на Юстиниан II от първата му жена, която починала рано.

[16] *Guilland.* Le César, 26—30.

[17] *Schneider, A. M.* Byzanz. Berlin, 1936, 22—23; *Janin,* Constantinople, с. 73, 105.

[18] Извори, — IX, с. 324.

[19] Срв. *Дуйчев, Ив.* Проучвания. 5—8; *Бешевлиев, В.* К вопросу о награде, полученой Тервелом от Юстиниана II в 705 г., — В В, XVI, 1959, 8—13; *Артамонов.* Хазар. 196—197.

[20] Извори, IX, с. 309—310.

[21] *Пак там.*

[22] *Пак там.*

[23] *Бешевлиев.* — П Н, № 1. Това събитие е отбелязано и от арабина *Mas'ùdi* (Kitâb at-tanbïh, Kairo, 1938, с. trad. Carra de Vaux): „Устинианус ал-Акрам, който царува девет години по време на калифата на Абдал-Малик, после свален и му беше отрязан носът, избяга при хазарите, ожени се за дъщерята на царя и с помощта на Т. р. ф. ла (= Тервел), царя на Бурджан, успя да завземе отново престола си в първата година от царуването на tures d'un prisonnier arab. — Dumbarton Oaks Papers, Валид, сина на Абдал-малик". (приведено у *Canard, M.* Les aven- 9—10, 1956, 65 заб. 20)".

[24] *Бешевлиев.* — П Н, № 81.

[25] *Теофан* и Никифор. — Извори, VI, 267—268 и 299. Към това Баласчев, Тервел, с. 56; Златарски, I, 1, с. 174. Г. Острогорски (Geschichte, 120 заб. 2) смята похода за измислен. Колкото и да изглежда известието за този поход невероятно, в неговото съществуване едва ли може да има сериозно съмнение, ако се вземат пред вид подробностите, които съобщават Теофан и Никифор за събитието, и че те са почерпали сведенията си от по-стар извор, който Теофан предава по-обширно, а Никифор съкратено.

[26] *Никифор.* — Извори, VI, с. 299. Към това: Баласчев, Тервел, 46—57, Златарски, I, 1, с. 175.

[27] Агатон. Извори, VI, 182—183. Вж. *Moravcsik,* Studia. 96—97.

[28] *Теофан* и Никифор. — Извори, VI, с. 268 и 300.

[29] *Никифор.* — Извори, VI, с. 300.

[30] Вж. глава 12, заб. 4.

[31] *Dunlop,* с. 97, 104—107, 111, 1591, 207—300; *Togan,* IF. 98—99, 256—257 277, 292—295; *Krimskyj A.* приведено у *Pritsak, O.* Yowár und Kawar. — U A J, 25, 1953, 390—392;

Артамонов. Хазар. 408 и сл.

[32] Модерните изследователи не са разбрали институцията на двойните владетели у първобългарите и объркани от сведението на Теофан са дошли до погрешни заключения, вж. *Баласчев.* Тервел. с. 58; *Златарски.* I, 1, с. 177, 196, 262; *Bury.* Empire с. 338 заб. 5. Истинското положение на нещата е разбрал пръв *Haussig,* Fürstenliste с. 22: „Хан Кормесиос трябва следователно да е управлявал заедно с Тервел, трябва да е бил негов съуправител хан".

[33] *Теофан.* — Извори, VI, с. 285. Към това: *Баласчев.* Тервел. с. 58; *Златарски,* I, 1, 177—196 и 269.

[34] Вж. за това *Златарски.* I, 1, с. 178.

[35] В разширената версия на хрониката на *Георги Амартол* (Извори, VIII, с. 49, срв. *Георги Кедрен,* пак там, XI, с. 216) се съобщава, че Тервел бил получил областта Загория като подарък от Юстиниан II. За това не съобщава никой друг извор, поради което неговата достоверност е съмнителна.

[36] *Теофан,* — Извори, VI, с. 269: *Синаксар.* — Извори, IX, 293—294, към това: *Баласчев.* Тервел. с. 59 и сл.; *Златарски,* I, 4, с. 184 и сл.; *Runciman,* Empire с. 33.

Brooks, E. W. The Campaign of 716—718 from Arabic Sources. Journal of Hellenic Studies, 18, 1898, 194—196; 19, 1899, с. 20; *Canard. M.* Les éxpéditions des Arabs contre Constantinople dans l'histoire et dans la legende. — Journal Asiatique, 208, janvier-mars, 1926, 80—94; *Guilland, R.* L'éxpédition de Maslama contre Constantinople (717—718). Études Byzantines, Paris, 1959, 109—133; *Gjuzelev, V.* La participation des Bulgares à l'échec du siège arabe de Constantinopla 717—718. — Études historiques, X, 1980, 91—113.

[37] *Никифор.* — Извори, VI, с. 300.; *Ahrweiler, H.* (La mer, с. 29) той е един и същ с адмирал Сисиний от Чудесата на Св. Димитър Солунски. Против това *Charanis.* Kuber, 243—244.

[38] *Бешевлиев,* — П Н, № 1, II,:.

[39] *Canard,* Les éxpéditions, 90—91.

[40] Същото съобщава и т. н. *Всемирна хроника* от 741. — Извори, VII, с. 16.

[41] Canard, приведеното място.

[42] *Бешевлиев,* — П Н, № 1, II, 8.

[43] *Теофан* и Никифор. — Извори, VI, с. 269 и 300—301. Изказаното от *Ahrweiler H.* (La mer, с. 28—29) предположение, че това събитие е едно и също с тези на Кубер, трябва да се отхвърли като необосновано.

[44] *Теофан.* — Извори, VI, с. 269.

[45] *Иречек.* История, с. 96.

[46] *Баласчев.* Тервел. с. 61.

[47] *Златарски,* I, 1, с. 191.

[48] *Fürstenliste,* 50—51, 79.

X глава

[1] *Moravcsik,* — B T, II, с. 352 и сл.

[2] За павликените вж. *Loos, M.* Le mouvement paulicien de Byzance. — Byzslav. 24, 1963, 258—286; 25, 1964, 52—68.

[3] *Теофан* и Никифор. — Извори, VI, 269—270 и 301.; *Niceph.* Antirrh (Migne, PG. 100, col. 509), към това: *Charanis.* Demography, с. 13; *The Armenians* in the Byzantine Empire. Lisboa, 1963, с. 22.

[4] *Niceph.* Antirrhesis (Migne, PG, 100) col. 512.

[5] В договора е стояла може би клауза както в мирния договор между Византия и Персия от 628 г., която е забранявала строежа на укрепления в граничната област.

[6] Това обезщетение обаче не е било предвидено в мирния договор, понеже съответната дума както у Теофан, така и у Никифор стои без гръцкия определителен член.

[7] *Теофан.* — Извори, VI, с. 270.

[8] *Пак там* и *Никифор.* — Извори, VI, с. 301.

[9] *Пак там.* От тези две противоречиви известия A. *Lombard* (Constantin V, с. 44) и *Златарски* (I, 1, с. 202 заб. 1) приемат това на Никифор за по-достоверно и по-пълно.

[10] *Beševliev.* Zwei Versionen, 363—367.

[11] *Niceph.* Antirrh. (Migne, PG, 100) col. 508.

[12] Това име е отбелязано вече в 787 г., вж. *Jireček, K.* Heerstrasse, с. 100; *Moravcsik.* — B T, II, с. 106.

[13] *Бешевлиев.* — П Н, № 1, II, 15—16.

[14] *Теофан.* — Извори, VI, с. 270.

[15] *Никифор.* — Извори, VI, 301—302. Този хронист не съобщава нищо за поражението на византийците в прохода Веригава. К. *Иречек* (История, с. 97) изказа най-напред мнението, че походът, за който Никифор съобщава, е станал в 755 г., а поражението в прохода Веригава в 759 г. В. Н. *Златарски* (I, 1, с. 202), който отнесе думите на Никифор „не много след това“ към похода на българите към Дългата стена, беше на мнение, че походът трябва да е станал не по-късно от 756 г. По късно К. *Иречек* (А Е М, X, 1888, с. 158; заб. 22) прие, че известията на Теофан и Никифор се отнасят до един и същ поход. Същото мнение застъпи и *A. Lombard* Constantin V, с. 44 заб. 5). Двамата хронисти говорят очевидно за един и същи поход на Константин V, обаче съобщават за две различни сражения с различен изход. Никифор предава официалната версия, която почива върху военните бюлетини на Константин, изпращани до жителите на столицата, в които пораженията и други неуспехи естествено не са били съобщавани и всичко е било представяно в най-благоприятна светлина. Напротив, Теофан е предпочел да съобщава по възможност само това, което е било в ущърб на омрмазния император и иконоборец, враг на монасите, да го опетни и омаловажи. Същото становище е застъпвал и патриарх *Никифор* в съчинението си Antirrhesis (Migne, PG, 100, col. 508): „А победите, които измислят за него, са такива някакви, нека припомним една от най-големите му... А това, каквото и малко да е извършил и не заслужаващо никакво внимание, ни става известно от посланията му до обитателите на столицата, когато ги прочетем. В тях служителят и другарят на лъжата е надул много неща“. Вж. още *Beševliev.* Feldzüge, с. 5—7.

[16] *Никифор.* — Извори, VI, с. 302.

[17] *Теофан* и Никифор. — Извори, VI, с. 270 и 303.

[18] *Marquart.* Chronologie, с. 9.

[19] *Ausdrücke,* с. 7 заб. 8.

[20] *Fürstenliste,* с. 21.

[21] *Fürstenliste,* с. 61 и сл. и 77.

[22] Вж. данните в *Именника.*

[23] *Roux, J.-P.* Tängri (RHR, 150), с. 27 Сигурно е, че в средна Азия, както в Китай, владетелят е получавал властта си от Небето“, с. 28: „Князете и основателите на династия не изпълняват само небесно поръчение; те правят нещо много повече: те са истинските земни представители на Небето; те съществуват само чрез него“, с. с. 28—29: „Успехът на кагана се дължи на това, понеже той има „естествено щастие“ и понеже притежава (или получава) известно божествено благоволение“, с. 31: „Неговият

успех и заемането на властта са безспорно доказателство за волята на Тенгри... властта на цялата династия следва от достойнство, което преминава през момент на пълното, после спада и, след временно възземане, се изчерпва и замира. Тогава династията трябва да се премахне, унищожи, понеже Небето не държи повече на нея: Небето престава да смята тези царе като свои синове".

[24] Вж. края на предходната бележка.

[25] Вж. бележка 29 и 30.

[26] *Бешевлиев.* — П Н, № 1, II, 8.

[27] *Теофан.* — Извори, VI, с. 269.

[28] *Пак там,* с. 271.

[29] *Pertz.* — M H G, VIII, с. 330: „Кормесий управлява българите".

[30] *Pertz.* — M G H, XXIII, 55, с. 708 „Над българите, беше вече на име Кормесий.

XI глава

[1] *Moravcsik.* — B T, II, 352.

[2] *Теофан.* — Извори, VI, 270—271.

[3] *Никифор* — *Пак там,* с. 303.

[4] *Теофан.* — Пак там, с. 271.

[5] *Gibbon, Ed.* The History of the decline und fall of the Roman Empire, edited... by J. B. Bury. London, 1898. Appendix № 9, 546—548.

[6] *Marquart.* Ausdrücke, с. 7 и 8 заб. 10.

[7] *Chronologie,* с. 9 заб. 3 и с. 19—20.

[8] *Бешевлиев.* — П Н, № 87.

[9] *Към* четенето и тълкуването на някои места в Именника на българските ханове. — Език и литература, 1971, № 4, 37—40.

[10] *Пак там,* 40—41.

[11] Вестник древней истории, 1946, № 3, 81—90.

[12] *Никифор.* — Извори, VI, с. 303.

[13] *Besevliev, V.* Bemerkungen über die antiken Heerstrassen im Ostteil der Balkanhalbinsel. — Klio, 51, 1969, 485—489.

[14] За този вид кораби вж. *Ahrweiler.* La mer. 408—418.

[15] *Шкорпил. К.* Стратегичските постройки в Черноморската област на Балканския полуостров. — *Byzslav.* 2, 1930, с. 218 и сл.

[16] *Теофан* и Никифор. — Извори, VI, 271 и 303—304. Това сражение се датира различно. То е станало според Карл де Боор, издателя на хрониката на Никифор (Praefatio с. XXX) и Ломбар в 762 г., а според *Златарски* (I, 1, с. 214) в 763 г.

[17] *Niceph.* Antirrhesis (Migne, PG, 100) col.508 „Понеже се готвеше да си отмъсти на живеещия на запад от нас скитски народ, събира всичката нему подвластна войска и влиза в сражение с неприятелите. Какъв щастлив за него беше краят на войната, свидетелствува това, което се вижда. Защото и до ден-днешен доловете и равнините при така наречения град Анхиало, които приеха костите на убитите, ги показват. Защото почти цялата войска на ромеите стана жертва на скитския меч."

[18] *Острогорски Г.* (Geschichte, с. 140) прие, че конницата, стоварена при устието на Дунав, се отправила на юг и се съединила с настъпващата на север византийска войска. Това предположение не само не се основава на данните на изворите, но е и невероятно. И затова трябва да се отхвърли.

[19] *Niceph.* Antirrhesis (Migne, PG, 100) col. 508: „...една от най-големите".

[20] *Теофан* и Никифор. — Извори, VI, с. 271 и 304. Според Теофан императорът, който бил много горд с победата си, я отпразнувал с триумф. Пленените българи били влачени в дървени окови и били предадени на гражданите да ги избият извън Златната врата. Към това Никифор добавя, че триумфът бил устроен с взетата плячка по време на конни състезания. Заедно с плячката били показани и два златни омивалника, изработени в Сицилия, от които всеки един тежал осемстотин литри злато. От текста на извора не личи дали и те са принадлежали към общата плячка или са били нещо отделно.

[21] *Теофан* и Никифор. — Извори, VI, с. 271 и 304. Към това *Mau-Tsai, Liu* с. 356: „Ако те загубят едно сражение, биват наказани и то дори със смърт, техният имот и този на роднините им бива конфискуван, за да се наградят с него победителите бойци";

Roux, J.-P. Tängri (Revue de l'histoire des religions, 150) 31—32

La religion des Turcs de l'Orkhon des VII et VIII siècles (пак там, 161, 1962), с. 23.

[22] *Теофан* и Никифор. — Извори, VI, с. 271 и 304.

[23] *Никифор,* приведеното място.

[24] *Никифор.* — Извори, VI, с. 305.

[25] *Marquart, J.* (Chronologie, с. 40 заб. 1) прие, че kampaganos представя свързване в едно титлата kan, khan с Paganos. В същност kampaganos трябва да се свърже със старотюрската титла qap (a) ghan и аварското capcanus (*Moravcsik.* — B T, II, 156—157, вж. също *Конов, А. Н.* Грамматика языка Тюрских рунических памятников VII—IX в. Ленинград, 1980, с. 91 и 176—177 с литерату-

ра, гдето се установява значението на титлата „завоювател') и представя първичната форма на капхан, писана погрешно кавхан поради нейната гръцка транскрипция или диалектична форма. Вж. *Beševliev, V.* Kampaganos = qap (a) qhan, Acta Orientalia Hungarica, XXIX, 1, 1975, 93—97.

[26] *Теофан.* — Извори, VI, с. 271 и 272. Очевидно го е приравнил от незнание с латинското лично име Paganos.

[27] *Никифор.* — Извори, VI, с. 304

[28] *Теофан.* — Извори, VI, с. 272.

[29] *Пак там.* Този Склавун е може би същият Слав, който според българската Апокрифна летопис от 11 век бил първият български цар, вж. глава IX. Теофан съобщава още, че по същото време бил заловен и Християн, който се бил отрекъл от християнството и бил вожд на т. н. скамари. Не е ясно дали той е вършел грабежи заедно със Склавун или неговото залавяне съвпада случайно с отвличането на Склавун. За скамарите вж. *Szádeczky-Kardoss,* S. Scamaras, RE, Suppl.
XI, с. 1239—1242 A. Kollautz, Franken, с. 241—242 заб. 30.

[30] *Никифор.* — Извори, VI, с. 304.

[31] *Пак там и Бешевлиев.* — П Н, № 83.

[32] *Никифор.* — Извори, VI, с. 304.

[33] *Пак там,* с. 305.

[34] *Пак там.*

[35] *Пак там.*

[36] *Niceph.* Antirrhesis (Migne, PG, 100) col. 508 B: А каквото малко и не много значително е извършил, ни става известно само от посланията му до обитателите на столицата, когато ги прочетем. В тях служителят и другарят на лъжата се е похвалил много и е изтъкнал голямото си богоборство от безброй заклевания за оскърбяване на Създателя, когато е нападал намиращия се в раздори народ. Защото у тях често и лесно правят това, понеже са възпитани във варварски обичаи, и се разделят обикновено на две партии, колчем видят да се противопоставят на техните решения. И тогава този именно, техният господар, името му беше Савин, срещу когото се правеше заговор, пострада и избяга при ромеите. Следователно тогава враждата всред народа и раздорът му дадоха прочее от само себе си възможност да се прослави постепенно“.

[37] *Никифор.* — Извори, VI, с. 305.

[38] ***Пак там.***

[39] *Теофан.* — Извори, VI, с. 272.

[40] В изданието на Теофан от C. De Boore стои heos Tzikas, което е поправка на издателя на четенето heis Tounzas в ръкописите според латинския превод на Теофан от Анастасий Библиотекаря usque ad Tzicas. В същност четенето на ръкописите се нуждае от лека поправка на буквата n в T. следователно heos Toutzas, както се чете в Чаталарския надпис, вж. *Бешевлиев.* — П Н, № 57.

[41] *Теофан* и Никифор. — Извори, VI, с. 273 и 305.

[42] *Никифор* — пак там, с. 305.

XII глава

[1] *Ostrogorsky.* Geschichte. 144—146.

[2] Според *Златарски* (I, 1, с. 28) вече в 768 г.

[3] За тях вж. Ahrweiler, La mer, с. 152.

[4] *Бешевлиев.* — П Н, с. 42 с литература. Теофан е схванал погрешно втората част на титлата за лично име.

[5] *Теофан.* — Извори, VI, с. 274.

[6] *Златарски,* I, 1, с. 230 заб. 1 с по-старата литература; Neiderle, Manuel I, 106—107, 110; *Vasmer,* Die Slaven, с. 85; *Vernadsky, G.* Ancient Russia. New Haven, 1944, с. 296.

[7] *Lombard.* Constantin, V, с. 92 и сл.; *Ohnsorge. Die* Auswirkung, с. 86 особено с. 87 заб. 8 с най-важната литература.

[8] Според *Lombard* (Constantin V, с. 55 заб. 1) броят е преувеличен.

[9] *Теофан.* — Извори, VI, с. 275.

[10] *Пак там.*

[11] *Пак там.*

[12] *Пак там.*

[13] Вж. заб. 36 на XI глава.

[14] Титлата patricius е била най-висшата, която се е давала на чужди владетели по онова време. За нея вж.: *Guido,* Bonolis. I titoli di nobilità nell'Italia bizantina. Firenze, 1905, 24—29; *Nicolai, Fr.* La diffusions del gentilizio „Flavus“ nel Basso imperio e nei regni barbarici. Milane, 1946, 24—25; *Ohnsorge, W.* Der Patricius-Titel Karls des Grossen — B Z, 53, 1960, 300—321; *Guilland, R.* Contribution à la prosopographie de l'empirle, byzantin — Les Patrices. — Byzantion, 40, 1970, 2, с. 317—360, Телерюг с. 325. За бележително, е че избягалият кан Сабин, доколкото е известно, не е бил почетен с тази титла.

[15] *Теофан.* — Извори, VI, 275—276.

[16] *Бешевлиев.* — П Н, № 82.

[17] *Charanis,* Demography, с. 14, Transfer, с. 144.

[18] *Теофан.* — Извори, VI, с. 276.

[19] *Пак там.*

[20] *Пак там.* Към това *Lemerle.* Philippes, 121—125; ***Райкович,*** ***М.*** Област Стримона и тема Стримон. — Зборник радова Византолошког института, 5, с. 1—7.

[21] *Lemerle.* Philippes, 124—125.

[22] За тази крепост вж. *Бешевлиев.* — ПН, № 20, с. 143.

[23] *Теофан.* — Извори, VI, 276—277.

[24] *Пак там,* с. 277.

[25] В редакцията на житието на Иоаникий, съставено от монаха Сава в IX век (Извори, VIII, с. 133) се съобщава, че в сражението при Маркеле българите уловили с ласо един от тогавашните византийски големци и насмалко щели да го пленят, ако Иоаникий, който взимал участие в сражението, не бил прерязал въжето с меча си (срв. също *Metaphrastes, Symeon,* Migne. — РС, 116, с. 44 А—С). Според втората редакция на същото житие, написана от монаха Петър пак в IX век (Извори, VIII, с. 136), този големец бил самият византийски император Константин VI.

[26] *Теофан.* — Извори, VI, с. 277.

[27] *Златарски,* I, 1, 245—246.

[28] *Ostrogorsky,* Geschichte, с. 150.

[29] Според *Златарски* (I, 1, с. 249) земите по реките Млава и Морава принадлежали на българската държава вече в VIII век.

XIII глава

[1] Извори, VIII, 20—21. Предположението на П. *Мутафчиев* (История на българския народ. С., 1945, с. 145 и на *Ostrogorsky, G.* (Geschichte. с. 164), че Крум произхождаше от панонските българи, не почива на доказателства.

[2] Извори, IX, с. 310. Към това *Fehér.* Beziehungen. 128—130. За загиването на аварската държава: *Grousset.* L'empire,230—231. *Kollautz.* Awaren, 168—169.

[3] *Altheim.* Hunnen, V, с. 279:

„Част (от аварите) ще да са се изселили също в съседната българска държава под властта на техния хан Крум."

[4] Дали българската държава се е простирала на север от средния Дунав вече в 796 г., т. е. преди Крум, е според *Златарски* (I, 1, с. 248 заб. 2) вероятно, но несигурно. Това може да се заключи от известието на *Сангаленския монах* (Извори, VII, с. 285): „А българите изоставил, защото след унищожаването на хуните (=аварите) те очевидно не му изглеждали никак опасни за царството на франките."

[5] Според унгарския анонимен хронист областта между Дунав и Тиса до границите на рутените и поляците били завладени от българския вожд великия Кеан (=кан? ,според Моравчик Крум). Там той заселил славяни и българи (*Scriptores* rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae Gestarum, ed Em. Szentpétery. I, Budapestini, 1937, с. 48, 10—13).

„Обаче земята, която лежи между Тиса и Дунав, завзел по-рано за себе си великият Кеан, вождът на България, дядо на вожда Салан, чак до границите на рутените и поляците и наредил да обитават там славяни и българи". Страната била завладяна уж след смъртта на Атила от българите (*Пак там* с. 51, 17—20): „така след смъртта на цар Атила великият Кеан, прадядо на вожда Салан, вожда на България, като излязъл с помощта и съвета на императора на гърците завзел онази земя по-рано". Към това: *Moravcsik, Gy.* Der ungarische Anonymos über die Bulgaren und Griechen. — RESEE, VII, I, 1969, 167—174; *Fehér,* Beziehungen, 132—135; *Kollautz.* Franken, с. 266.

[6] *Ostrogorsky.* Geschichte. 157—160.

[7] *Lemerle.* Monemvasie. 10, 55—69 17—20, 25—27, 31, 37—40 37—40 с литература.

[8] *Charanis, P.* Nicephoros I, the Savior of Greece from the Slavs (810 A. D.). — Byzantina-Metabyzatina, 1. 1946, 75—92, особено с. 86: „Никифор I нанесъл смъртен удар на славяните в Пелопонес... Никифор I спасил Гърция от пославянчване".

[9] *Теофан.* — Извори, VI, с. 278; *Бешевлиев.* — ПН, № 3 а. За тагмите: *Успенский, Ф. И.* Военное устройство византийской империи. — ИРАИК. VI, 1900, 1, 167—187; *Glgkatzi-Ahrweile,r H.* Recherches sur l'administration de l'Empire Byzantin aux IX-e—XI-e siècles. — BCH, 84, 1960, 24—36; *Kaegl, W. E.* The Byzantine Armies and Iconoclasm. — Byzslav., 27, 1966, 1, 48—70.

[10] *Теофан.* — Извори, VI, 279—280, срв. *Lemerle.* Philippes, 126—127. За датата: *Bury.* Eastern Empire. с. 340, 3.

[11] *Бешевлиев.* — ПН, № 16.

[12] *Теофан.* — Извори, VI, с. 280.

[13] Пак там. *Bury.* Eastern Empire, с. 341 и други приеха, че с aule се означава столицата Плиска, другояче *Златарски* (I, 1, с. 253 заб. 1). Мнението, че се касае за Плиска, не може да бъде вярно, понеже военните бюлетини на Никифор не заслужават никакво доверие. Според Теофан Никифор потеглил от Цариград на третия ден на страстната седмица. Той е имал следователно

само четири дни на разположение, за да измине с войската си разстоянието от Цариград до София, което днес по асфалтово шосе е около 580 км, а по железопътната линия около 600 и се изминава с железница за около 14 часа. Разстоянието Цариград—Плиска е не по-малко от 500 км. При това трябва да се има пред вид, че пътят е минавал през укрепени проходи, които биха попречели да се напредва бързо. Затова гръцката дума aule може да означава военния стан или шатрата на Крум.

[14] *Теофан.* — Извори, VI, 280—283; *Bury.* Eastern Empire. с. 341, а след него *Златарски* (I, 1, с. 255), приеха, че походът е станал през месец май, като се позоваха на думите на Теофан, че Никифор напуснал столицата през този месец. Обаче хронистът не казва изрично, че походът е започнал тогава. От неговия понататъшен текст се вижда, че императорът се занимавал през това време с увеличение на данъците, подготовка на похода и събиране на войските. Всичко това е отнело месец или месец и половина време. Тук трябва да се прибави още и известно време за пътуване. Следователно походът е започнал фактически след май.

[15] *Синаксар.* — Извори, VIII, с. 27.

[16] *Пак там.*

[17] *Извори,* VIII, с. 11—15.

[18] *Пак там,* с. 11.

[19] Това е забелязано вече от Ив. *Дуйчев,* вж. Medioevo, II, с. 450.

[20] Извори, VIII, с. 11. Преувеличените числа почиват очевидно върху военния бюлетин или послание на императора Никифор, изпратено в Цариград след завземането на българската столица. Военните бюлетини или послания на византийските императори са били, както вече се посочи, пълни с преувеличения, премълчаване на истината и дори груби лъжи „за по-голяма слава на императора“ Срв. сведенията за походите на императорите Константин V, Никифор I и Лъв V, които са почерпани от техните военни бюлетини или послания.

[21] Извори, VIII, с. 12. Към това *Дуйчев, Ив.* Medioevo, II, с. 452.

[22] *Теофан.* — Извори, VI, с. 282. Според два хагиографски текста (*Синаксар* — Извори, IX, с. 291) Никифор се бил отдал на гуляи и пиене след победата. Злодеянията, извършени от Никифор, се споменават и от Михаил Сирийски: „До такава степен била жестокостта му, че заповядал да донесат техните малки деца, да ги поставят на земята и да минават върху тях дикани (*Chronique* de Michel le Syrien, ed. par J.-B. Chabot, t. III, fasc., I, Paris, 1905, с. 17). За мирното предложение на Крум, вж. *Теофан.* — Извори, VI, с. 282.

[23] *Пак там,* с. 282.

[24] Извори, VIII, с. 12. Против пресиленото тълкуване на гръцката дума chalkos като медни монети от Ив. Дуйчев, вж. *Browning.* Notes, с. 402.

[25] *Пак там.*

[26] За чардаците вж. *Nissen, W.* Die Diataxis des M. Attaleiates von Diss., Jena, 1894, с. 67; *Koukoules, Ph. I.* Peri ten Byzantinen Oikian. — EEBS, 12, 1936. 113—117.

[27] *Миятев, Кр.* Крумовият дворец и пр. — ИАИ, 14, 1943, с. 114 и сл.

[28] *Теофан.* — Извори, VI, с. 282.

[29] Извори, VIII, с. 12. В гръцкия текст на извора трябва да се постави запетая след exelthein, а dia tachous се отнася към diercheto. Следователно в превод мястото гласи: „като не мислел да напусне повече (страната), преминал набързо през средата на България, понеже възнамерявал да отиде чак до Сердика“, а не: „като все още не мислел скоро да излезе (оттук), той преминал през средата на България, желаейки да стигне до Сердика“, както превежда погрешно Ив. Дуйчев в Изворите, VIII, с. 12.

[30] *Zlatarski,* Geschichte, с. 27; *Dujcev.* Medioevo. II, с. 466.

[31] *La Campagne* de Russie. Mémoires du Général C-te de Ségur. Aide de camp de Napoléon, Collection Nelson, Paris — без дата, с. 50—58.

[32] *Теофан.* — Извори, VI, 282—283.

[33] *Пак там* и Извори, VIII, с. 14. Към това: *Златарски.* I, 1, с. 408 и сл. и с. 410.

[34] Според Харатейския миней на Пшинския манастир (*Филарет Черниговски.* Житиия на светиите. Превел Н. Жеков, Търново, 1905, 343—348, приведено от В. *Аврамов.* — Сб. Плиска-Преслав, III, 1929, с. 124 българите били запалили горите.

[35] Според един житийски текст (*Синаксар.* — Извори, IX, 292) ромеите, които не били ранени смъртно, се укрили в гористите височини и се спасили.

[36] *Теофан.* — Извори, VI, с. 283.

[37] *Пак там.* Към това *Beševliev, V.* Ein byzantinische Brauch bei den Protobulgaren (Acta Antiqua Academiae Scient. Hungaricae, X, 1962, 17—21.

[38] *Теофан.* — Извори, VI, с. 283. Към това: *Томич, Л.* Крум и његови словенски архонти. — Исторически часопис, САН, II, 1949—1950, 87—89, срв. *Bury,* Eastern Empire. с. 339 и 345; *Златарски,* I, 1, с. 290.

[39] *Bury.* Eastern Empire. с. 344; *Златарски,* I, 1, 410—412 с лит.; *Dujcev.* Medioevo. II, 485—486.

[40] Извори, VIII, с. 13. Един силно фрагментиран триумфален надпис (*Бешевлиев.* — П Н, № 17) се отнася може би за това сражение, ако допълването му е правилно.

[41] *Иширков, А.* Чалъкавакски проход в Стара планина. — Г С У, и ф, VII, 1910—1911, 1913, с. 7; *Шкорпил, К.* Стратегически постройки в Черноморската област на Балканския полуостров. III, С., 1931, с. 16. За различните мнения за мястото на сражението вж. *Аврамов, В.* — Сб. Плиска-Преслав, III, 1929, 9—116.

[42] *Иширков,* А. Чалъкавакски и пр., с. 11.

[43] *Папаригопулос К.* (Historia tou Hellenikou ethnous. III, 1, 6 изд., Атина 1932, с. 184) заключи с право от наречието authis у *Теофан* (Извори, VI, с. 285), че Крум е правил и по-рано мирни предложения.

[44] *Теофан.* — Извори, VI, с. 284.

[45] *Пак там,* с. 285.

[46] *Папаригопулос К.* (цит. съчинение, 186—187) пръв е схванал, че гръцкият израз kai epi toutois у *Теофан* (Извори, VI, с. 285) означава прибавка към стария договор, което се потвърждава от Продължителя на Теофан, (Извори, IX, с. 109): „и като прибавил и това...“

[47] *Скилица.* — Извори, XI, с. 227.

[48] *Теофан.* — Извори, VI, 285—287; *Златарски* (I, 1, с. 265) приe, че тук е ставало дума за бягството на отделни политически лица, а не за конкретен случай. Обаче едва ли може да се приеме, че Крум и Теодор Студит, главният виновник за отхвърляне на клаузата за предаването на бегълците, поради което мирът не е бил сключен, биха ѝ отдавали такова голямо значение. Това важи особено за последния, като се вземе пред вид, че такива клаузи не са били чужди на византийските мирни договори, срв. мирния договор между Византия и Персия от 628 г., ако не се е касаело за някакъв конкретен случай.

[49] *Теофан.* — Извори, VI, с. 286.

[50] *Пак там,* с. 287. За гръцкия огън *Vasilev, A. A.* Histoire de l'Empire byzantin. I, Paris, 1932 с. 248 **заб.** 1; *Zenghelis, C.* Le feu grégois et les armes à feu des Byzantines. — Byzantion, 7, 1932, 1932, с. 265 и сл.

[51] *Теофан.* — Извори, VI, с. 287.

[52] Изворите за тези събития са: *Теофан* (Извори, VI, 287—289), Scriptor incertus (*пак там,* VIII, 16—14, към тов *Browning.* Notes, с. 389—411), Продължителят на Теофан (*пак там,* IX, с. 108 и сл.), *Генезий* (пак там, VIII, с. 321). *Житието на Никифор* (пак там, VIII, 35—36.) и *Житието на Игнатий* (пак там, 130—131).

[53] *Jirecek,* Heerstrasse, с. 101; *Bury.* Eastern Empire, с. 101, 5.

[54] Scriptor incertus (Извори, VIII, с. 17). За развалените в Дервентските височини вж. *Братя Шкорпилови,* Паметници из Българско. I, С., 1888, 68—80.

[55] *Теофан.* — Извори, VI, с. 277 и 288. Един триумфален надпис се отнася може би за това сражение, ако е допълнен правилно (*Бешевлиев.* — П Н, № 18.

[56] Той е може би един и същ със споменатия в един оловен печат Вардан патриций, императорски протоспатарий и стратег на Тракия, вж. *Мушмов, Н.* Византийски оловни печати. — И А И, VIII, 1934, с. 342 № 27 и Zacos-Veglery, I, 2, № 1750 A.

[57] Това географско название е вероятно от латински произход и означава „Жабче“ крепост. То напомня името на станцията „Ранилум“ (Извори, II, с. 21), Днес е може би т. н. Вълчаново кале при устието на Ропотамо, вж. *Мегалитите* в Тракия. С., 1976, с. 131 и сл.

[58] Той е може би един и същ с Григорас, императорски протоспатарий и стратег на Тракия в един оловен печат, вж. *Zacos-Veglery,* 1943. За тълкуване на надписа вж. *Venedikov, Iv.* La population byzantine en Bulgarie au début du IX-e siècle. — Byzantinobulgarica, I, 1962, с. 261—277.

[59] *Runciman.* (Empire, с. 62) предположи, че бягството на Лъв е било уговорено тайно с Крум. Към това *Bruwning,* Notes. 397—398.

[60] За Влахерните вж. *Janin,* Constantinople, 124—128, 303—304.

[59a] Римският историк Амиан *Мерцелин* (кн. XIX, 2, 2) разказва, че Грумбатес, царят на тюркското племе хионити, хвърлил копие, потопено в кръв, според обичая им срещу стените на обсадения град Амида в Мала Азия, преди да го атакуват. Според *Плутарх* (Гръцки въпроси, 20), когато андросци и халкидци спорели за владението на град Акантос, съгледвачът на андросците хвърлил копие, което се забило във градската врата, и той обявил, че градът е превзет предварително за синовете на андросците. А гръцкият историк *Диодор* (кн. XVII, 17, 2—3) съобщава, че когато Александър Велики наближил троянския бряг по време на похода си срещу персите, хвърлил от кораба копие, което се забило в земята. Тогава той скочил от кораба и заявил, че приема от боговете завладяната с копие Азия. За картагенския пълководец Анибал се предава, че бил хвърлил копие срещу една от вратите на Рим (Плиний, Естествена история, кн. XXX—IV, 15, 27). Най-сетне Ф. *Каниц* (Donau-Bulgarien

und der Balkan. Leipzig, I, 1875, с. 315 разказва, че когато в турско време черкезите се заселвали в България, „главатарите им забивали мечовете си в земята по стар обичай и мислели, че по този начин я присвоявали“. Пръв Йох. Хр. *Енгел* (Fortsetzung der Algemeinen Weltnen Welthistorie der Neueren Zeiten, Halle, 1797, с. 327) изказа мнението, че забиването на копието от Крум е било вероятно български белег за собственост. Същото тълкуване даде по-късно и *H. Zeissberg* (Hieb und Wurf als Rechtssimbole in der Sage, Germania—Pfeiffer — Neue Reihe, I, XIII Jahrg, Wien, 1866, 401—444).

[61] Възвишението при джамията Еюб Султан, вж. *Janin*, Constantinople. 296—300.

[62] *Scriptor* incertus. — Извори, VIII, с. 20.

[63] За тях вж. *Janin,* Constantinople, 418—419.

[64] *Scriptor* incertus. — Извори, VIII, 20; *Златарски* (I, 1, с. 273) прие, че той е бил капхан на Крум.

[65] *Browning, R.* (Notes, с. 400) мисли, че „с други трима“ е късна прибавка.

[66] *Scriptor* incertus. — Извори, VIII, с. 24.

[67] *Теофан.* — Извори, VI, с. 289. Според *Айнхард* (Извори, VII, 34) Крум бил тежко ранен от императора Лъв V. Западният хронист предава официалната версия от посланието на византийския император. Към това *Bury.* Eastern Empire с. 355 заб. 1; *Златарски,* I, 1, с. 274 заб. 1.

[68] *Janin.* Constantinople, с. 140, 141, 237, 473 *La géographie* ecclésiastique de l'empire byzantin, I, 3, Paris, 1953, 325—331; *Bury.* Eastern Empire,с. 355 *Златарски,* I, с. 274 заб. 3. Предградието св. Мамант се отъждествява с днешното Бешикташ.

[69] Днес Кючюк чекмедже, вж. *Jirecek,* Heerstrasse, с. 53; *Tomaschek,* Kunde, II, с. 330. Вж. също *Sevcenko, I.* Inscription commemorating Sisinnions „Curator of Tzurolon“ (A. D. 813). — Byzantion, 35, 1965, 573 и сл.

[70] *Jirecek,* Heerstrasse, с. 53, 102; *Tomaschek.* Zur Kunde, II, 330—331.

[71] *Jirecek.* Heerstrasse. с. 101; *Tomaschek.* Zur Kunde. с. 331.

[72] Днес Родосто, вж. *Tomaschek.* Zur Kunde. 331—332.

[73] *Tomachek.* Zur Kunde, II, с. 332.

[74] *Пак там,* с. 334.

[75] *Пак там,* с. 332. Днес Текирдаг.

[76] *Пак там.*

[77] Градът се намира на малоазийския бряг. Българите са дошли срещу него може би в Койла вж. *Tomaschek.* Zur Kunde, II, с. 333; *Browning,* Notes, с. 401.

[79] *Теофан* (Извори, VI, с. 289), *Scriptor* incertus (пак там, VIII, с. 22), *Синаксар* (пак там, IX, с. 288), *Месецослов* на Василий II (пак там, XI, с. 55), Продължителят на *Теофан* (пак там, IX, с. 118—119), *Кедран* (пак там, XI, с. 239—240.) Според Продължителя на Теофан мирът бил нарушен от Крум. Това сведение е било почерпано навярно от официалната императорска версия, която не само премълчава истината, но представя така нещата, като че ли българският владетел е виновен за войната.

[80] *Синаксар* — Извори, IX, с. 288.

[81] Продължителят на Георги Монах (Извори, XI, с. 135.) Вж. също Продължителя на Теофан, (Извори, IX, с. 118—119) и *Moravcsik.* Studia с. 206, 26, 212, 16—19.

[82] *Синаксар* (Извори, IX, с. 288).

[83] *Moravcsik.* Studia, с. 206, 25—26.

[84] *Scriptor incertus.* — Извори, VIII, с. 22; *Moravcsik,* Studia, с. 206, 26. Към това: *Златарски.* I, 1, 277—278 с заб. 1; *Bânescu, N.* Les frontières d l'ancien Etat bulgare, Mémorial L. Petit (Archives de L'Orient Chrétien, I. Bukarest, 1948, (4—14); *Grecu, A.* Bulgaria in nordul Dunarii in veacurile IX—X — Iea. — SCIV, I, 1950, 22—236.

[85] Днес Ергене, вж. *Jirecek,* Hearstrasse. 100—101.

[86] *Scriptor incertus.* — Извори, VIII, с. 23. Към това *Sevcenko, I.,* Byzantion 35, 1965, с. 574.

[87] Те са били навярно много ценени, вж. *Togan.* — I F, с. 149.

[88] Извори, VII, с. 23, към това: *Златарски,* I, 1, с. 286 заб. 5.

[89] *Scriptor incertus.* — Извори, VIII, с. 24.

[90] *Пак там,* Към това: *Златарски.* I, 1, с. 281 заб. 2.

[91] *Свидас.* — Извори, IX, с. 310.

[92] *Die Gestzgebung* des bulgarischen Fürsten Krum. — B Z, 16, 254, 254—257м; Същият. По въпроса за Крумовите закони. — Псп., 81, 1930, 466—468.

[93] *Златарски,* I, 1, 283—287 и 420—424.

[94] Вж. още *Н. Благоев.* Крумовите закони. — Списание на юридическото дружество, IV, 1904, 308—326; *Бобчев,* С. С. Крумовото законодателство. — ИИД, 2, 1906, 3—29.

[95] *Теофан.* — Извори, VI, с. 285. За името вж. *Vasmer,* Die Slaven, с. 289.

[96] *Ohnsorge.* Die Auswirkung. 86—102.

[97] *Scriptor incertus,* — Извори, VIII, с. 20.

XIV глава

[1] *Синаксар* — Извори, IX, с. 288: Doukoumos. Достоверността на този извор се оспорва неоснователно, вж. *Beševliev, V.* Eine nicht genügend anerkannte hagiographische Quelle. Festschrift Dölgers Polychronion. 90—98, също: *Moravcsik.* Studia, 157—158 с литература.

[2] Вж. Изданието на *R. Aitzetmüller.* Das Hexameron des Exarchen Johannes, IV, Graz, 1966, с. 243, 21—245, 1: „И у българите князете стават според техния род; синът на мястото на бащата, братът на мястото на брата. И у хазарите чуваме, че е също така“. Срв. *Mau-Tsai, Liu* Chinesische Nachrichten, I, с. 132: I, с. 132: „Ако бащата или по-старият брат умре, то неговият син или по-млад брат наследявал неговия сан“. За тюрките вж. още големия надпис на Кюл Тегин (издание на *Малов,* Памятники, с. 36, ред 4—5): „После них стали каганами младшие их братья, а потом и их сыновья стали каганами“ *Togan,* — I F, с. 184 и сл. „У киргизите след смъртта на хана неговото място заемал неговият стар брат; ако нямал брат, тогава най-старият син на починалия хан. Ако нямало такъв, мястото заемал най-старият син на брата на починалия хан“. Вж. още *Const.* Porph. de administrando ed .Moravcsik, с. 37, 25—32 за подобни обичаи у печенезите.

[3] *Теофан.* — Извори, VI, с. 289.

[4] *Синаксар.* — Извори, IX, с. 288; Ditzeugos. В славянския превод на синаксара (*Лопарев, Хр. М.* Две заметки по древней болгарской истории. — Записки Имп. Русского Археологического Общества, III, 1888, с. 348, вж. също: *Златарски.* I, 1, с. 293 заб. 2 и по-подробно — ИБАД, III 1912—13, 138—142, у *Дюканж* (Ch. du Fresne Sieur du Cange, illyricum vetus et novum sive Historia regnorum Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae, Bosniae, Serviae atque Bulgariae, Posonii, 1746, с. 93. XV—XVI) Ch. Lebeau (histoire du Bas-empire, nouvelle édition par M. de Saint-Martin, XIII, Paris, 1832, с. 10) името гласи Ditzeng Ditzengus, Тази форма се дължи може би на погрешно разчитане на буквата Y като N, които в ръкописите си приличат много. Но възможно и обратното: Диценг да е правилната форма, а Дицевг погрешната.

[5] Продължителят на Теофан (Извори, IX, с. 111—112).

[6] *Пак там,* 112.

[7] *Генезий.* — Извори, VIII, с. 323, към това: *Златарски.* I, 1, 426—427.

[8] *Златарски,* I, 1, с. 298 и 425—429.

[9] Срв. неговото лъжливо послание за убийството на Крум, което уж той бил извършил.

[10] *Scriptor incertus* — Извори, VIII, с. 21.

[11] *Теодор Студит.* — Извори, VIII, 32.

[12] *Теофан* — Извори, VI, с. 288.

[13] *Scriptor incertus.* — Извори, VIII, с. 24.

[14] *Пак там.*

[15] *Кедрин.* — Извори, XI, с. 240. Към това: *Снегаров, Ив.* Християнството в България преди покръстването на княз Борис (865). — Годишник на Духовната академия, V, 5 (1855—1956), 195—220; *Войнов, М.* Някои въпроси във връзка с образуването на българската държава и покръстването на българите. — ИИБИ, 10, 1962, 290—291.

[16] *Obolensky, D.* The principles and methods of Byzantine Diplomacy, XII Congrès International des Études byzantines, Ochride, 1961 — Rapports, II, Belgrad, 1961, с. 52—54. Срв. *Папа Николай I,* — Извори, VIII, 63: „Искайки под предлог на християнската вяра да подчинят българите под своя власт.“ Вж. също *Sullivan, R. E.* с. 57, 66—67, 70; *Moravcsik,* Studia, с. 157.

[17] *Кедрин.* — Извори, XI, с. 240.

[18] Срв. наказанието на бунтовника Тома Славянина, на когото били отсечени ръцете и краката и след това набит на кол, вж. *Посланието* на императора Михаил II. — Извори, VII, с. 27 и *Генезий,* — пак там, VIII 332—333.

[19] *Синаксар.* — Извори, IX, с. 288. Подробни сведения за избитите християни дава един житиен извор, *Fallieri E.* e I. Dujcev. Un'acoluta inedita per i martini di Bulgaria dell'anno 813. — Byzantion (Hommage à Bruno Lavagnini), 33, 1963, 71—106.

[20] *Месецослов* на Василий. — Извори, XI, с. 55. В един славянски пролаг от XIV век Цок е наречен „четкат“ (*Лопарев* приведеното в заб. 4 съчинение, с. 348 заб. 8, срв. *Златарски,* I, 1, с. 293 заб. 3). Може би тук се крие първобългарска титла, напр. чигат, славянски чигот или дори ичиргу.

XV глава

[1] Името гласи в надписите Омортаг и Омуртаг, в латинските извори Omortag. В гръцките извори се явява в различни изопачени форми: Мортагон, Мутрагон, Омбритаг и др. вж.
Moravcsik. — BT, II, 217—218. За етимологията *пак там.* 218.

[2] Извори, VIII, с. 14 и 29—30.

[3] *Синаксар.* — Извори, IX с. 288 и 292. Могат да се различат две преследвания: 1) през януарий 815 и 2) след Великден през май и юний същата година.

[4] *Бешевлиев.* — П Н, 33—35 с литература.

[5] *Пак там,* 190—205.

[6] *Пак там,* с. 197.

[7] *Пак там.*

[8] *Пак там,* с. 130.

[9] *Пак там,* с. 197.

[10] Най-приемливото допълване би било името на планината Хемус. Възможно е също някакво гръцко прилагателно със завършек — мос.

[11] *Chronique,* III, 1, с. 26: „Лъв направи мир с българите, като им отстъпи блатото, заради което те воюваха.“

[12] Вж. *Иречек.* Пътувания. 772—774.

[13] *Житието* на Никифор. — Извори, VIII, с. 36, *Генезий,* пак там, с. 237, Продължителят на Теофан. — Извори, IX, с. 113.

[14] *Бешевлиев.* — П Н, 163—165.

[15] *Moravcsik.* Studia. 163—166.

[16] *Jirecek,* Serben. I, 127—128; *Moravcsik,* — B T, 131—132.

[17] *Айнхард.* — Извори, VII, 34—35 и *Животописът* на Лудвиг, пак там, 50—51.

[18] *Пак там,* към това *Fehér.* Beziehungen. 130—131; ***Kollautz.*** Franken, с. 266.

[19] *Bury.* Eastern Empire, 88—100; *Златарски,* I, 1, 307—311; *Липшиц. Е. Е.* Восстание Фоми славянина. — В Д И. I (1936) 352—365 и особено *Lemerle, P.* Thomas le Slave. Travaux et mémoires, 1, 1965, 255—297с литература ,вж. също *Ostrogorsky,* Geschichte. 171—172; *Charanis.* Slavic Element. 79—80.

[20] *Lemerle.* Thomas le Slave. с. 291.

[21] *Георги Монах.* — Извори, VIII, 56—57.

[2] *Генезий.* — Извори, VIII, с. 331.

[23] Продължителят на Теофан, (Извори, IX, 114—115). Към това *Баришич, Фр.* Две верзие у изворима о устанику Томи. — Ж Р В И, № 6, 1959, 145—169.

[24] Извори, VII, с. 25—27.

[25] *Бешевлиев.* — П Н, № 57, 200—209.

[26] Вж. заб. 24.

[27] *Миятев, Кр.* Архитектурата на средновековна България. С., 1965, 42—44 и 236 заб. 26; *Ваклинов, Ст.* Формиране на старобългарската култура. С., 1977, 121—123.

[28] *Lemerle.* Thomas le Slave, с. 291.

[29] *Eastern* Empire, с. 366.

[30] *Златарски,* I, 1, с. 307.

[31] *Empire,* с. 81.

[32] *Jirecek,* Serben, I, с. 194.

[33] *Bozilov, I. A.* One of Omurtag's Memorial Inscriptions. — Bulgarian Hist. Revue, I, 1973, 72—73.

[34] *Fehér,* Bezehungen. 131—132; *Bulin, H.* A propos des formations politiques des Slaves à la périphérie méridionale du bassin du moyen Danube au cours du IX-e siècle. — Byzantion, 29, 1968, 360—378.

[35] *Айнхард.* — Извори, VII, с. 36 и *Фулденски летописи,* пак там, с. 42.

[36] *Айнхард.* — Извори, VII, 36—37, *Фулденски летописи,* пак там, с. 42 и *Животописът на Лудовик,* пак там, 51—52.

[37] Извори, — VII, с. 52.

[38] *Пак там,* с. 37.

[39] *Пак там,* 37—38 и с. 42, 51—52.

[40] *Пак там.*

[41] *Пак там,* 38—39, 42 и 52.

[42] *Пак там,* с. 43 и 56.

[43] *Пак там,* с. 43.

[44] Според българския апокрифен летопис *Иванов, Йор.* Богомилски книги, с. 282 българите победили франките.

[45] *Chronique.* III, 1, с. 50, също с. 73: „Теофил, императорът на ромеите, виждайки, че българите се подчиниха...“

[46] *Златарски,* I, 1, с. 317.

[47] *Пак там.*

[48] Saxo, anno, 832: „Пратениците на българите дойдоха с дарове.

[49] *Златарски,* I, 1, с. 277; *Comsa, M.* Die bulgarische Herrschaft der Donau wâhrend des IX. und X. Jh. im Lichte der archäologischen Forschungen. — Dacia, n. s. IV, 1960, с. 395—422.

[50] *Ratcos, P.* K otázka hranice Velikiy Moravy a Bulharska. — Historicky Casopis, Bratislava, III, 1955, 213—214; *Lindarski, J.* Alfred the Great and Ancient Geography. — Speculum, 39, 1964, 3, с. 437.

[51] Вж. заб. 5.

[52] *Бешевлиев.* — П Н № 86.

[53] *Писмата* на Теофилакт Охридски. — С Б Б А Н, XXVII, 1931, с. 257.

[54] *Иванов, Йор.* Богомилски книги. с. 282.

XVI глава

[1] *Писмата* на Теофилакт Охридски, с. 258. За предположението, че ВОИН, е БОЯН, вж. *Bury,* Eastern Empire. с. 369 заб. 6, Към това още *Moravcsik,* — В Т, II, 124—125.

[2] *Пак там.* За името: *Marvcsik.* — В Т, II, с. 129 с литература. Името е вероятно тюркскотоsäwinc, swinc „радост“ (*Gabain, A. V.* Alttürkische Grammatik, 3. Aufl., Wiesbaden, 1974, с. 43, 362, s. v. към което принадлежи и Сивин.

[3] За различните форми на това име вж.*Moravcsik.* —В Т, II, с. 180.

[4] *Писмата* на Теофилакт Охридски. 258—259.

[5] *Златарски,* I, 1, с. 317 и 332.

[6] *Пак там,* с. 335 и *Ников, П.* Кавхан Исбул. — Сб. В. Н. Златарски, С., 1925, 195—228.

[7] *Златарски,* I, 1, 337.

[8] У тюрките Хи-тан е имало обичай земята, където са били преселвани пленените, да се нарича на името на родината на пленените, (*Liao,* с. 61.

[9] *Дечев, Д.* Где са живяли смоляните. — Сб. В. Н. Златарски, с. 45 и сл.

[10] *Житие* на Григорий Декаполит. — Извори, VIII, с. 39. Към това *Dvornik. Fr.* La vie de Saint Grégoire le Décapolite et les Slaves Macédoniens au IX-e siècle, Paris, 1926, 35—40. Според същия учен (с. 36) въстаналите славяни били драговитите. Вж. също *Dvornik, Fr.* — В С Н, LII, 1928, 140—143, 146.

[11] Според *Дворник* (с. 39) българският владетел бил предприел похода срещу византийците, за да разшири властта си върху славяните в Македония. Вж. също*Lemerle.* Philippes. — 131—139, който прие, че градът Филипи е бил в ръцете на българите още от времето на Крум.

[12] Продължителят на Георги Монах, (Извори, XI, с. 136): „Тогава княз на България бил Владимир, внук на Крум, баща на Симеон, който управлявал след това... Когато българинът Михаил тръгнал на поход към Солун“... Към това: *Moravcsik.* Studia. 158—163, особено с. 161: „Тази грешка се обяснява общо с това, че името Владимир стои погрешно вж. Маламир, който наистина е бил внук на Крум... Загадачно остава кой може да е бил Михаил, който потеглил за Солун...“ В връзка с текста на продължителя на Георги Монах стои може би един първобългарски надпис, видян във Василика на Халкидическия полуостров на 23 км от Солун през 1917 г. от Ch. Avezou, който снел от него незадоволителен книжен отпечатък(*Feissel, D.* et Michel Sève. La Chalcidique vue par Charles Avezou. Notes de voyag et inscriptions. — В С Н, 103, 1979, 287—288, № 8, fig. 25). От този отпечатък се разпознава със сигурност следното: „...От бога архонт... при Маламир от бога архонт... кола (боила или кана) кулубърът... Солун... братята ми... Исбул (?)...“ Този надпис дава основание в приведения текст на продължителя на Георги Монах да се чете наистина Маламир вм. Владимир, а българинът Михаил да се отъждестви евентуално с капхан Исбул. Доколкото може да се заключи от надписа, във времето на Маламир българите се намирали или достигнали околностите на Солун при похода си срещу славяните. Дали тези действия са продължение на разказаните в Маламировия надпис № 13 (вж. Бешевлиев, ПН) или се касае за нещо друго, което е по-вероятно, е мъчно да се каже. Ако се намери и види оригиналът на надписа, би могло да се прочете нещо повече.

[13] *Dvornik, Fr.* — В С Н, LII, с. 140.

[14] Другояче *Grgoire, H.* Byzantion, 9, 1934, 761; *Moravcsik,* Studia, с. 161.

[15] *Златарски,* I, 1, с. 342.

[16] *Иванов, Йор.* Богомилски книги. с. 283.

[17]*Константин Багренородни.* — Извори, IX, с. 209.

[18] *Златарски,* I, 1, с. 346.

[19] *Jirecek,* Serben. Ic. 195.

[20] *Златарски,* I, 1, с. 346.

[21] *Pudic, I.* Sudikovski znaci. Nauςne druştvo Bosne i Hercegovine— Godisnjak, III. Center za Balkanoloske ispitivanja. kn. 1, Sarajevo, 1965, — 179—185.

[22] *Златарски,* I, 1, с. 347.

[23] *Фулденски летописи.* — Извори, VII, с. 43.

[24] *Златарски,* I, 1, с. 349.

[25] *Лъв Граматик.* — Извори, IX, с. 157, срв. Псевдо-Симеон, пак там, с. 174.

[26] *Златарски,* I, 1, с. 350.

[27] *Laurant, V.* La Vita retractata et les miracles posthumes de Saint Pierre d'Atroa, Bruxelles, 1958 (Subsidia hagiographica № 31), с. 164. „Когато излизахме срещу хуните, т. е. българите в Европейските области и преминавахме река Хеброс, която е много голяма, случи се и аз като преминавах, да бъда хвърлен от коня.“ Към това: *Дуйчев, Ив.* Нов исторически извор за българо-византийските отношения и пр. — И И И, 14—15, 1964, 347—355 и *A propos* de la vie de Saint Piérre d'Atroa. — Byzantion, 27, 1966, 92—97.

[28] *Златарски,* I, 1, с. 351.

[29] За образуването на българския народ,*Dujcev, Iv.* La formation de l'État bulgare et de la nation bulgare, L'Europe aux IX—XI siècles. Aux origines des États nationaux.Warsovie, 1968, 215—224; *Ангелов, Д.* Образуването на българската народност. С., 1971.

СЪКРАЩЕНИЯ

I. Списания

ВДИ	*Вестник древней истории,* Москва.
ИАИ	*Известия на Археологическия институт,* София
ИБАД	*Известия на Българското археологическо дружество,* София
ИИБИ	*Известия на Института за българска история,* София
ИНМ — Варна	*Известия на Народния музей,* Варна
ИРАИК	*Известия Русского археологического института в Константинополе,* София
Минало	*Научно списание.* София
Псп.	*Периодическо списание на Българското книжовно дружество,* София
Фасмер ЗСРЯ	*Фасмер, М.* Этимологический словар русскаго языка. Превод от немски с допълнения от О. Н. Трубачев. Москва, 1964—1973.
AEM	*Archäologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn,* Wien
BCH	*Bulletin de correspondance hellénique,* Paris
Byzantion	Byzantion, Brussel
Byzslav	*Byzantionoslavica,* Prague
BZ	Byzantinische Zeitschrift, Leipzig-München
RE	*Pauly-Wissowa-Kroll, Real-Encyclopädie der Altertumswissenschaft,* Stuttgart
REB	*Revue des études byzantines,* Bucarest-Paris
RESE	*Revue des études sud-est européennes,* Bukarest
SCIV	*Studii si cercetâri de istorie veche,* Bucuresti.
UAJ	*Ural-Altaische Jahrbücher,* Wiesbaden.

II. Извори

Бешевлиев, ПН,	*Бешевлиев, В.,* Първобългарски надписи. С., 1979.
Йор. Иванов, Богомилски книги	*Иванов, Йор.* Богомилски книги и легенди. С., 1925.
Извори	*Извори за българската история.* София.
Писмата на Теофилакта	*Писмата на Теофилакта Охридски,* архиепископ български. Превел от гръцки Митрополит Симеон Варненски и Преславски. — СбБАН, XXVII, С., 1931.
Acta SS	*Acta Sanctorum,* Anvers-Bruxelles
Beševliev, PI.	*Beševliev,* V., Die protobulgarischen Inschriften, Berlin, 1963.
Lemerle, Miracles	*Lemerle,* P. Les plus ancienes Recueils des Miracles de Saint Démétrius. I. Le texte. Paris, 1979, II. Commentaire. Paris, 1981.
Lemerle, Monemvasie	*Lemerle,* P. La Chronique improprement dite de Monemvasie: Le contexte historique et légendaire (REB. XXI). Paris. 1963, 5—49.
Liu Mau	*Mau-Tsai,* Liu. Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe). I—II, Wiesbaden, 1958 (Göttinger Asiatische Forschungen 10).
Mansi	*Mansi,* J. O. Sacrorum Concilierum nova et amplissima collectio. Florenz, 1769.
Minorsky	*Minorsky,* V. Hudud al-Alam. The Regions of the World, a persian geography 372 AH = 982 AD., London, 1937.
Togan, IF	*Togan,* A. Zeki Validi, Ibn Fadlan's Reisebericht, Leipzig, 1939 (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, XXIV, 3)..
Synaxarium	*Synaxarium* ecclesiae Constantinopolitanae, ed. H. Delehaye, Bruxelles, 1902.
Zacos-Veglery	*Zacos,* G. und A. Veglery. Byzantine Lead Seals. I, Basel, 1972.

III. Литература

Артамонов, Хазар	*Артамонов, М. И.* История Хазар. Ленинград, 1962.
Баласчев, Тервел	*Баласчев, Г.* Българският господар Тервел. — Псп., 1898, 57, 49—61.

Баришич. Чуда	*Баришич,* Фр. Чуда Димитриjа Солунског као исторски извори. Српска Академиjа Наука. — Визант. Институт, 1953. № 2.
Бурмов, Произведения	*Бурмов, А.* Избрани произведения. I, С., 1968.
Дринов, Съчинения	*Дринов, М.,* Съчинения. I—III, С., 1909—1915.
Дуйчев, Проучвания	*Дуйчев, И.,* Проучвания върху българското Средновековие. — **СбБАН, 1945, № 41,** 1—17.
Златарски, История	*Златарски, В. Н.,* История на българската държава през средните векове, I, 1, С., 1918, I, 2, С., 1927.
Иречек, Пътувания	*Иречек, К.* Пътувания по България. Пловдив, 1899.
Кулаковски	*Кулаковски, Юл.* История Византии. III, (602—717). Киев, 1915.
Милев, Кубрат	*Милев, Н.* Кубрат от историята и Кубер в „Чудесата на Св. Димитриа Солунски". — Псп., 1810, № 22, 557—586.
Папазоглу, Градови	*Папазоглу, Ф.* Македонски градови у римско доба. Скопие, 1957.
Тъпкова-Заимова, Нашествия	*Тъпкова-Заимова,* В. Нашествия и етнически промени на Балканите. С., 1966.
Фехер, Именникът	*Фехер, Г.* Именникът на първите български ханове. — Годишник на Народния музей в София, 1922—1923, С., 1926, 237—313.
hrweiler, La mer	*Ahrweiler,* H. Byzance et la Mer, Paris, 1966
ltheim, Hunnen	Altheim, F. Geschichte der Hunnen. 1—5, Berlin, 1959—1962.
Altheim-Stiehl	*Altheim,* F. und **R. Stiehl. Michael der Syrer** über das erste Auftreten der Bulgaren und Chazaren. Byzantion, 38, (1958) 1959, 105—118.
aris ic, Monemvasijska	*Barisic, Fr.* Monemvasijka hronika o doseljevanju Avaro-slovene na Peloponez 587, Naucne drustvo Bosna i Herzegovine. — Godisnjak-III, Sarajevo, 1965, № 1 95—109.
Barisic, Proces	*Barisic,* Fr. Proces slovenska kolonizacija istocnog Balkana. Akademija nauka i umetnosti Bosne i Herzegovine. — Posebne izdanija-XII. Centar za Balkanoloska ispitivanija. Sarajevo, 1969, №4 11—27.
Besevliev, Bemerkungen	*Besevliev,* V. Zwei Bemerkungen zur historischen Geographie Nordostbulgariens. — Studia Balcanica. I. Recherches de Géograhpie historique, S., 1970, 69—78.
Besevliev, Die Feldzüg	*Besevliev,* V., Die Feldzüge des Kaisers Konstantin V. gegen die Bulgaren. — Études Balkaniques, VII, 1971, № 3, 5—17.
Besevliev, Zwei **Versionen**	*Besevliev,* V. Zwei Versionen bei Theophanes und Nikephoros dem Patriarchen — RESEE, IX, 1971, № 3, 363—367.
Browning, Notes	*Browning,* R. Notes on the „Scriptor incertus de Leone Armenion. — Byzantion, 35, 1965, 389—411.
Bury, Eastern Empire	*Bury,* J. B. A History of the Easter Roman Empire from the Fall of Irene to the Accensien of Basile I (802—867). London, 1912.
Bury, Empire	*Bury,* J. B. A History of the Later Empire from Arcadius to Irene (395—800). 1—2, London, 1889 (Amsterdam, 1966).
Charanis, Demography	*Charanis,* P., Observations on the Demography of the Byzantine Empire, Thirteenth International Congress of Byzantine Studies. Oxford, 1966 Main Papers XIV.
Charanis, Hellas	*Charanis,* P. Hellas in the Greek Sources of the sixt., seventh and eigth Centuries. Weitzmann Kurt (editor), Late Classical and Mediaeval Studies in Honor of Albert Mathias Friend jr., Princenton N. J. 1955, 161—176.
Charanis, Kouver	*Charanis,* P. Kouver, the Chronology of the Activities and their Ethnic Effects on the Regions araund Thessalonica. — Balkan Studies, 11 1970, № 2, 229—247.
haranis, Observations	*Charanis,* P. Observations on the History of Greece During the Early Middle Ages. — Balcan Studies. 11 1970, № 1, 1—34.
haranis, Slavic **Ele men**	*Charanis,* P. The Slavic Element in Byzantine Asia Minor in the thirthenth century. — Byzantion, 1946—1948, № 18, 69—83.
haranis, Transfer	*Charanis,* P. The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire. — Com-

	parative Studies in Society and History, 1961, № 3, c. 140.
De Groot, Hunnen	*De Groot,* J. J. M. Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. Berlin, 1921.
Dölger, Ein Fall	*Dölger,* Fr. Ein Fall slavischer Einsiedlung Hinterland von Thessalonike im 10. Jahrhundert, Sitzungsber. München, 1952, H. I.
Dölger, Die Stadt	*Dölger,* Fr. Die frühbyzantinische und byzantinisch beeinflüsste Stadt (V—VIII. Jahrhundert). Atti del 3-o Congresso internationale di studii sull'alto medioevo, Spoleto, 1959, 65—100.
Duicev, Protobulgares	*Duicev,* i. Protobulgares et Slaves. Sur la problème de la formation de l'État bulgare. Medioevo, I, 67—82.
Duicev, Medioevo	*Dujcev,* Iv. Medioevo Bizantino-Slavo. I—II, Roma, 1965, 1968.
Dunlop	*Dunlop,* D. M. The History of the Jewish khazars, Princenton, 1954.
Fehér, Beziehungen	*Fehér,* G. Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V—XI. Jahrhunderten. Budapest, 1921.
Grafenauer, Nekaj	*Grafenauer,* B. Nekaj vprašenj izdobe naseljavanja juznih Slovanov. — Zgodovinski casopis, 1950, № 4, 23—126.
Grégoire, L,origine	*Grégoire,* H. L'origine et le nom des Croates et des Serbes. — Byzantion, 1944—1945, № 17, 108—118.
Grousset, L'empire	*Grousset,* R. L'empire des steppes, Paris, 1939.
Grummel	*Grummel,* V. La chronologie. Paris, 1958.
Hauptmmann, Les rapports	*Hauptmann,* L. Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avares pendant le seconde moitié du VI-e siècle. — Byzantion, 1927—1928, № 4, 137—170.
Haussig, Liste	*Haussig,* H.-W. Die protobilgarische Fürstenliste. F. Altheim und H.-W. Haussig. Die Hunnen in Osteuropa, ein Forschungsbericht. Baden-Baden, 1958, 9—29.
Janin, Constantinople	*Janin,* R. Constantinople Byzantine. Paris, 1950.
Jirecek, Heerstrasse	*Jirecek,* K. Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinople und die Balkanpässe. Prag, 1877, (Amsterdam, 1967).
Jirecek, Serben	*Jireček,* K. Geschichte der Serben. 1—2, Gotha, 1911—1918, (Amsterdam, 1967).
Kollautz, Awaren	*Kollautz,* Ar. Die Awaren. — Saeculum, 1954, № 2, 129—178.
Kollautz, Franken	*Kollautz,* Ar. Awaren, Franken und Slawen in Karanthanien und Niederpannonien und die fränkische und byzantinische Mission. — Carinthia, I, 1966, № 156, 237—275.
Kollautz-Miyakawa, Awaren	*Kollautz,* A. und Hisaguki, Miyakawa, Geschichte und Kultur eines völker-wanderungszeitlichen Nomadenvolkes. Die Jou-Jan der Mongolei und die Awaren im Mitteleuropa, I—II, Klagenfurt, 1970.
Krumbacher, Geschichte	*Krumbacher,* K. Geschichte der byzantinischen Litteratur, 2. Aufl., München, 1897.
Lemerle, Invasions	*Lemerle,* P. Jnvasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIII-e siècles. — Revue historique. 1954, № 211, 2, 265—308.
Lemerle, Philippes	*Lemerle,* P. Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine. Paris, 1945.
Liao	*Wittfogel,* K. A. - Fêng Chia-Shêng. History of Chinese Society, Liao (907—1125), New York, 1949.
Lombard, Constantin V	*Lomdard,* A. Constantin V. Empereur des Romains. Paris, 1902.
Marquart, Ausdrücke	*Marquart,* J. Die altbulgarischen Ausdrücke in der Inschrift von Catalar und der bulgarischen Fürstenliste. — ИРАИК, 1911, № 15, 1—30.
Marquart, Chronologie	*Marquart,* J. Die Chronologie der alttürkischen Inschriften. Leipzig, 1898.
Marquart, Sraifzüge	*Marquart,* J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903.
Moravcsik, Bt.	*Moravcsik,* Gy. Byzantnoturcica. 1—2, 2. Aufl., Berlin, 1958.
Moravcsik Mission	*Moravcsik,* Gy. Byzantinische Mission im Kreise der Türkvölker an der Nordküste des Schwarzen Meeres, Thirteenth International Congress of Byzantine Studies. Oxford, 166. Mein Papers, I
Moravcsik, Studia	*Moravcsik,* Gy. Studia Byzantina, Budapest, 1967.

Niederle, Manuel	*Niederle,* L. Manuel de l'antiquité slave. I—II, Paris, 1923, 1926.
Ohnsorge, Die Auswirkung	*Ohnsorge,* W. Die Auswirkung der byzantinischen staatlichen Siedlungsmethodon auf die Sachsenpolitik Karls des Grossen. — Niedersächsisches Jahrbuch für Landesgeschichte, 1967, № 39, 85—100.
Ostrogorsky, Geschichte	*Ostrogorsky,* G. Geschichte des byzantinischen Staates, 3. Aufl., München, 1963.
Pritsak, Fürstenliste	*Pritsak,* O. Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren, Wiesbaden, 1955
Roux, Tängri	*Roux,* J.-P. Tängri. Essai sur le ciel-dieu des peuples altaïques. — Revue de l'histoire des religions, (1956), № 149, 49—82, 197—230; (1956), № 150, 26—54, 173—212.
Rnnciman, **Empire**	*Runciman,* St. A History of the Firrst Bulgarian Empire. London, 1930.
Schmidt, Ostgermanen	*Schmidt,* L. Geschichte der deutschen Stämme. Die Ostgeramnen, 2. Aufl., München, 1934.
Stein	*Stein,* E. Histoire de Bas Empire, I—II, Amsterdam, 1969.
Sullivan	*Sullivan,* R. E. Khan Boris and the Conversion of Bulgaria. — Studies in Medieval and Renaissance History, 1966, № 3, 53—139.
Sádeczky-Kardoss	*Szádeczky-Kardoss,* Sam. Zum historischen Hintergrund der ersten Inschrift des Reiterreliefs von Madara. — Acta of the Fifth Epigraphic Congress, 1967, 473—477.
Tomaschek, Zur Kunde	*Tomaschek,* W. Zur Kunde der Hämus-Halbinsel. II. Die Handelswege im 12 Jahrhundert nach den Erkundigungen des Arabers Idrsî, Sitzungsberichte Wien 113 (1886), 285—373.
Thompson, Christianity	*Tompson,* E. A. Christianity and the Northern Barbarians. Nothingham Mediaval Studies, I, 1957, 56—78.
Vasmer, **Die Slaven**	*Vasmer,* M. Die Slaven in Griechenland. Berlin, 1941.
Vetters, Dasia	*Vetters,* H. Dacia Ripensis. Schriften der Balkankommission, Antquarische Abteilung, XI, I, Wien, 1950.
Zlatarsky, Geschichte	*Zlatarski,* V. Geschicute der Bulgaren, I. Von der Gründung des bulgarischen Reiches bis zur Türkenzeit (679—1396), Leipzig, 1918.

Списък на кановете и капханите

Кан	**Капхан**
Род Дуло	
Аспарух 679 — около 701	Кормесий
Тервел около 701 — около 718	
Неизвестен	
Неизвестен	
Севар	
Вихтун (?)	
Род Вокил (Укил)	
Кормесий 760—762	Телец
Савин (Савин = Винех) 762—763	(безименен кампаган)
Умар (Умор) 763—765	
Неизвестни родове	
Токт 765	Баян
Телерюг около 774—777	
Кардам около 790 — около 800	
Крум около 800—814	Иратаис
Дукум 814	
Дицевг (Диценг) 814—815	
Омуртаг 815 — около 831	
Маламир около 831 — около 836	Исбул
Персиан около 836 — около 852	

ПОКАЗАЛЕЦ

Абидос 16, 77, 127
абодрити 144 и сл., 150
авари 9, 20, 27, 39, 46, 68, 115, 131 и сл.
Авитохол 64
Авролевас 104, 141
Агатий 37
Агатон, дякон 76
Агатоники 141
Агелмунд 9
Адина 24
Адрианопол 24, 72
Аеций, патриций 116
Азовско море 7, 37, 39, 42
Акве 25
Акве калиде 24, 59
акведукт при Хераклея 121
Акум 21, 38
алани 9, 68
Алберик 86
Абоин 19, 47
Алекси Моселе 158
Алмус 11
Altheim, Fr., 68, 69.
Алцеко 20, 43, 46—47
Алциок 20
Анагаст 11
Анастасий I 13, 14, 21, 68
Анастасий II 76, 78
Анастасиопол 17
Анастасия, императрица 32
Аноним, унгарски 153
Ансинос, крепост 24
анти 16, 17, 31
Антиохия 145
Autirrhesis 93
Анхиало 24, 31, 60, 74, 89, 94, 101, 118
Апрос 126
араби 35, 36, 58, 77 и сл., 83, 107, 145, 156
Арганас 40
Ардагаст 24
Ардарих 10
Арист 13
Аркадиопол 99, 127, 128
Армениакон, тема 121
Армения 15
арменци 82, 97, 132
Артавасд 81
Артамонов, М. Н., 41, 42, 65
Артемий 78 и сл., 85
архонт от бога 153
Асамум 23
Асамус 25, 26
Аскум 21, 38
Аспарух 7, 8, 43, 44, 57—63, 67, 76
Астика 24
Атила 10, 64
Атира 126
Атонски манастири 55
Ахая 34
Ахен 150

Бавария 150
багатур 22
багаин 156

Баласчев, Г. 42, 71, 79
базилика със златен таван 73
Балдрих 151
балкарци 45
Barhebraeus 69
Баришич, Фр. 33, 34, 36
Батбаян 7, 42, 43, 45, 65
Баударий 38
Баян, син на Кубрат 7, 42
Баян, син на Омуртаг 155
Баян, брат на Токт 92 и сл.
бегълци, византийци 132
бежанци, българи 119
Безмер 65 и сл.
Белград 152, 160
белегезити 34
Беломорска област 30, 148
Беневент 46
Берзилия 43, 68 и сл.
берзити 34
Берзития 97 и сл.
Берoя 24, 101, 118
Бертрих 151
Бесарабия 10, 39, 63, 152
Бовианум 46
Божилов, Ив. 150
боил багатур 156
боил капхан 129, 155
боил колобър 156
боил чигат 97
боили 92, 97, 156
Боин 155
Болгар, град 45
Bolgare 47
Bolgheri 47
Boor, C. de 40
Borgheri 47
Борис, княз 158 и сл.
Босфор 76, 126
Браничево, славяни от 144 и сл., 150 и сл.
брат на Крум 122, 123, 127, 129, 135
Брегалница 160
Букелон 127
Булгарий 68
Булгарофигон 82
Bulgarum vicus 47
Bulgare 37
Бурдизон 82, 127, 155
Бурмов, А. 33, 34, 36, 37, 41, 42, 65
Bury, J. B. 87, 149
Бусан 12
Българ 69
българи 7 passim

— волжки 45
  — външни 45
  — вътрешни или черни 45
  — дунавски 55
  — езичници 55
  — наемници 17
  — панонски 9, 21, 47
  — солунски 55, 56
  — сребърни 45
България, голяма 7, 37, 42, 44, 45
  граници 142 и сл., 152 и сл., 157, 159 и сл.
  отвъдна 127, 152, 157
  — черна 45
Българска планина 7, 43
български език 19
Бюзие (=Виза) 127
бюлетини, военни 82, 93, 108

вайунити 34
Валент, император 117
Валериан, император 117
Валериан 17
Валзина 141
Вардан 122, 132
Вардас 103
Варна 59, 60, 61, 96
Василий I 127
Ватикански разказ 110, 113 и сл.
вгндур-булгар 8
Велизарий 17, 18
велегезити 34
Вендска марка 20
Веригава 28, 61, 83, 89, 94, 103
Версиникия 104, 122
версия, официална 89, 104, 146 и сл.
Виза 27, 29, 35
Византий 109
Византион 16
Византия 14, 20, 23 и pass
Винех 87
Виталиан 14
Витиния 75
Вихтун 84
владетели, двойни 76, 156
Властимир 160
Влахерни 123 и сл., 129
Влахерска врата 128
Влахерски дворец 73
в-н-нт-р 8
Воин 155
Волга 39
Вокил, род 76, 84, 90
Върбица 117
газене, триумфално 127, 147 и сл., 153

Гала, постройка на 125
Галиполски полуостров 16
Ганос, планина 126
Гарнала 126
Gastaldius 46
Генесий, Йосиф 69, 137, 145 и сл., 149
Георги, архиепископ на Дебелт 139
Георги, Св., река 103
Георги Агиорит 55
Георги Вурахф 76
Георги Монах 145, 149
Георги Монах, продължител на 127, 158
гепиди 10, 11, 19, 21, 47
Герман, патриарх 77
Геролд 151
Глиабан, Ибузир 73
Годилас 38
Голиад франк 154
Гомату, манастир 55
Гостун 65
готи 9, 17, 18
Готия 41
Графенауер, Б. 33, 34
Grégoire, H. 33, 36
Григорас, стратег 122, 132
Григорий Велики, папа 19
Гримоалд 46

Dvornik, Fr. 158
Дагоберт 20
Дакия 23, 68
Даматрис 75
Даонион 126
Даргамер 119, 131
Дардания 47
Дебелт 118, 121, 141, 152
Девненско езеро 60
дезертьори 142
Денгизих 10, 11
Дервент, проход 7
Де Сегюр, граф 114
деяния, магически 123 и сл.
Дидимотихон 127
Димитър Солунски, чудеса на 17, 29, 32—53
Дионисий от Телмаре 69
Дицевг 136—139
Днепър 7, 8, 57, 149
Днестър 8, 57
Добруджа 7, 24, 28, 59, 67
договор от 820, 147, 149

договори, мирни 62, 73, 74, 76, 77, 81, 84, 91, 97, 119
  30-годишен 141 и сл., 146 и сл.
Дон 8, 42, 44, 150, 50
Дорос 41
Доростол 69
Драва 151
драговити 34, 35, 50
Драма 158
Дринов, М. 9
Друзипара 25
Дръстър 67, 153
Ducatus 47
Dux 46
Дукум 135
Дуло, род 64, 65, 71, 81, 84
Дуросторум 23, 24, 25, 27, 29
Дучи-булкар 7, 8
Ducanga, Charles Dufresune 46

Евагрий 31
Евматий 103, 132
Европа 16
Евсевий, архиепископът на Солун 33
Евтимий, св 55
Egnatia, via 54, 55, 126
еднодръвки 79
Ексамилион 126
Елада 16, 17
Елбрус 7
Елибакия 23, 26
емигранти българи в Цариград 119, 130
Емнецур 11
Енодий 12, 14, 21
Енравота 155
Епир 34
Ергени 8
Ергения 24
Еркесия 117, 141
Ерми 65
Ермиар 65
Ескус 11
Есперих 66
етиопи 67, 68

житко ичиргу боил 144
жрец, върховен 129, 154
жупан 144

Загория 77
закони, Крумови 130 и сл.
Залдапа 25, 60
Захарий ретор 7, 37
Звиница 155, 157
Зенон, император 12
зера таркан 151
Златарски, В. Н. 20, 33, 36, 41, 42, 43, 46, 47, 63, 65, 69, 71, 79, 104, 130, 149, 152, 155, 156, 160, 161
Златна врата 76, 104, 123 и сл.,
Зонара, Иоан, 14

Ибузир Глиабан 73
Йерисос 55, 56
измайлити 67
Изот 154
Илирикум (Илирия) 11, 13, 16, 31, 34, 47
илирийци 16, 21
Илия, спатарий 76
Имаон, планина 68
именник на българските князе 58, 64 и сл., 81, 84, 87, 90
Ингиленхайм 151
индиктион 153
invocatio simbolica 153
Иоан, архиепископ на Солун 32, 34
Иоан пълководец 18
Иоан стратег 122, 132, 139
Иоан Аплакис 122 и сл.
Иоан Бикларски 31
Иоан Екзарх 135
Иоан Ефески 30, 69
Иоан Кирт 13
Иоан Никийски 42
Иоан Скит 13
Йов, патриарх на Антиохия 145, 148
Йонийски залив 16
Йорданес 7, 10, 11, 14, 15
Иратаис, капхан 122
Иречек, К. 33, 71, 79, 150, 160
Ирина императрица 101—106
Ирина, жена на Телерюг 100
Иринуполис 101
Ирник 58, 64
Исбул, боил капхан 155—158
Исерния 46
Искър 23, 26, 61, 62, 63
Исперих 66, 67
Испор 62, 67, 68
Италия 12, 47
ичиргу боил 125, 129

Кавказ 9, 45
Кавказка планина 7
Кадолах 145
Казариг 69
кампаган (капаган) 90, 91, 92, 93
Кампобасо 46
Камчия 117
кан 129, кан сюбиги 153
кандидати 153
Кападокия 42, 83, 121
капхан 76, 88, 90, 91, 129, и сл. 153
Карвунска земя 28, 66, 67, 68
Кардам 102—105, 134
Каринтия 151
Карл Велики 106, 132
Карпати 9, 46, 152
Касандра, град 16
Касиодор 14
Каспийски врати 7
Castra Martis 11
Кацаров, Г. И., 130 и сл.,
Charles, R. H. 42
Керамисийско поле 50
Кидукт 149
Кикладски острови 34
Киликия 101
Кисински селища 55
Кисос 54
клетва 143
Клисури 122
Кобрат вж. Кубрат
Козма Индикоплевст 21
Колову, манастир 55
колобър 156
колони, триумфални 108, 132 и сл.
Коменциол 24
Конска планина (Хипийска) 7
Констанс II 35, 36, 43, 47, 50
Константин IV 54, 58 и сл.
Константин V 81—100, 118, 132, 134
Константин VI 101
Константин, пълководец 18
Константин, стратег 38
Константин Апамейски 63
Константин Багренородни 8, 45, 67, 160
Константин Пацик 125 и сл., 132
Константинопол passim
Констанция 141
консул 51
копан 149
Кордил, стратег 122, 132
Кордил 157, 159
Коринт 31
Кормесий 76—86, 119, 134
Кормисош 76, 84

Корсис, копан 149
Котраг 8, 42, 43, 44
котраги 42
Кресненски теснини 102
Крит 34
Крум 106—134
Крумов дворец 110 и сл.
Кубан 7, 42
Кубер 21, 43, 46—54, 58
Кубрат 7, 39, 40, 42, 47, 65
Кулаковский, Ю., 41
Кума река 7
Кумани 66, 67
Купи-булгар 7, 8
Курт (Куръг) 65
Курпаргар 37
кутригури 37
Кутузов, М., 114
Куфис (Кофиас) 7
Кюригир, род 144
Кюстенджа 62, 67

Лавра 55
лагер, военен при ц. Крум 147 и сл.
Лазика 15
Ламасион 9
Латаркион 25
летопис, българска апокрифна 28, 66—68
Ливадия 55
Литосория 98
логотет на Крум 125
лонгобарди 9, 12, 19, 46, 47
Лъв I 10
Лъв III 72, 77, 78, 81, 131
Лъв IV 100 и сл.
Лъв V 123 passim, 145
Лъв, епископ на Никея 139
Лъв, логотет 84
Лъв, логотет на дромоса 84
Лъв патриций и стратег 84
Лъв стратег 122, 132, 139
Лъв Граматик 160
Лъв Дякон 69
Людвик Баварски 151
Людвик Благочестиви 129, 145, 146, 149—152, 154
Людвиг Немски 160
Людевит 145
Lemerie, P., 33, 34, 35, 36

Мавр 48—54
Маврикий, император 24, 32, 33, 68
Маврикий писател 21
Мадара 153
Мадарски конник 55, 74
  надпис 47, 55, 77, 78, 81, 83, 85
майордом 156
Македония 23, 83, 122, 160
Макри Ливада 141
Мала Азия 28, 34, 36, 82, 83, 156
Малала, Иоан 15, 38
Маламир 155—157
Маломир 155
Мамант, св., 126
Мануил, архиепископ на Одрин 127, 139
Мао-тун 84
Маргопланум 14
Маргус, река 14
Marquart, J. 7, 41, 69, 84, 87
Маркеле 83 и сл., 89, 103, 109, 113
Мартин 17
Мартина, императрица 42
Марцелин, Комес 14, 18
Марцианопол 25, 27, 60
Маслама 77 и сл.
Матрона св. 32, 33
Махелм, баварец 150
медалион, златен на Омортаг 153
Мелас 16
Мелитене 82, 83
Менандър 30, 37
Меодитско езеро 7
Меотис 42, 68
Месемврия 59, 76, 89, 90, 94, 98, 120, 136.
Места, река 55
Мизия, Горна 68
  Долна 7, 12, 21, 24, 27, 38, 47, 62
Mikkova., J. J. 68, 84, 87
Милев, Н., 47
Милеони 77
Михаил I (Рангабе) 109, 118—123
Михаил II (Аморийски) 145 и сл.
Михаил III 160
Михаил, българин 158
Михаил Лаханодракон 103
Михаил Сирийски 24, 31, 68, 69, 78, 141, 152
Моисей Хоренски 8
Монемвасийска хроника 33
Мопсуесте 83
Морава, река 14, 158
  Moravcsik, Gy. 41 42
Мраморно море 13, 126
Мундо 14, 15
Мусокий 24
Much, R., 9

надписи, първобългарски 127, 153
Наполеон 114
Нарсес 18, 19
народ, българо-славянски 161
народи, тюркски 37, 43
население, крайбрежно 142
Нато, крепост 14
Небул 54
Негавонаис, зера таркан 151
Недао, река 10 11
Нечепсухо 7
Никея 118
Никитас 103
Никифор I 106—117, 127, 132
Никифор, патриарх passim
Николай I, папа 115, 131
Николай Мистик 21
Николай Хрисоверг 55
Николай Студит, житие на 110
Никопс 7
Никулицел 62
Ниш 14
Нове 12, 23, 25
Новиодунум 59, 60

огън, гръцки 121
Одесос 25, 27, 29, 59, 89
Одолган 18
Одрин 31, 107, 123, 127
Озия 154
Олхонтор-блкар 7, 8
Омуртаг 61, 140
Онглос 8, 57 и сл.
оногундури 8
оногури 41
Опсикион, тема 54, 76, 118
оптимати 98
Органас 40, 41, 42, 65
Орфано 55
Охрид 160

Павел Дякон 9, 20, 46
павликени 82
паган 91
Падерборн 160
Паластолон 26
Палациолум 23
Панион 126
Панисос 28
Панкратий 103

Панония Горна 9, 17, 20, 21, 46 ,47, 57, 132
Патрас 107
патриций 40, 52, 100
Парион 36
Паспириас 23
Пелопонес 33, 101, 107
Пентаполис 46, 47
Пербунд 29, 35
период, първобългарски 161
Персиан 157—161
Перузия 18
Петър от Атроа, житие на 161
Петър, пълководец 20, 25
Петър, патриций 116
печат, оловен на Баян 92
  на Телерюг 100
  на Тервел 74
Пирам, река 83
Пирогаст 26
Пистус, крепост 25
Пицня 13
пленници, ромеи 137 и сл., 140, 142
Плиска 28, 61, 67, 83, 113, 132
Пловдив 101, 152
Плотинополис 24
Плюска 154
пожелание за дълголетие 153
полихронион 153
поляци 153
Понтийско море 7, 68, 69
Порто, град 17
послания, императорски 110 и сл., 129, 137, 152
Пребънд 29
Превалис 47
преденеценти 144, 150
презид 67
Преслав 28, 61

Приск, пълководец 20, 24
Pritsak, G. 71, 79, 84
Пробат 103, 118, 155
Проконесос 36
проконсул 52
Прокопий 15, 17, 23
Прокопия, императрица 118, 121
пръстен, златен 153
Pugaraye 68
Пъкуюл луй Соаре 153
пътища, стари 75, 89

Равена 47
Равенска област 46
Ранули 122
Регина, река 128
Регион 126
Редесто 126
римляни 66
Рипхин, река 36
рипхини 34, 35
Ришки проход 28, 117, 149
Родопе, провинция 47
Роман II 55
ромеи passim
Ромуалд 46
Рупелски теснини 102
рутени 153
Runciman, St., 65, 149

Сава, река 12, 107, 152
Савин (Сабин) 87
сагудати 34, 35
Сакромонтиси 11
Сапор I 117
Себастиан 14
Севар 81
севери 27, 28, 61
седем рода 27, 60 и сл.
Сепинум 46
Секуриска 23, 25, 26
Селимбрия 126
сениорат 135
Сер 108

Серска област 102
Сердика 108 и сл., 113, 152
сермисиани 48
Сест 16
Сивин (=Савин) 88, 90, 91
Савин, велик жупан 87, 144
Сивинех 87 и сл.
Сигиберт 86
Силиврия 99
Simongi, D. 37
синаксар, Цариградски 135
Сингидунум 12, 20, 21, 23, 31
сирийци 82, 97, 132
Сирия 36, 101
Сирмиум 12, 32, 47, 152, 160
Сисиний 52, 53
Сисиний, патриций 116
Сисиний Рендакий 77, 78
Ситас 15
Скилица, Иоан 119
Скития, вътрешна 68
  — малка 7, 10, 24, 27, 33, 57, 62
Склавун 91 и сл.
Скопи 25
Soriptor incerlus 125
Скутарион 127
Scythia minoris extrama 10
Слав 28, 67
Славиния 23
славяни 16, 23—36, 131, 142 и сл., 158
  малоазийски 145
  панонски 151
  пелопонески 34
  около Солун 101, 145, 148, 158
Словения 20
Смирнов, И., 42
смоляни 158 и сл.
Совинух 87
Созопол 72, 95, 122, 127
Солун 20, 28, 30—36, 54 и passim
Солунска област 30, 54, 158
София, св. 145
Срем 13, 17, 47, 152
Сречкович, П., 47
Ставракий, син на Никифор 109, 111, 116, и сл.
Ставракий 101
Ставрополско възвишение 8
Станоевич, Ст., 33
Стара планина 28, 60, 62, 63, 75, 89 passim
старшинство 135 и сл., 155, 157
Stein, E. 17
стена, Дългата 13, 24, 31, 82, 83
Стефан, довереник на Юстиниан II 72
Стефан Хамей, протостратор 103
Стоянов, Ст. 88
Странджа 27
Стримон, 118
стримонци 34, 36
строежи, монументални 153
Стронгилон 99
Струма, река 36, 102, 107
Студион, манастир, 120
Сундас 73, 115, 130 и сл.
сюбиги, кан 153

Табари 78
тагма 107, 109
Тамански полуостров 71
Танаис, река 8, 44, 68, 69
Тангра 84, 139, 154
таркан, жупан 144
  зера 151
татари 45
Телериг 100
Телерюг 96—100, 134

Телесий 87
Телец 87, 88, 89, 134
теми 107 и сл., 160
Теогност 103
Теодерих Амалец 11, 12, 13
Теодерих Страбон 11
Теодор Студит 120, 138, 140
Теодора, императрица 161
Теодоропол, в Мизия 25
Теодорополис, град в Тракия 126
Теодосий III 76, 119
Теодосий Саливарас 116
Теодосиуполис 82, 83
Теофан passim
Теофан, продължител на 136 и сл., 145, 149
Теофил, император 152—160
Теофилакт Охридски 155 и сл.
Тервел 55, 71—79, 134
Термопили 17
Тесалия 17, 34
Тиберий Константин, император 30, 31 ,
Тиберий II 71
Тимок 61
тимочани 144 и сл., 150
Тиса, река 11, 107, 152
Тихомиров, М. Н., 88
Тича, река 28, 93, 117, 147
Токт 92 и сл.
Тома Славянин 145—149, 154, 159
Тотила 18
тройка, управляваща 129
Тразарих 13
Тракесион, тема 84, 98, 118, 122
Тракия 13, 16, 23 и passim
Трансилвания 11
Трапстила 12
Траянов, окоп 59
Трифилис, патриций 116
Тук, ичиргу боил 122, 139
Тумбул джамия, надпис от 155
Тунджа 141
турмарх 142, 145

Убайда 78
Угаин, род 87
Укил, род 85, 87
Улка, река 12
Улметум 24, 59, 60
Улциндур 11
Умар 90, 92 и сл.
Умор 88, 90
унгарци 150, 159
уногундури 8, 39, 40, 57, 67 76
уногури 76
устройство, държавно 129
утигури 37
Утус 11

Фанагория 71
федерати 11, 14, 21, 29, 145
Фехер, Г., 66
Филея 72, 76
Филетас, стратег 101
Филипи 118, 159
надпис от 158
Филипик Вардан 75, 76
Филипопол 118, 141, 156
флота, малоазийска 145
флотилия от лодки, българска 151, 154
Фока, император 27, 33
фосатиси 11
франки 20, 150—152
Франкфурт 145
Фредегар 9, 20

хазари 41, 43, 44, 57, 69, 71, 76, 150
Халкидика 54
Хамбарлий, надпис от 122, 129, 133
Харисиос, врата на 72
Haussig, H. W., 84
Хацон 34, 35
Хеброс 126, 161
Хексамон 73
хеландия 89, 125 и сл., — червена 96
Хелеспонт 36, 77
Хемус 141
Хераклея 25, 79, 121
Хераклий, император 27, 28, 39, 41, 42, 126
Хераклонас 42
Херищал 145
Хернак 10, 57, 58, 64
Херсонес 16, 71, 75
херсонесци 16
херули 21
хиканати 109
Хилвудий 23
Хипийска планина 43, 57
хиподром 15, 101
хламида, царска 73
Хореум Марги 14
християни, преследване на 137—139
християнство 21, 138 и сл., 155
Христополис 158
Хроника, сирийска 68, 78
хуни 9—11, 17, 37, 40, 41
хуни = българи 15 и сл., 38
хуно — българско надмощие 161
хълм на Лъв 136

Цантес, стратег 159
Цариград passim
цезар 73
централизация 144 и сл., 152
Цок 139
Цурта, река 13
Цурулон 118

Чаталар, надпис от 147 и сл.
Удар — болкар 7, 8
Чепа, боил богатур колобър 156
Черна вода 62, 67
Черна гора, планина 160
Черно море 7, 13, 63, passim
четворка, управляваща 129
чичовци, Тервелови 47, 55, 72
Chabot, J. B., 69

Шевинех 87
ширакаци, Ананий 7
Шудиково, рунни надписи от 160
Шумен 28, 61
Шун, жупан таркан 144

Юлиан, пълководец 13
Юстин, император 30
Юстин, пълководец 38
Юстиниан I 14, 15, 17, 21, 23
Юстиниан II 54, 55, 71—76

Ятрум 25
Ятрус 15

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР 5
I. СТАРАТА РОДИНА 7
II. ПАНОНСКИТЕ БЪЛГАРИ 9
III. ЗАСЕЛВАНЕТО НА СЛАВЯНИТЕ В ИЗТОЧНАТА ПОЛОВИНА НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ 23
IV. СЛАВЯНСКИ НАХЛУВАНИЯ И ЗАСЕЛВАНИЯ В ОБЛАСТТА НА СОЛУН 30
V. СЪБИТИЯТА В СТАРАТА РОДИНА 37
VI. АЛЦЕКО И КУБЕР 46
VII. АСПАРУХ — ОСНОВАВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ 57
VIII. ПОЛУЛЕГЕНДАРНИТЕ СВЕДЕНИЯ ЗА ПРАИСТОРИЯТА И ЗАСЕЛВАНЕТО НА БЪЛГАРИТЕ 64
IX. ТЕРВЕЛ И КОРМЕСИЙ 71
X. ПОСЛЕДНИТЕ ВЛАДЕТЕЛИ ОТ РОДА ДУЛО. КАН КОРМЕСИЙ 81
XI. ПО РЪБА НА ПРОПАСТТА. ЕПИЧЕСКИ БОРБИ ЗА ОЦЕЛЯВАНЕ 87
XII. СЪВЗЕМАНЕ. ТЕЛЕРЮГ И КАРДАМ 96
XIII. ВЪЗХОД. КРУМ ВЕЛИКИ 106
XIV. КРУМОВИТЕ НАСЛЕДНИЦИ ДУКУМ И ДИЦЕВГ. ПРЕСЛЕДВАНЕ НА ХРИСТИЯНИТЕ 135
XV. КАН СЮБИГИ ОМУРТАГ. КУЛТУРЕН ВЪЗХОД . . . 140
XVI. ПОСЛЕДНИТЕ ЕЗИЧЕСКИ ВЛАДЕТЕЛИ МАЛАМИР И ПЕРСИАН 155
БЕЛЕЖКИ . 162
СЪКРАЩЕНИЯ 210
СПИСЪК НА КАНОВЕТЕ И КАПХАНИТЕ 218
ПОКАЗАЛЕЦ 219

Проф. ВЕСЕЛИН БЕШЕВЛИЕВ

ПЪРВОБЪЛГАРИ

ИСТОРИЯ

Първо издание

Рецензенти: проф. Велизар Велков
Иван Богданов
Редактор проф. Велизар Велков
Редактор
на издателството Галина Герганова
Художник Русанка Петрова
Художествен редактор Пенчо Мутафчиев
Технически редактор Румяна Браянова
Коректор Кева Панайотова

Дадена за набор м. август 1983 г.
Подписана за печат м. декември 1983 г.
Излязла от печат м. февруари 1984 г.
Печатни коли 14,50 + 1 к. приложение
Издателски коли 13,02
УИК 13,48
Формат 84/108/32
Тираж 3200
КОД 27 $\frac{9531472311}{0622\text{-}9\text{-}84}$

Поръчка № 8174
Цена 2,45 лв.

Издателство на Отечествения фронт
Печатница „Александър Пъшев“ — Плевен